

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ЗАКАРПАТСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР
СОЦIAЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
І ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**ПРСЬКІ ТЕРИТОРІЇ
ЗАКАРПАТЯ:
СОЦIAЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Монографія

Ужгород – 2012

УДК 330.35(477.87)(23.0)
ББК 65.9(4УКР-4ЗАК)-962
Г 51

Рекомендовано до друку Вченою радою Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України (протокол № 4 від 26.12.2011 р.).

Авторський колектив:

В.П. Міклавда, член-кореспондент НАН України, д.е.н., професор – розділи 1, 5;
М.І. Пітюлич, д.е.н., професор – розділи 1, 5;
Ю.Й. Стойка – розділ 2;
Д.Д. Папп – розділ 3;
С.В. Сембер, к.е.н., доцент, С.С.Слава, к.е.н., доцент, С.О. Слава – підрозділ 4.1;
В.С. Слюсаренко – підрозділ 4.2;
К.М. Воронич – розділ 6;
І.І. Михайлук – розділ 7;
М.М. Пітюлич, к.е.н., доцент – розділ 8, 9;
В.І. Варцаба, к.е.н., доцент – розділ 9;
С.А. Жуков, к.е.н., старший науковий співробітник, доцент – розділ 10.

Рецензенти:

Ярема В.І. – доктор економічних наук, професор.
Папп В.В. – доктор економічних наук, професор.

Г 51   Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.П. Міклавди. – Ужгород: ПП «Бреза», 2012. 262 с.
ISBN 978-966-2668-14-8

У монографії розглядаються актуальні проблеми теоретичного і прикладного характеру, пов'язані з трансформацією економіки гірських територій Закарпатської області в ринковому середовищі. Запропоновано концептуальні підходи до реалізації соціального потенціалу гірських територій, проаналізовано основні тенденції демографічного відтворення населення, досліджено процеси адаптації населення гірських територій до ринкових відносин. Значна увага приділена аналізу соціально-трудових відносин на локальних ринках праці, ефективності функціонування нових форм господарювання на селі, розвитку сільської промисловості, туристично-рекреаційної сфери, проблемам диверсифікації економіки гірських сіл. Запропоновано механізми фінансово-кредитного стимулювання розвитку гірських територій. Проаналізовано стан житлово-комунікаційного господарства.

УДК 330.35(477.87)(23.0)
ББК 65.9(4УКР-4ЗАК)-962

ISBN 978-966-2668-14-8

© Колектив авторів, 2012
© Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Концептуальні засади реалізації соціального потенціалу гірських територій Закарпаття	7
Розділ 2. Соціально-демографічний розвиток населення гірських територій Закарпаття	18
2.1. Основні тенденції демографічного відтворення населення.....	18
2.2. Матеріальний добробут населення	30
Розділ 3. Природно-ресурсний потенціал – основа реалізації соціального потенціалу їх населення.....	47
Розділ 4. Стратегічні пріоритети економічного розвитку гірських і передгірних територій: емпіричний підхід	66
4.1. Стратегічні чинники економічного розвитку гірських територій ...	66
4.2. Економічна адаптація населення гірських територій до нових умов господарювання	79
Розділ 5. Оцінка стану соціально-трудових відносин ринку праці та зайнятості населення гірських територій Закарпатської області	98
5.1. Соціально-трудові відносини: особливості відтворювальних процесів	98
5.2. Ринок праці і зайнятість економічно активного населення гірських територій	112

ВСТУП

Розділ 6. Розвиток сільської промисловості та малого бізнесу на гірських територіях Закарпатської області	128
6.1. Особливості розвитку сільської промисловості гірських територій Закарпаття	128
6.2. Ефективність функціонування малого підприємництва	137
6.3. Перспективи відродження промислового підприємництва в гірському селі	147
Розділ 7. Рекреаційно-туристичний потенціал гірських територій: проблеми ефективного використання	152
Розділ 8. Оцінка економічної ефективності діяльності господарств населення гірських територій та перспективи їх розвитку	171
Розділ 9. Фінансово-кредитне стимулювання розвитку гірських територій ...	190
Розділ 10. Сучасний стан і перспективи розвитку соціальної сфери та інфраструктури гірських територій	203
10.1. Дослідження, оцінка та аналіз об'єктів соціальної інфраструктури	203
10.2. Житлово-комунальне господарство гірських поселень: сучасний стан і перспективи розвитку	218
10.3. Розвиток транспортної і дорожньої інфраструктури	229
Додатки	241

Однією з специфічних ознак Закарпаття є чітко виражена просторова зональність, що включає низинну, передгірну та гірську природно-економічні зони. Ці адміністративно-територіальні формування відрізняються між собою висотою над рівнем моря, кліматичними умовами, різною експозицією схилів, розчленованістю рельєфу, виробничо-ресурсним потенціалом. Відмічені чинники становлять інтерес не самі по собі, а з огляду на їх вплив на економічну діяльність, оскільки беруть участь у формуванні локальних економічних пріоритетів, спеціалізації виробництва, детермінують характер і умови ведення бізнесу, продуктивність праці і в кінцевому результаті впливають на ефективність господарювання, а отже, і рівень життя людей.

Існуючі відмінності створюють нерівні умови господарювання, наслідком яких стало поглиблення диспропорцій соціально-економічного розвитку територій. Особливо складною є ситуація в сільських населених пунктах, що мають статус гірських. Їх питома вага в загальній кількості сільських поселень становить 37,1%, тут проживає чи не кожен третій сільський житель. Діапазон кількості гірських сіл коливається від 100 відсотків у Воловецькому та Міжгірському районах до 17,9% у Свалявському районі. Загалом з 13 районів області 10 мають у своєму складі населені пункти зі статусом гірських.

Зважаючи на високу частку гірських поселень у регіоні, вчені Закарпатського регіонального центру соціально-економічних та гуманітарних досліджень НАН України упродовж останніх трьох років здійснювали постійний моніторинг їх соціально-економічних трансформацій. Результатом цієї роботи стала суцільна паспортизація всіх 215 населених пунктів, що мають статус гірських, анкетне опитування більше 1000 жителів, включаючи підприємців, самозайнятих, фермерів, працівників бюджетної сфери. Можна стверджувати, що таке системне дослідження в області проведено вперше, а

отриманий матеріал повинен матеріалізуватися в регіональну програму сталого розвитку гірських територій.

Результати дослідження висвітлені у 10 розділах монографії, в яких зокрема: розроблено теоретичні і методичні підходи до реалізації соціального та природно-ресурсного потенціалу гірських територій, досліджено основні тенденції демографічного розвитку населення та його добробут; здійснено аналіз соціально-трудових відносин, ринку праці та зайнятості населення; проаналізовано ефективність функціонування сільської промисловості, малого бізнесу, діяльність особистих селянських господарств як основної організаційно-правової форми господарювання на селі. Ряд розділів присвячено новим організаційним формам господарювання в рекреаційно-туристичній сфері, стану житлово-комунального господарства гірських поселень.

Монографічне дослідження розраховане на широке коло науковців, викладачів і студентів, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАКАРПАТТЯ

Аналіз основних факторів, що генерують глибокі відмінності в соціально-економічному розвитку локальних територій, показав: якщо в перші роки економічних реформ ці відмінності переважно зумовлювались різними стартовими умовами входження в ринок, що склалися в області до початку реформ, то починаючи з кінця 90-х років динаміка регіональних макроекономічних показників стала визначатися перш за все суто ринковими факторами: умовами формування витрат, цін, попиту, пропозиції, темпами розвитку підприємницьких структур, обсягами залучених інвестицій. Внаслідок цього динаміка становлення ринкових відносин у просторовому зрізі сьогодні глибоко диференційована. Абсолютна більшість гірських населених пунктів мають чітко виражені ознаки депресивності. Правда, за останній час цей термін з подачі Міністерства фінансів України підмінено поняттям «високодотаційний суб'єкт», а спеціалісти Міністерства праці та соціальної політики ввели в обіг категорію «територія з кризовою ситуацією на ринку праці». Однак ці та подібні їм термінологічні кульбіти ускладнили як об'єктивний системний аналіз ситуації, так і можливість надання дійової допомоги цим територіям. Не претендуючи на досконалість самого терміну «депресивність» та його тлумачення, можна сказати, що депресивними є територіальні формування, де через економічні, соціальні, екологічні та інші чинники уповільнилися, а в окремих випадках припинили діяти умови і стимули саморозвитку. Принаймні це означає, що опора лише на власний виробничо-ресурсний потенціал шансів на вихід із депресивної ситуації не дає.

Звідси гостра необхідність у розробленні ефективної державної політики та стратегії розвитку гірських територій. При цьому під розвитком гірських територій ми розуміємо не тільки позитивні зміни в розвитку локальних економічних одиниць, становлення динамічного ринкового сектору економіки,

розвиток виробничої інфраструктури, але і соціогуманітарну складову, зв'язану з умовами проживання людей, екологічною безпекою, доступом до освіти, кваліфікованих медичних послуг, середовищем існування.

У ситуації, що склалася, мова йде не про вирівнювання економічного становища, а про зменшення відмінностей, що реально існують сьогодні в локально-просторовому розвитку. З цого цілком логічно випливає висновок, що сталий розвиток гірських територій тісно корелюється з ефективністю державних важелів впливу на їх функціонування. До речі, це підтверджується досвідом багатьох країн світу. Усвідомлення цього фактора передбачає чітке формування мети державної політики регулювання проблемних територій, яка не може бути заданою величиною. Ця політика повинна носити точковий (вибірковий) вплив, вона постійно корегується залежно від економічної кон'юнктури, змінюються інструменти впливу, що забезпечують гнучкість політики розвитку гірських територій. Різноплановість завдань, що реалізуються в кожному населеному пункті, вимагає відходу від уніфікації методів впливу до їх універсалізації. Така політика забезпечує інваріантність цілей розвитку: в одних селах це будівництво доріг, в інших водопостачання, в третіх створення виробничої і соціальної інфраструктури. Це пояснюється тим, що сьогодні посилюється тенденція до збільшення територіальних диспропорцій економічного розвитку уже між самими гірськими селами. Внаслідок цього в структурі гірських поселень сформувалися три групи локальних ареалів – ті, що поступово адаптуються до умов функціонування в ринковому середовищі, депресивні та кризові. Саме дві останні потребують всебічної підтримки, оскільки за рахунок власного виробничо-ресурсного потенціалу подолати існуючі диспропорції вони практично не зможуть. Враховуючи те, що в структурі гірських поселень регіону депресивні та кризові займають домінуюче місце, виникає гостра необхідність у формуванні ефективних механізмів точкового, селективного, цілеспрямованого впливу державних органів управління всіх рівнів на їх економічний розвиток. Слід сказати, що досвіду такої роботи у нас поки що не нагромаджено, а існуючий

доробок обтяжений традиційними стереотипами мислення, генеза якого спрямована на усунення просторових диспропорцій в рівнях економічного розвитку. Цим, по суті, декларується необхідність копіювання досвіду промислово розвинутих країн світу. При цьому ігнорується факт, що в західноєвропейських країнах ця робота проводилася при високій дохідності праці і самого сільського господарства, а політика уряду була спрямована на закріплення на селі працівників, які вивільнялися внаслідок глибоких технічних зрушень на виробництві, або ж консервації сільськогосподарських земель. Це, по суті, стало початком комплексного вирішення проблеми.

У нас ситуація цілком інша. Гірське село опинилося на узбіччі технічного прогресу, тут склався специфічний уклад господарювання з властивими для нього соціокультурними та ментальними характеристиками населення, відповідними трудовими традиціями, стрижень яких становить висока трудова мобільність економічно активного населення. Це продукує загрозу консервації відсталості гірських сіл через посилення тенденцій до старіння населення і відтоку професійних кадрів.

Зазначена тенденція повинна бути зупинена, а разом з цим має прийти глибоке усвідомлення і розуміння важливості гірського села для економічного розвитку області. Зупинимося на головному.

Перше і мабуть основне: сьогодні село є основним джерелом відтворення населення, воно зберігає мову і культуру нації. Село є донором для зростання і розвитку міст. Так, наприклад, за останні 5 років, за винятком міста Мукачево, міське населення демонструє тенденцію до зменшення. Звідси стає очевидним, що природний приріст населення в області забезпечується селом.

По-друге, без повнокровного життя гірських сіл ми не зможемо реалізувати наші регіональні економічні пріоритети – в аграрному та лісовому господарстві, не кажучи вже про сферу рекреації. Не вдаючись до гіперболізації, можна стверджувати, що саме гірське село є економічним базисом їх розвитку. Гірське село й окреслені пріоритети перебувають у тісному кореляційному зв'язку, вони взаємозалежні і взаємозв'язані. Звідси

об'єктивно виникає потреба при розробленні регіональної стратегії сталого розвитку гірських територій врахувати існуючий кореляційний зв'язок, оскільки відставання одних неминуче виклике мультиплікаційний ефект в інших сферах економіки.

По-третє, в області склалася специфічна структура аграрного виробництва, домінуючим сегментом якої є особисте селянське господарство (ОСГ), яке базується на використанні ресурсів і трудового потенціалу сільських сімей. Сьогодні вони забезпечують майже 95 відсотків виробництва валової продукції сільського господарства. Можна стверджувати, що у віддаленій перспективі вони, як найбільш гнучка і достатньо стійка форма господарювання, ще тривалий час зберігатимуть важливі позиції в економіці регіону. Необхідність їх підтримки і розвитку через високу питому вагу продуктів харчування в споживчому кошику повинна розглядатися, з одного боку, як елемент продовольчої безпеки регіону, а з другого – як превентивний інструмент проти ескалації інфляції та перманентного зростання цін на продукти харчування. При цьому слід мати на увазі, що економіка області не може бути ефективною, коли одна з її пріоритетних сфер є збитковою.

По-четверте, область, її господарський профіль дедалі чіткіше проєктується в площину еколого-економічного розвитку. В гірських селах зосереджені основні рекреаційні ресурси. За даними моніторингу тут сьогодні функціонує 493 туристично-рекреаційні об'єкти, більшість з них становлять сільські садиби зеленого туризму. Аналіз їх діяльності показує, що без економічно розвинутого гірського села, його виробничої та соціальної інфраструктури їх функціонування набуває спотвореної форми. Звідси необхідність коректного поєднання економічних і екологічних інтересів територіальної громади, бізнесу і держави в розвитку гірських сіл, з пріоритетністю екологізації господарського життя.

Можна навести й інші аргументи, однак достатньо і цих, щоб окреслити роль і місце гірського села в економічному розвитку області.

В цьому контексті виникає ще одне важливe питання, яке не може залишитися без відповіді. Йдеться про те, якою ми бачимо ідеологію, модель розвитку гірського села. Тут також існує множинність підходів, вибір яких визначатиме перспективу розвитку цих поселень.

Сьогоднішня модель державного регулювання розвитку гірських територій в основному спрямована на вдосконалення міжбюджетних відносин шляхом надання дотацій, субвенцій, доплат, які є, з одного боку, засобом фінансування поточних витрат, а з другого – спробою нівелювати значні диспропорції в доходах населення. Однак вони не змінюють пропорцій економічного розвитку. По суті, гірському селу відводиться роль сировинного придатку, його прирікають на деградацію. З цього стає очевидним, що існуючі підходи до регулювання розвитку гірських територій шансів на їх відродження не залишають. Ситуація ускладнюється ще й тим, що експорт сировини, який тривалий час був драйвером росту, себе практично вичерпав. Усвідомлення цього цілком очевидного факту висуває завдання прикладного характеру, суть якого – пошук створювальної моделі розвитку гірського села. Її каркас базується на широкому застосуванні в господарській оборот природно-ресурсного потенціалу гірських територій. Мова йде про використання енергії гірських річок, лісу, продуктів побічного лісокористування, мисливства, мінеральної води. Їх задіяння і особливо переробка на місці дасть поштовх до диверсифікації сільської економіки і технологічного оновлення.

Завдяки цьому стане можливим поетапний переход від monoфункциональної сільської економіки до поліфункциональної диверсифікованої моделі господарювання на селі, переход від економіки виживання до економіки розвитку, яка визначатиме майбутнє гірського поселення. Дуже важливо зрозуміти просту істину: значно дешевше створити умови для економічного росту в гірських селах, ніж постійно їх підтримувати. Однак це не означає, що модель економіки росту і соціальні пільги (доплати до

пенсій, стипендій, зарплат, які діють згідно з чинним Законом України «Про статус гірських населених пунктів в Україні»¹) взаємовиключають одне одного.

До речі, навколо цієї проблеми ведуться гострі дискусії, які характеризуються різкою полярністю думок – від необхіднос і збереження соціальних доплат аж до їх ліквідації. На жаль, дуже часто верх беруть емоції, а не здоровий глупд. Безумовно, за свою економічною природою пільга означає одне – у когось забрати, а комусь віддати. Однак стосовно гірських територій збереження соціальних пільг має під собою достатньо об'єктивну аргументацію.

При розробленні Державної програми сталого розвитку Українських Карпат неминуче постає ключова проблема: обґрунтування цілереалізуючої ланки, розвиток якої, з одного боку, забезпечить досягнення намічених цілей, а з другого – ефективне функціонування пріоритетних сфер економіки локальних господарських формувань. Такою ланкою повинна бути політика розвитку сфери докладання праці. Ця робота повинна здійснюватися за напрямами, окресленими нижче.

По-перше, відновлення і підтримка зайнятості населення у сфері малого і середнього сільськогосподарського підприємництва, виробничої кооперації, фермерських господарств, особистих селянських господарств і особливо їх товарного сегменту. Стимулювання розвитку сфери докладання праці в цих галузях вкрай важливо, оскільки саме вони становлять реальний сегмент економіки. Це своєрідні точки росту, які створюють мультиплікаційний ефект в інших сферах економічної життєдіяльності. А зайняті в них люди – не «торгаші» і не банкіри, це землероби, яким, крім інвестицій, потрібні прості і зрозумілі правила гри. Їм життєво необхідна стабільність і упевненість, чітко окреслені довгострокові стимули розвитку, ціна яких сьогодні непомірно зросла. Крім організаційної та інституціональної підтримки, суб'єктам господарювання потрібна довіра до державних органів влади, якої сьогодні

немає. Лише цим можна пояснити той факт, що наші діди і прадіди їздили по всьому світу на заробітки з однією метою – заробити гроші, щоб купити землю, а сьогоднішній селянин чекає зручний момент, щоб продати свій пай, а з ним і майбутнє своїх нащадків. Це уже не проблема, а катастрофа. Вихід один. Якщо держава не в змозі підтримати власного виробника, вона надає йому свободу дій. Це стосується і фіiscalних інструментів, у яких повинна бути чітко виражена стимулююча складова. Альтернативи цьому немає. Лише свобода ведення бізнесу, формування ефективного підприємницького середовища, зняття всіх обмежень здатні розбудити місцеву ініціативу і повернути довіру людей до влади. Це доводить моніторинг населення гірських сіл. На запитання «Якби у Вас був значний капітал, куди б Ви його вкладали?» 67 відсотків респондентів відповіли, що придбали б нерухомість або віддали дітям. У власну справу згоден інвестувати лише кожен четвертий житель села. При цьому зауважимо, що, за експертними оцінками, населення України на руках має від 65 до 70 млрд. доларів. А кількість суб'єктів малого підприємництва за останній час зменшилася більш ніж на 50 тис. Хіба незрозуміло, в чому причина? Тому створення умов для розвитку сфери докладання праці повинно стати головним індикатором діяльності всіх гілок влади. За цим показником повинна даватися оцінка роботи органів місцевого самоврядування, які сьогодні є швидше номінальними, а не реальними господарями на місцях. Тим більше, що із вступом України в СОТ перед гірськими селами відкриваються хороші перспективи щодо розвитку робочих місць. Законом України «Про безпечність і якість харчових продуктів» передбачено, що в кожному населеному пункті повинні функціонувати спеціалізовані і сертифіковані бойні та молокоприймальні пункти, які відповідали б вимогам СОТ.

Звідси виникає проблема прикладного характеру, зв'язана з формуванням ефективних механізмів функціонування господарств населення як основою організаційно-правової форми господарювання. На цьому робиться особливий акцент, оскільки саме ОСГ відображають регіональну специфіку

¹ Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» (зі змінами і доповненнями). № 5795-ВР від 15 лютого 1995 року.

функціонування аграрного виробництва. Тому для їх ефективної роботи необхідно реалізувати такі заходи:

- організувати мережу державних закупівель продукції домогосподарств;
- сформувати мережу невеликих машинно-тракторних станцій, які обслуговували б домогосподарства;
- налагодити діяльність господарств, які забезпечували б населення посівним матеріалом, продуктивною худобою тощо;
- підвищити ефективність роботи служби ветеринарного контролю;
- створити кредитні організації, які працювали б у пільгових для сільгоспвиробників режимах.

При цьому слід зауважити, що реалізація перелічених вище заходів буде успішною за умови досягнення паритету цін на продукцію промисловості та сільського господарства, ефективної податкової, кредитної та інвестиційної політики. Саме це закладає підвалини для диверсифікації сільської економіки і зайнятості населення. Однак до вирішення цієї проблеми слід підходити з урахуванням реальних умов, які склалися. Йдеться про те, що сьогодні жоден із суб'єктів економічних відносин не в змозі розв'язати проблему зайнятості самостійно. Для цього немає ні економічних, ні фінансових ресурсів. Отже, потрібна інтеграція ресурсного і фінансового капіталу – держави, бізнесу і населення. В агрегованому плані це могло б виглядати так. Державні органи влади беруть на себе вирішення проблем, зв'язаних з розвитком виробничої і соціальної інфраструктури, будівництвом, проведенням заходів, зв'язаних з екологічною безпекою (будівництво доріг, водопостачання, відновлення роботи соціально-культурних закладів, медичне забезпечення, боротьба з паводками, зсурами тощо). Для бізнесу створюються привабливі умови для інвестування галузей, зв'язаних із переробкою та зберіганням сільськогосподарської продукції. Під господарства населення як основну організаційно-правову форму господарювання підводяться ефективні стимули з метою підвищення їх

товарності. Такий підхід здатний створити синергетичний ефект у сфері зайнятості населення гірських територій.

Важливим кроком у формуванні моделі економіки росту є поступове нарощення робочих місць у соціальній сфері, яка сьогодні знаходиться в жалюгідному стані. Закриття клубів, кінотеатрів, бібліотек призвело до значного скорочення зайнятих інтелектуальною працею на селі, чим, по суті, зруйновано соціальну базу ринкових реформ. Цей процес підсилюється курсом на оптимізацію освіти, медицини, закладів культури, що значно звужує сферу інтелектуальної праці, особливо в сільській місцевості. Неважко зрозуміти суть цієї проблеми. Сьогодні ми рахуємо гроші, підганяючи під це соціальні стандарти, а завтра будемо рахувати людей, що залишилися на селі, і платити їм не за роботу, а за те, щоб вони там проживали. До чого це призведе в стратегічному плані? Відповідь однозначна. До знищення сільської еліти, тобто людей професіональних, незалежних, які мають власну думку, живуть у своєму селі і не збираються його покидати і які, що найважливіше, активно впливають на суспільну думку, формують свідомість селян. Така еліта була навіть у тоталітарну епоху. Сьогодні вона розкололася: частина поповнила категорію «нових бідних» – вчителів, лікарів, культосвітніх працівників, інші обміняли свій статус на великі гроші, лісосіки, колишні державні підприємства, землю, сумнівну владу. Як наслідок, на селі сформувалася номенклатура, окремі «князьки», інтереси яких розминаються з інтересами територіальної громади. Напрошується питання: через кого держава проводитиме на селі ідею соборності, гуманізму, пропагуватиме національні цінності, зрештою, свої власні рішення, коли підірвано соціальну базу підтримки державотворчих процесів на місцях? Чи виправданим є уніфікований підхід до оптимізації соціальної сфери: в містах, де добре розвинута транспортна інфраструктура, функціонують державні і приватні заклади соціальної сфери, і силах, де газети приносять в кожну десяту хату, зате самогонні апарати стали невід'ємним атрибутом життя?

Який вихід із ситуації, що склалася? Нам потрібен документ, який допоміг би здійснити прорив. Не йдеться про закони, оскільки вони допомагають лише впорядкувати ситуацію, а не вирішують проблеми або вирішують їх частково. Мова про програмно-плановий документ диверсифікації сільської економіки, політики підвищення рівня зайнятості, який би став складовою державної програми. Це могла б бути обласна програма розвитку гірських територій, але розроблена на програмно-планових засадах. Аргументом на її користь є двадцятирічний досвід становлення ринкових відносин в Україні, який показує, що ринкові механізми значно швидше знімають проблеми оперативного характеру, гірше проявляють себе при врегулюванні проблем, що мають середньостроковий характер, і рідко бувають ефективними при вирішенні питань стратегічного характеру. Між тим значна частина проблем регіональної політики взагалі і просторового розвитку зокрема має довгостроковий характер, що вимагає послідовних, цілеспрямованих, скоординованих зусиль у тривалому часовому лазі. Це додатковий аргумент на користь програмного планування і домінуючої участі в цьому процесі органів державної влади на місцях. В умовах багатоукладності економіки та множинності форм власності це справа непроста, але вкрай важлива.

Для реалізації цієї проблеми необхідно передусім вибрати оптимальний горизонт планування. На нашу думку, 10 років – це розумний компроміс між повною втратою сенсу при плануванні на «довгу дистанцію» і надто коротким періодом, за який просто неможливо здійснити і реалізувати серйозні проекти.

У цьому документі необхідно визначити, яка роль відводиться гірським територіям у регіональному поділі праці. Ставка робиться на реалізацію соціального потенціалу шляхом залучення в господарський оборот власного виробничо-ресурсного потенціалу, здійснюючи диверсифікацію економіки. Йдеться про підвищення територіальної і професіональної мобільності сільських працівників з метою досягнення оптимального рівня зайнятості. Зрозуміло, що ресурсне забезпечення реалізації завдань політики зайнятості

гірського населення повинно знайти своє відображення в регіональній бюджетній стратегії.

Після цього чітко формуються пріоритети розвитку соціального потенціалу гірських територій, а саме:

- демографічна політика і створення умов для закріплення населення, особливо молоді, на селі;
- розвиток і підтримка пріоритетних організаційно-правових форм господарювання і зайнятості;
- диверсифікація сільської економіки і політика підвищення зайнятості населення;
- стимулювання зайнятості у сферах соціальної і виробничої інфраструктури;
- інституціональне забезпечення регулювання політики зайнятості в гірських селах;
- створення механізмів регулювання державної політики зайнятості.

Безумовно, що окресленими пріоритетами не вичерpuється весь комплекс завдань. Подальшої конкретизації вони набувають у процесі розроблення планів розвитку кожного населеного пункту, де враховується політика сільського розселення, екологія виробництва, підходи до вирішення проблеми зайнятості окремих груп населення.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАКАРПАТТЯ

2.1. Основні тенденції демографічного відтворення населення

Аналіз демографічної ситуації, трудоміграційних процесів та матеріального добробуту населення в просторовому зрізі є вкрай важливим, оскільки сьогодні чітко простежуються відмінності в темпах реформування економіки різних природно-економічних зон Закарпаття, динаміці розвитку ринкового сектору економіки, обсягах інвестицій, рівні витрат, характері безробіття, диференціації суспільства за критерієм багатства.

Відсутність ефективної політики народонаселення в гірській місцевості області значно ускладнює демографічну ситуацію, яка поряд з категоріями відтворення та розселення належить до основних понять системи знань про народонаселення.

Гірську природно-економічну зону області формують 6 адміністративних районів – Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський, Перечинський, Рахівський і Свалявський. Проте географо-просторовою особливістю Закарпаття є те, що значна частина населених пунктів, які мають статус гірських, належать до передгірної природно-економічної зони. У таблиці 2.1. відображені співвідношення кількості жителів гірських населених пунктів і загальної кількості населення району.

Таблиця 2.1

Питома вага гірського населення в розрізі районів Закарпатської області

Район	Всього населення, осіб*	Гірське населення, осіб**	%
Великоберезнянський	26400	17597	66,7
Воловецький	24300	24300	100
Іршавський	98900	17230	17,2
Міжгірський	48200	48200	100
Мукачівський	100600	4117	4,1

Перечинський	31100	3415	11,0
Рахівський	90800	74333	81,9
Свалявський	54200	3888	7,2
Тячівський	173000	67688	39,1
Хустський	95300	18732	20,0
РАЗОМ	741500	279500	37,7

* дані Головного управління статистики в Закарпатській області (станом на 01.01.11 р.)

** дані соціологічного моніторингу

Як видно з таблиці 2.1, лише два райони – Воловецький і Міжгірський мають 100% гірського населення. Певна частина районів, що належать до низинної та передгірної природно-економічних зон мають у своєму складі від 4,1% до 39,1% населення, що проживає у гірських селах.

Особливістю демографічної ситуації в Закарпатській області є те, що серед усіх регіонів України вона має найбільшу частку сільського в загальній чисельності наявного населення, яка становить 62,8 %, або 783,6 із 1247,4 тис. осіб. Співвідношення сільського та міського населення, а також його щільність у районах гірської природно-економічної зони Закарпаття відображені у таблицях 2.2 і 2.3.

Таблиця 2.2

Площа і чисельність наявного населення по районах гірської природно-економічної зони Закарпаття*

Населені	Територія, тис. км ²	На 1 січня 2001 р.		Інтенсивність населення на км ² , осіб	На 1 січня 2010 р.			Інтенсивність населення на км ² , осіб
		усього, осіб	у тому числі міське сільське		усього, осіб	у тому числі міське сільське	усього, осіб	
На обласні	12,8	1278734	497397 781337	100	1244828	462567 782261	97	
Городські райони	5,7	281478	83062 198416	49	274786	82290 192496	48	
за тому числі								
Великоберезнянський	0,8	28016	6804 21212	35	26507	7014 19493	33	
Воловецький	0,5	25336	6306 19030	51	24286	6196 18090	49	
Міжгірський	1,2	50057	9656 40401	42	48334	9536 38798	40	
Перечинський	0,6	31790	7083 24707	53	31069	6718 24351	52	
Рахівський	1,9	90811	36068 54743	48	90433	36045 54388	48	
Свалявський	0,7	55468	17145 38323	79	54157	16781 37376	77	

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області

Питома вага наявного населення, тобто населення, яке знаходилося на момент перепису на цій території, враховуючи тимчасово проживаючих (коли

проживання не перевищує 12 місяців), гірської природно-економічної зони на початок 2001 та 2010 років становила відповідно 22% та 22,1 % всього населення області, а в сільській місцевості відповідно 25,4% та 24,6 %.

Таблиця 2.

Площа і чисельність постійного населення по районах гірської природно-економічної зони Закарпаття*

	Територія, тис. км ²	На 1 січня 2001 р.		Щільність населення на км ² , осіб	На 1 січня 2010 р.		Щільність населення на км ² , осіб	
		у тому числі			міське	сільське		
		усього, осіб	міське	сільське				
По області	12,8	1272034	488797	783237	100	1241995	457421	784574
Гірські райони	5,7	281415	82212	199203	49	274917	81532	193385
в т.ч.								97
Великоберезнянський	0,8	28211	6655	21556	35	26715	6867	19848
Воловецький	0,5	25474	6306	19168	51	24443	6203	18240
Міжгірський	1,2	49890	9421	40469	42	48189	9318	38871
Перечинський	0,6	32026	7020	25006	53	31340	6663	24677
Рахівський	1,9	90945	35827	55118	48	90672	35881	54791
Свалявський	0,7	54869	16983	37886	79	53558	16600	36958

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області

За останні десять років в усіх шести гірських районах і в області загалом відбулися процеси депопуляції. У 2010 році порівняно з 2001 постійне населення Закарпатської області зменшилось на 2,4%, а населення гірських територій на 2,3%. Звідси витікає, що демографічна ситуація в гірських районах в значній мірі визначає динаміку демографічного розвитку населення області.

Проте починаючи з 2009 року чисельність постійного населення Закарпатської області має тенденцію до збільшення, що свідчить про позитивні зрушення в демографічній ситуації області. Практично в усіх гірських районах сільське населення майже в два рази перевищує міське і, починаючи з 2001 року, питома вага сільського населення зросла з 61,6% до 63,2% у 2010 році, в той час як міське населення скоротилося з 38,4% до 36,8% відповідно. Найнижча щільність населення у Великоберезнянському районі, де вона становить 33 особи на км², в той час як у Свалявському 77 осіб і 97 осіб по області в цілому.

До числа першочергових завдань розвитку соціально-трудового потенціалу гірських населених пунктів у контексті демографічних наслідків

відносяться різні аспекти раціонального використання працездатного населення з урахуванням статево-вікових груп. Йдеться про формування трудового потенціалу за статтю і віком, в поєднанні з галузевою і професійно-кваліфікаційною структурою, з урахуванням умов праці і ступеня трудової активності жінок, молоді, осіб старшого вікового цензу.

Структура населення за статтю та віком суттєво впливає на природний і міграційний рух населення. Нормальне відтворення населення вимагає балансованої кількості чоловіків та жінок у його структурі. Особливо це важливо у дітородному і працездатному віці. Порушення балансу ускладнює укладання шлюбів, збільшує ризик розлучень, призводить до появи неповних сімей. Тому для розвитку гірських населених пунктів надзвичайно важливим є аналіз населення за гендерною ознакою та виокремлення дітородного та працездатного населення. Розподіл постійного населення за статтю по районах регіону в гірській природно-економічній зоні відображені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл постійного населення за статтю по районах гірської природно-економічної зони Закарпаття*

		2001								
		Міські поселення та сільська місцевість			Міські поселення			Сільська місцевість		
		Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
По області		1272034	611745	660289	488797	232348	256449	783237	379397	403840
Гірські райони		284518	138003	146515	85908	31567	44341	208610	96436	102174
<i>в тому числі</i>										(осіб)
Великоберезнянський		28961	14170	14791	7052	3563	3489	31909	10607	
Борщівський		26120	13084	13036	6687	3450	3237	19433	9634	9799
Долинський		49753	24746	25007	9961	4784	5177	39792	19962	19830
Перечинський		32550	15474	17076	7571	3700	3871	24979	11774	13205
Рахівський		91168	43229	47939	37327	7676	19651	53841	25553	28288
Свалявський		55966	27300	28666	17310	8394	8916	38656	18906	19750
<i>2010</i>										
<i>в тому числі</i>										Сільська місцевість
Великоберезнянський		26622	12769	13853	6931	3305	3626	19691	9464	
Борщівський		24482	11790	12692	6223	2931	3292	18259	8859	9400

Міжгірський	48041	23667	24374	9331	4480	4851	38710	19187	1952
Перечинський	31402	15080	16322	6650	3167	3483	24752	11913	1283
Рахівський	91022	44073	46949	36059	17275	18784	54963	26798	2816
Свалявський	53632	25657	27975	16690	7838	8852	36942	17819	1912

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області

Серед постійного населення аналізованої природно-економічної зони переважають жінки, частка яких у 2001 р. становила 51,5% (146515 із 28451 осіб), а в 2010 р. – 51,7 % (142165 із 275201 осіб) до всього населення. Для сільського населення гірської природно-економічної зони за аналізований період характерною є тенденція до значного переважання сільського населення над міським. Зокрема, сільське населення у 2001 р. по обох статтях становило 73,3% (208610 із 284518 осіб), а в 2010 р. 70,2 % (193317 із 275201 осіб). Під час обслуговування області цей показник відповідно становив 61,6% та 63,1%.

Значний інтерес становлять дані, отримані в ході соціологічного дослідження, відображені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.

Кількість осіб, що проживають у населених пунктах, які мають статус гірських*

Райони області	Територія (га)	Всього		Чоловіки		Жінки		Молодь		Пенсіонери	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	17332,9	17597	6,3	8201	46,6	9396	53,4	3173	18,0	4757	27,0
Воловецький	40336,3	24300	8,7	11699	48,1	12601	51,9	5526	22,7	6349	26,1
Іршавський	13536,2	17230	6,2	7848	45,5	9382	54,5	3483	20,2	4020	23,3
Міжгірський	45230,4	48200	17,2	23746	49,3	24454	50,7	11244	23,3	12120	25,1
Мукачівський	1697,3	4117	1,5	1937	47,0	2180	53,0	873	21,2	1318	32,0
Перечинський	6104,5	3415	1,2	1469	43,0	1946	57,0	839	24,6	708	20,7
Рахівський	65531,62	74333	26,6	35048	47,1	39285	52,9	17569	23,6	13625	18,3
Свалявський	963,1	3888	1,4	1911	49,2	1977	50,8	794	20,4	941	24,2
Тячівський	125909,03	67688	24,2	32911	48,6	34777	51,4	15643	23,1	13304	19,7
Хустський	16253,1	18732	6,7	8928	47,7	9804	52,3	4467	23,8	3847	20,5
РАЗОМ	332894,5	279500	100	133698	47,8	145802	52,2	63611	22,8	60989	21,8

* складено автором за даними соціологічного моніторингу

Загальна кількість населення, яке проживає у населених пунктах, що мають статус гірських, становить 279523 особи або 22,5%, а це майже четверта частина всього населення області.

Серед населення гірської природно-економічної зони переважають жінки, частка яких становить від 50,7% у Воловецькому районі до 57% в Перечинському. Майже половина проживаючих у гірській місцевості – пенсіонери (21,8%) та молодь (22,8%). Найнижча питома вага літніх людей у Рахівському та Тячівському районах, вона становить 18,3% та 19,7% відповідно. Найбільше молоді проживає у Перечинському районі – 24,6% від загальної кількості мешканців району.

Моніторингом охоплено 1012 жителів гірських населених пунктів, з них 420 чоловіків та 592 жінки, тобто 42% та 58% відповідно. Віковий склад респондентів варіювався від 18 до 70 років. Найбільша кількість респондентів належить до вікової групи від 41 до 50 років – 303 особи (30%), найменше питання припало на вікову групу від 61 до 70 років – 98 осіб (10%).

У народонаселенні значну роль відіграють демографічні процеси, тобто відтворення населення, зміна поколінь, характер і темпи зростання (зменшення) населення, зміна рівнів народжуваності (смертності), статево-вікової структури, міграції й та ін., тісно пов’язані з усім суспільним розвитком. Ці процеси залежать від соціального розвитку і, разом з тим, активно впливають на нього, сприяючи соціально-економічним перетворенням чи гальмуючи їх. Зазначене є особливо актуальним для демографічної ситуації як Закарпатської області в цілому, так і для гірських населених пунктів зокрема, що відображене у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Природний приріст населення та кількість зареєстрованих шлюбів і розлучень за 2010 рік*

	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст	Кількість померлих дітей віком до 1 року	Число шлюбів	Число розлучень

	Абсолютні дані (осіб)	Коефіцієнт (на 1000 жителів)	Абсолютні дані (осіб)	Коефіцієнт (на 1000 жителів)	Абсолютні дані (осіб)	Коефіцієнт (на 1000 жителів)	Абсолютні дані (осіб)	Коефіцієнт (на 1000 жителів)	Абсолютні дані (одиниць)	Коефіцієнт (на 1000 жителів)	Абсолютні дані (одиниць)	Коефіцієнт (на 1000 жителів)
По області	18301	14,7	14947	12,0	3354	2,7	199	8496	6,8	2077	1,7	
Гірські райони	4379	?	3640	?	739	?	67	1846	?	424	?	
в т.ч.												
Великоберезнянський	392	14,8	454	17,1	-62	-2,3	12	125	4,7	35	1,3	
Воловецький	371	15,3	314	12,9	57	2,4	2	155	6,4	36	1,5	
Міжгірський	714	14,8	673	13,9	41	0,9	6	330	6,8	60	1,2	
Перечинський	503	16,2	457	14,7	46	1,5	9	208	6,7	52	1,7	
Рахівський	1585	17,5	1057	11,7	528	5,8	27	660	7,3	150	1,7	
Свалявський	814	15,0	685	12,6	129	2,4	11	368	6,8	91	1,7	

? – відсутня інформація

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області

За показником природного приросту населення 2010 року серед областей України Закарпатська область займає перше місце. Демографічний розвиток області в цілому теж показує позитивну динаміку і характеризується зростанням темпів природного приросту населення. Так, коефіцієнт природного приросту населення в розрахунку на 1000 чоловік по області за 2010 рік становив 2,7. Це свідчить про позитивні тенденції, оскільки у 2009 році цей показник становив 2,1, а у 2007 році – 1,7.

Серед гірських районів Закарпатської області коефіцієнт природного приросту зі знаком «мінус» зафіксовано лише у Великоберезнянському районі – 2,3. Найкращий показник спостерігався як серед гірських районів, зокрема у Рахівському – 5,8, так і по області в цілому. Загалом у 2010 році у більшості гірських районів спостерігалося збільшення коефіцієнта природного приросту населення порівняно з 2009 роком. Зокрема, у Перечинському районі цей показник збільшився втрічі, у Свалявському – майже в два рази. Зменшення показника природного приросту зафіксовано у Міжгірському та Великоберезнянському районах. Зниження природного приросту населення порівняно з попереднім роком, зафіксоване у цих двох районах гірської природно-економічної зони, є наслідком низької народжуваності, поширенням бідності та високого рівня загальної дитячої смертності, зменшення середньотривалості життя населення репродуктивного віку.

За останні два роки коефіцієнт народжуваності у Великоберезнянському районі знизився з 15,3 у 2009 році до 14,8 у 2010. У Міжгірському районі при збільшенні коефіцієнта народжуваності на 0,2 скорочення природного приросту населення зумовлено зростанням коефіцієнта смертності на 0,9.

Позитивні тенденції спостерігаються у скороченні смертності дітей у віці до 1 року. У 2010 році, порівняно з 2009, показник смертності дітей віком до 1 року (на 1000 народжених живими) зменшився з 12,9 до 10,9. Лише у Великоберезнянському та Свалявському районах спостерігається збільшення кількості померлих дітей у віці до 1 року.

До основних проблем демографічного розвитку належать формування та розвиток сім'ї, зміни шлюбно-сімейної ситуації, зниження народжуваності, покращення стану здоров'я населення, проблеми його старіння, а також проблеми регулювання міграційних процесів.

Що стосується Закарпатської області, то кількість зареєстрованих шлюбів станом на 2010 рік становила 8496; це на 4,3% менше, ніж у попередньому році, та на 24,6%, менше ніж 20 років тому. Питома вага зареєстрованих шлюбів у сільській місцевості становить 62,5%.

Динаміка розлучень, навпаки, покращилася. У 2010 році кількість зареєстрованих розлучень становила 2077, що на 13% менше, ніж попереднього року і на 5,8% менше, ніж 1989 року. Кількість розлучень у міських поселеннях на 1% перевищує кількість розлучень у сільській місцевості, що показано в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Динаміка шлюбів і розлучень по Закарпатській області*

Роки	1979	1989	2001	2004	2005	2008	2009	2010
Одинаць								
Кількість зареєстрованих шлюбів	11928	11269	7898	8039	9074	9192	8875	8496
у тому числі								
міських поселеннях	4387	4602	3106	3267	3732	3434	3209	3188
сільській місцевості	7541	6667	4792	4772	5342	5758	5666	5308
Кількість зареєстрованих розлучень	2457	2204	2479	2873	2852	2831	2387	2077
у тому числі								

у міських поселеннях	1445	1384	1417	1552	1571	1433	1241	105
у сільській місцевості	1012	820	1062	1321	1281	1398	1146	102
На 1000 осіб наявного населення								
Кількість зареєстрованих шлюбів	10,3	9,0	6,3	6,4	7,3	7,4	7,1	6,8
у тому числі								
у міських поселеннях	9,9	8,9	6,6	7,1	8,1	7,4	6,9	6,9
у сільській місцевості	10,5	9,1	6,1	6,1	6,8	7,4	7,2	6,8
Кількість зареєстрованих розлучень	2,1	1,8	2,0	2,3	2,3	2,3	1,9	1,7
у тому числі								
у міських поселеннях	3,3	2,7	3,0	3,4	3,4	3,1	2,7	2,3
у сільській місцевості	1,4	1,1	1,3	1,7	1,6	1,8	1,5	1,3

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області

Із даних, наведених у таблиці 2.7, видно, що у 2010 році на 4 шлюб припадало 1 розлучення. З огляду на загальну ситуацію в країні, це є хороши показником. При порівнянні шлюбно-сімейної ситуації у міських поселеннях та сільській місцевості можна зробити висновок, що на селі вона є кращою.

Зниження кількості розлучень свідчить про позитивні демографічні процеси, що в подальшому сприятимуть до збільшенню чисельності населення.

У багатьох випадках наявність спільних дітей є потужним чинником через який чоловіки та жінки намагаються зберегти шлюб. Підтвердження цьому є статистичні дані, наведені на рисунку 2.1.

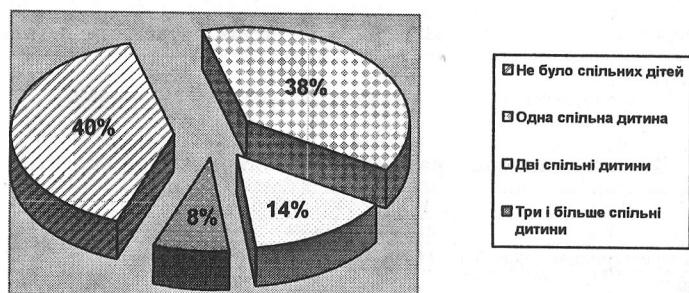

Рис. 2.1. Розподіл розлучень за кількістю спільних дітей (складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області)

Згідно зі статистичними даними, кількість розлучених пар з однією дитиною становила 849, або приблизно 38%; з двома спільними дитинами – 319 (14%), з трьома і більше – 170 (8%). Найбільший відсоток становлять пари, які не мали спільних дітей – 859, або 40%.

Найбільшу частку серед респондентів становлять одружені (851 осіб у цілому, або 84% до всіх опитаних), на групу неодружених припадає 86 респондентів, або 8 % до всіх опитаних, а серед інших категорій за сімейним станом частка респондентів розділилась порівну і становила по 4% на групу.

Наочно що різницю між чотирма групами чітко видно на рис. 2.2.

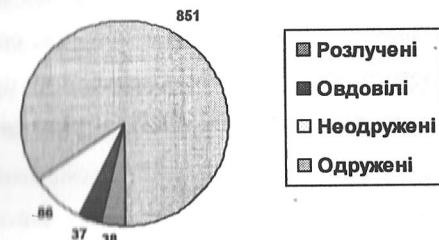

Рис. 2.2. Структура респондентів гірських населених пунктів за сімейним станом (складено автором на основі даних опитування респондентів)

Важливим компонентом, що характеризує якість людського потенціалу, є розвиток освітніх складових, яка в останні роки поряд з іншими показниками використовується для визначення якості життя.

Ось і є тим чинником, що може сприяти перерозподілу і диференціації соціальних прошарків населення: внаслідок отримання високоякісної освіти людина має потенційну можливість потрапити у нове соціальне оточення, здобути новий статус і перейти із низьковаліфікованих до більш високих верств соціальної структури. Внесок освіти в економічне зростання полягає в тому, що вона наділяє робочу силу продуктивними знаннями, сприяє

нарощенню нових знань людини, стимулює процес продукування нових ідей впровадження їх у практику¹.

Рівень освіти є одним з основних чинників конкурентоспроможності працівника на ринку праці. Його вплив на можливості ефективної зайнятості населення суттєвий. Із зростанням рівня освіти та професійної кваліфікації ймовірність втратити роботу і перейти у категорію безробітних зменшується. Роботодавці при прийнятті працівника на посаду за всіх інших рівних умов будуть надавати перевагу тому претендентові, у якого рівень освіти буде вищим. Вищий рівень освіти також збільшує віддачу від професійної підготовки на виробництві².

Трудові ресурси регіону характеризуються високим загальноосвітнім професійним рівнем. Однак ці позиції почали втрачатися, особливо в останні роки, що вимагає нового підходу і ставлення до освіти та науки. Характеристика освітнього рівня жителів гірських поселень відображена в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Освітній рівень населення гірських населених пунктів у віці 15-70 років

Райони області	Всього, осіб	Повна вища		Базова вища		Професійно-технічна		Повна загальна		Не мають освіти	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Великоберезнянський	9916	1358	13,7	129	1,3	2412	24,3	5731	57,8	286	2,9
Боловецький	13699	2994	21,9	2572	18,7	1657	12,1	6435	47,0	41	0,3
Іршавський	8337	1715	20,6	1954	23,4	1543	18,5	3089	37,1	36	0,4
Міжгірський	31023	5353	17,3	2764	8,9	16656	53,7	5912	19,1	338	1,1
Мукачівський	2308	339	14,7	415	18,0	637	27,6	881	38,2	36	1,5
Перечинський	2163	187	8,6	38	1,8	633	29,3	1252	57,9	53	2,4
Рахівський	42171	10480	24,9	5514	13,1	2479	5,9	22809	54,1	889	2,0
Свалявський	2236	460	20,6	187	8,4	864	38,6	716	32,0	9	0,4
Тячівський	37396	7255	19,4	4330	11,6	9144	24,5	15861	42,4	806	2,1
Хустський	11734	1358	11,6	910	7,8	847	7,2	8496	72,4	123	1,0
РАЗОМ	160983	31499	19,6	18813	11,7	36872	22,9	71182	44,2	2617	1,6

* складено автором за даними соціологічного моніторингу

¹ Назарко С.О. Вплив освіти на регіональний людський розвиток і зайнятість населення // С.О. Назарко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №4 (94). – С. 166.

² Гришнова О.А. Людський розвиток: навч. посібник / О.А. Гришнова. – К.: КНЕУ, 2006. – 308 с.

Як видно з таблиці 2.8, населення гірських населених пунктів характеризується високим освітнім рівнем. За даними дослідження, не мають віти лише 1,6% осіб у віці від 15 до 17 років. Майже половина (44,2%) отримали загальну освіту. Повну вищу освіту отримали 19,6% осіб, цей показник найвищий у Рахівському районі і становить 24,9%.

Найбільшу групу серед 1012 опитаних становили особи із загальною середньою освітою (449 осіб загалом, або 44% до всіх опитаних). Наступну групу за чиєльністю становили респонденти, які закінчили професійно-технічні училища. Кількість їх – 314 осіб, або 31 %. Досить значна кількість респондентів припадає на групу з вищою освітою – 197 осіб, або 19% всіх опитаних. Кількість респондентів із неповною середньою (9 класів) і неповною освітою незначна і становить 5% (52 особи).

Безумовно, освіта взаємопов'язана з багатьма сферами суспільного життя, зокрема з економічною, політичною, духовною, культурною тощо. Тривожне чи не найголовнішим чинником мотивації людей до отримання вищої освіти є соціальний статус особистості. Рівень освіти впливає на статус особистості в суспільстві та, певною мірою, на задоволеність життям.

Дослідженням виявлено різний соціальний статус респондентів. Найбільшу питому вагу займає група безробітних – 297 осіб, або 30 %, до яких належать 282 особи, або 28 % від всіх респондентів, статус яких виключає можливість трудових засобів – 197 осіб (19%), пенсіонери становлять четверту за кількістю респондентів групу (13%). Досить висока частка серед опитаних належить до групи студентів – на цю групу припадає 9 % респондентів; частка студентів серед респондентів є дуже незначною – лише 1%.

Загалом, згідно з даними соціологічного дослідження, можна зробити висновок, що починаючи з 2009 року чисельність постійного населення Закарпатської області має тенденцію до збільшення, що свідчить про позитивні зміни в демографічній ситуації регіону.

Закарпатська область вигідно виділяється на теренах України за кількістю наявного сільського населення. Практично в усіх гірських районах

сільське населення майже вдвічі перевищує міське. Починаючи з 2001 року питома вага сільського населення зросла з 61,6% до 63,2% у 2010 році, в той час як міське населення скоротилось з 38,4% до 36,8% відповідно. Принаймні означає, що гірське село виконує таку важливу соціальну функцію, як відтворення населення.

2.2. Матеріальний добробут населення

Рівень життя – багатоаспектне поняття, що охоплює широке комплексне соціально-економічних, національних, релігійних та інших відносин, які характеризують умови життедіяльності людини, сім'ї, різних соціальних верховин населення окремих регіонів і країни в цілому. Цей показник тісно пов'язаний з структурою потреб людини та можливостями їх задоволення. Потреби людини багатоманітні: матеріальні, духовні, соціальні. Їхня структура визначається статтю, віком, місцем роботи, професією, освітою, рівнем культури тощо. Сукупність понять «рівень життя» розглядається як через економічну, так і через соціальну складові. Економічна складова рівня життя включає: обсяг фонду забезпеченості населення матеріальними благами, так і ступенем задоволення життєвих засобів, тобто кількість споживчих благ (товарів і послуг), призначених для споживання; реальну заробітну плату; рівень доходів населення і заощадження; структуру предметів споживання та послуг особистості; структуру витрат доходів сім'ї; рівень зайнятості; житлово-побутову обстановку; умови праці та відпочинку. Соціальна складова рівня життя визначається за такими критеріями: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її існування; реалізація права кожної людини на вільний розвиток особистості; гарантія прав на працю, освіту, охорону здоров'я, соціального захисту, безпеку життя; участь особи у громадсько-політичній і культурній

активності; соціальна забезпеченість людини, сім'ї, соціальних і національних громад; рівень соціально-комунальної інфраструктури¹.

За визначенням ООН, рівень життя – це сукупність таких показників: рівень заробітної плати, забезпеченість житлом та інші. Окрім того, життєвий рівень населення країни характеризують показники середньої тривалості життя, середньої вікової тривалості та смертності.

Для аналізу й оцінки життєвого рівня населення використовують різні показники, такі, як обсяг валового внутрішнього продукту, національного і міжнародного валового продукту, середній рівень реального доходу на душу населення, обсяг послуг на душу населення, середній

рівень заробітної плати, забезпеченість житлом та інші. Окрім того, життєвий рівень населення країни характеризують показники середньої тривалості життя, середньої вікової тривалості та смертності.

Сукупні доходи суспільства в цілому і кожного з його членів праведливо оцінюються як показники економічного добробуту. Отримувані багатоманітні доходи становлять базу певного рівня життя. Рівень життя визначається на основі оцінки кількості і якості спожитих життєвих благ, які використовуються як основа для оподаткування доходів. Сукупні доходи становлять базу певного рівня життя. Рівень життя визначається на основі оцінки кількості і якості спожитих життєвих благ, які використовуються як основа для оподаткування доходів. Він оцінюється як соціальна складова. Економічна складова рівня життя включає: обсяг фонду забезпеченості населення матеріальними благами, так і ступенем задоволення життєвих засобів, тобто кількість споживчих благ (товарів і послуг), призначених для споживання; реальну заробітну плату; рівень доходів населення і заощадження; структуру предметів споживання та послуг особистості; структуру витрат доходів сім'ї; рівень зайнятості; житлово-побутову обстановку; умови праці та відпочинку. Соціальна складова рівня життя визначається за такими критеріями: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її існування; реалізація права кожної людини на вільний розвиток особистості; гарантія прав на працю, освіту, охорону здоров'я, соціального захисту, безпеку життя; участь особи у громадсько-політичній і культурній

активності; соціальна забезпеченість людини, сім'ї, соціальних і національних громад; рівень соціально-комунальної інфраструктури¹.

Склад матеріальних благ дуже різноманітний. Поряд з доходами населення і заощадженням, структуру предметів споживання та послуг особистості визначають умови життедіяльності, під впливом яких сім'ї; структуру витрат доходів сім'ї; рівень зайнятості; житлово-побутову обстановку; умови праці та відпочинку. Соціальна складова рівня життя визначається за такими критеріями: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її існування; реалізація права кожної людини на вільний розвиток особистості; гарантія прав на працю, освіту, охорону здоров'я, соціального захисту, безпеку життя; участь особи у громадсько-політичній і культурній

активності; соціальна забезпеченість людини, сім'ї, соціальних і національних громад; рівень соціально-комунальної інфраструктури¹.

Проведене соціологічне обстеження засвідчило, що основна частина мешканців гірських населених пунктів оцінює своє матеріальне становище на рівні середнього (табл. 2.9).

Таблиця

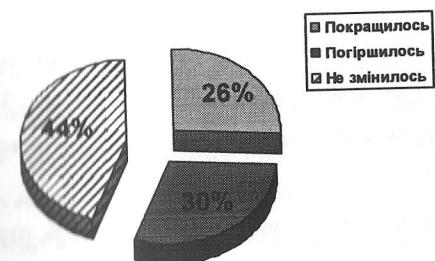
Розподіл відповідей на запитання: «Порівняно з іншими мешканцями населеного пункту до якої групи Ви відносите себе?»*

Райони області	Бідних		Середніх		Багатих	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	28	18	128	82	0	0
Воловецький	20	18	90	82	0	0
Іршавський	5	7	65	93	0	0
Міжгірський	40	23	135	77	0	0
Мукачівський	6	11	50	89	0	0
Перечинський	10	25	30	75	0	0
Рахівський	19	15	111	85	0	0
Свалявський	8	32	17	68	0	0
Тячівський	30	21	110	79	0	0
Хустський	8	7	102	93	0	0
РАЗОМ	174	17	838	83	0	0

* складено автором за результатами опитування респондентів

Вищепередені дані засвідчують, що 838 з 1012 респондентів (83%) назвали середній рівень свого матеріального добробуту, що вказує на те, що сьогодні в гірській місцевості дедалі більше осіб перестає вважати себе бідними, хоча частка тих, хто все ж відносить себе до бідних, є досить високою і становить 17%. Хоча, з огляду на інші дані, отримані в ході моніторингу, проаналізовані нижче, відсоток населення, що відносить себе до середньої класу, є значно меншим, а оцінка більшості респондентів свого соціального становища як середнього відображає швидше бажане, ніж реальне соціальне становище. На цьому тлі жоден із респондентів не відніс себе до багатих.

Соціологічне обстеження засвідчило, що найбільшу питому вагу має питання про матеріальне становище яких за останні 5 років не змінилося. З 1012 респондентів засвідчили, що їх матеріальне становище погіршилось, а 26% навпаки, покращилося (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Розподіл відповідей на питання: «Як змінилось матеріальне становище Вашої сім'ї за період 2006-2011 рр.?» (складено автором за результатами опитування респондентів)

Рівень доходів населення є найважливішим показником його добробуту, який визначає можливості матеріального і духовного життя індивідууму: одягу, харчування, отримання освіти, підтримки здоров'я, задоволення повсякденних потреб у тілі, одязі, житлі тощо. В процесі моніторингу ставилось за мету дослідити, чи змінилися можливості населення отримувати доходи для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб, що знайшло своє відображення в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Розподіл відповідей на запитання: «Яким був Ваш доход за минулі місяці?»*

Райони області	до 500		501-70 грн.		751-1000		1001-2000		Більше 2000	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	36	23	17	11	52	33	42	27	9	6
Воловецький	12	11	8	7	28	25	38	35	24	22
Іршавський	11	16	12	17	23	33	18	26	6	9
Міжгірський	20	11	15	9	60	34	50	29	30	17
Мукачівський	16	29	3	5	18	32	11	20	8	14
Перечинський	10	25	5	13	10	25	10	25	5	13
Рахівський	10	8	2	2	43	33	54	42	21	16
Свалявський	5	20	5	20	10	40	5	20	0	0
Тячівський	15	11	20	14	25	18	40	29	40	29
Хустський	12	11	8	7	45	41	29	26	16	15
РАЗОМ	147	15	95	9	314	31	297	29	159	16

* складено автором за результатами опитування респондентів

Ік бачимо, більшість респондентів (452 особи, або 45%) вважають, що

З даних, наведених у таблиці 2.10, видно, що найбільше респондентів отримують від 751 до 1000 грн. Цю групу становлять 314 респондентів, тобто 31%. Наступну групу становлять респонденти, доход яких – від 1001 до 2000 грн. (297 або 29%).

Важливо відзначити те, що 556 осіб, або 55%, отримують доход до 1000 грн., який менший не лише за прожитковий мінімум, а навіть за мінімальну заробітну плату. Станом на 31.12.11 р. згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» та Законом України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» прожитковий мінімум та мінімальна заробітна плата встановлені на рівні 1004 грн.

Заслуговує на увагу той факт, що у Свалявському районі серед опитаних не знайшлося осіб, які б отримували заробітну плату, вищу за 2000 грн. Така ситуація не може не викликати занепокоєння, адже можна говорити, що в гірських районах відсутня будь-яка мотивація працівників в оплаті праці. В процесі моніторингу ставилося завдання вияснити бажаний рівень доходу респондентів, що задовольняє їх потреби. На думку опитаних, щомісячний доход повинен становити в середньому від 2001 до 3000 грн. (табл. 2.11).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання: «Який розмір щомісячної заробітної плати ви вважаєте достатнім для проживання у Вашому населеному пункті?»

Райони області	500-1000 грн.		1001-2000 грн.		2001-3000 грн.		більше 3000 грн.	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	3	2	42	27	75	48	36	21
Воловецький	2	2	16	15	52	47	40	36
Іршавський	0	0	26	37	39	56	5	7
Міжгірський	5	3	50	29	75	43	45	26
Мукачівський	0	0	21	38	19	34	16	29
Перечинський	5	13	10	25	15	38	10	25
Рахівський	0	0	14	11	70	54	46	33
Свалявський	0	0	3	12	15	60	7	28
Тячівський	0	0	10	7	25	18	105	73
Хустський	0	0	9	8	67	61	34	31
РАЗОМ	15	1	201	20	452	45	344	34

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

у гірському районі вважають, що для нормального життя їхній доход повинен становити більше 3000 грн. У Перечинському та Міжгірському районах 5 осіб вважають, що їм достатньо отримувати доход у розмірі 500-1000 грн. Таким чином, лише 1% вважає, що доход, менший за законодавчо встановлений прожитковий мінімум, є достатнім для нормального життя в їхньому населеному пункті, тоді як реально отримують такі доходи 55% респондентів.

Необхідно відмітити, що велику роль у формуванні доходів у гірській сфері відіграє сфера діяльності працюючих осіб і посада, яку вони виконують (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Розподіл відповідей на запитання: «Де Ви отримуєте основний доход?»*

Райони області	Працівник установ державного сектору		Найманій працівник приватних підприємств		Сезонно працюють на інших підсобних господарствах		Збирають дари природи		Продають продукцію з власного підсобного господарства		Займаються підприємницькою діяльністю	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	32	21	51	33	3	2	9	6	13	8	9	6
Воловецький	38	35	43	39	5	5	5	5	10	9	9	8
Іршавський	19	27	23	33	6	9	0	0	4	6	6	9
Міжгірський	50	29	65	37	12	7	20	11	15	9	13	7
Мукачівський	17	30	14	25	2	4	2	4	6	11	6	11
Перечинський	15	38	5	13	5	13	5	13	5	13	5	13
Рахівський	34	76	44	34	3	2	8	6	12	9	15	12
Свалявський	6	24	4	16	3	12	6	24	3	12	3	12
Тячівський	30	36	40	29	10	7	15	11	10	7	15	11
Хустський	31	28	23	21	10	9	8	7	13	12	11	10
РАЗОМ	292	29	312	31	59	6	78	8	91	9	92	9

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

Отже, як видно з таблиці 2.12, основна питома вага опитаних респондентів працює на приватних підприємствах (31%). Така картина властива всім гірським районам, окрім Міжгірського, Перечинського, Свалявського та Тячівського районів, де більшість зайнятих зосереджено в державному

секторі. Найменше найманих працівників приватних підприємств серед опитаних виявилось у Перечинському районі – всього 5 осіб, або 13%. Питома вага респондентів, які отримують основні доходи, продаючи продукцію з власного господарства та займаючись підприємницькою діяльністю, однакова (по 9% від загальної кількості опитаних). Найменшу групу (59 осіб, 6%) становлять особи, які отримують основні доходи, сезонно працюючи у господарствах населення.

У ході дослідження важливим було визначити джерела отримання доходів респондентів. Аналіз результатів дозволяє оцінити структуру доходів жителів гірських населених пунктів та визначити найбільш та найменш поширені джерела доходів. Результати відображені у таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Розподіл відповідей на запитання: «Які джерела Ваших доходів?»*

Райони області	Заробітна плата		Доходи від особистого господарства		Доходи від власної справи		Допомога родичів		Державна допомога		Пенсія	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	91	58	13	8	9	6	11	7	8	5	24	15
Воловецький	64	58	10	9	9	8	8	7	10	9	9	8
Іршавський	42	60	4	6	6	9	5	7	1	1	12	17
Міжгірський	90	51	20	11	13	7	15	9	10	6	27	15
Мукачівський	31	55	6	11	6	11	2	4	2	4	9	16
Перечинський	20	50	5	13	5	13	0	0	5	13	5	13
Рахівський	78	60	12	9	15	12	4	3	7	5	14	11
Свалявський	10	40	4	16	3	12	1	4	1	4	6	24
Тячівський	90	64	10	7	15	11	10	7	5	4	10	7
Хустський	54	49	13	12	11	10	13	12	5	5	14	13
РАЗОМ	570	56	97	10	92	9	69	7	54	5	130	13

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

Опитування засвідчило, що у всіх районах основними джерелом доходів респондентів є заробітна плата за основним місцем роботи (56% опитаних). Досить вагомим джерелом доходів є пенсія, яка за відсотковим значенням у більшості районах перевищує доходи від особистого господарства. У Великоберезнянському, Воловецькому та Іршавському районах дохід від власної справи становить менше 10%.

Оскільки було виявлено, що офіційна заробітна плата є основним джерелом доходів жителів гірських населених пунктів, доцільно дослідити регулярність її виплати (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Розподіл відповідей на запитання: «Наскільки регулярно Вам виплачується офіційна заробітна плата?»*

Райони області	Регулярно		Іноді затримують		Нерегулярно	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	58	37	7	4	15	10
Воловецький	60	55	4	4	0	0
Іршавський	31	44	0	0	4	6
Міжгірський	60	34	10	6	0	0
Мукачівський	27	48	0	0	4	7
Перечинський	15	38	5	13	0	0
Рахівський	35	27	3	2	24	18
Свалявський	6	24	2	8	0	0
Тячівський	40	29	5	4	0	0
Хустський	5	5	12	11	37	34
РАЗОМ	337	33	48	5	84	8

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

Позитивним є те, що більшість респондентів – 337 осіб, або 33% – засвідчили, що виплата отримуваних доходів відбувається регулярно. Лише 8 респондентів указали, що отримують заробіток і доходи нерегулярно. Практично в усіх досліджуваних районах переважна більшість респондентів постійно отримують заробітну плату, виняток становить Хустський район, де частка тих, хто нерегулярно отримує заробітну плату, перевищує частку тих, хто отримує її регулярно, і становить 34%. У Воловецькому, Міжгірському, Перечинському та Тячівському районах жоден з респондентів не вказав на нерегулярність виплати заробітної плати.

Із загальної кількості опитаних 219 осіб, тобто 21,6%, отримують додаткові доходи. Можливості отримання додаткових доходів різні, їх можна звести до чотирьох основних груп: робота на будівельних та ремонтних роботах, сезонні роботи у сільському господарстві, робота з технікою та

обладнанням, збирання дарів природи. Отримані результати відображені в таблиці 2.15.

Таблиця 2.16

Таблиця 2.15
Розподіл відповідей на запитання: «Де Ви отримуєте додатковий дохід?»*

Райони області	Працюю на будівельних чи ремонтних роботах		Сезонні роботи у сільському господарстві		Робота з технікою, обладнанням		Збираю дари природи	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	8	5	7	4	1	1	10	6
Воловецький	10	9	4	4	3	3	5	5
Іршавський	8	11	3	4	0	0	0	0
Міжгірський	20	11	13	7	5	3	8	5
Мукачівський	4	7	2	4	0	0	0	0
Перечинський	3	8	2	5	2	5	3	8
Рахівський	14	11	11	8	0	0	7	5
Свалявський	3	12	1	4	0	0	3	12
Тячівський	15	11	10	7	5	4	5	4
Хустський	21	19	2	2	0	0	1	1
РАЗОМ	106	10	55	5	16	2	42	4

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

З таблиці 2.15. видно, що найбільше респондентів, які, крім основних доходів, отримують додатковий заробіток, у Міжгірському, Рахівському та Тячівському районах. Більшість опитаних отримують додаткові доходи, займаючись будівельними чи ремонтними роботами. Таких респондентів виявлено 48%. Найменше респондентів – 2% – отримують додатковий заробіток, працюючи з технікою та обладнанням.

У процесі моніторингу ставилося завдання з'ясувати, наскільки отримані додаткові доходи задовольняють респондентів. Отримані результати відображені у табл. 2.16.

Розподіл відповідей на запитання: «Чи задовольняє Вас отриманий дохід?»*

Райони області	Задовольняє		Не задовольняє		Частково задовольняє	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	18	12	120	77	18	12
Воловецький	10	9	56	51	44	40
Іршавський	9	13	44	63	17	24
Міжгірський	25	14	110	63	40	23
Мукачівський	4	7	27	48	25	45
Перечинський	5	13	25	63	10	25
Рахівський	10	8	70	54	50	38
Свалявський	2	8	20	80	3	12
Тячівський	20	14	80	57	40	29
Хустський	5	5	68	62	37	34
РАЗОМ	108	11	620	61	284	28

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

З таблиці 2.16 видно, що частка осіб, яких не задовольняє рівень їх доходів, становить 11%, а частково задоволених – 28%. Якщо проаналізувати в розрізі районів, то в усіх з них переважна більшість респондентів незадоволені рівнем отримуваних доходів. Найбільший рівень невдоволених – 77% та 80% у Великоберезнянському та Свалявському районах відповідно. Частково вдоволених найбільше виявлено в Мукачівському районі (45% опитаних).

У процесі дослідження ставилося завдання з'ясувати, яку економічну стратегію щодо отримання доходів обирають для себе респонденти. Відповіді розділились так: мати невелику, але гарантовану заробітну плату бажають 626 осіб (62%); мати постійний заробіток і ще підробляти – 235 осіб (23%); ризикувати, але заробляти капітал обирають 124 особи (12%), займатися домашніми справами, а щоб інші члени сім'ї заробляли, бажають 27 осіб (3%). Це свідчить про те, що більшість респондентів все ж згідні на невеликий, проте гарантований і постійний дохід.

Про відсутність передумов для стабільного зростання матеріального становища свідчить і те, що 68% респондентів зазначили, що їм зовсім не вдається заощаджувати, а більшість тих, хто мають які-небудь заощадження, зможуть прожити на них не більше трьох місяців (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Розподіл відповідей на запитання: «Скільки часу Ви зможете прожити за рахунок Ваших заощаджень?»*

Райони області	1-3 місяці		3-10 місяців		1-2 роки		Немає заощаджень	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	46	29	6	4	8	5	96	62
Воловецький	20	18	10	9	0	0	80	73
Іршавський	12	17	1	1	0	0	57	81
Міжгірський	45	26	5	3	5	3	120	69
Мукачівський	11	20	3	5	1	2	41	73
Перечинський	10	25	0	0	0	0	30	75
Рахівський	35	27	5	4	1	1	89	68
Свалявський	8	32	0	0	0	0	17	68
Тячівський	40	29	10	7	10	7	80	57
Хустський	31	28	1	1	0	0	78	71
РАЗОМ	258	25	41	4	25	2	688	68

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

Важливий вплив на рівень матеріального становища домогосподарств здійснюють не тільки їх доходи, а й витрати. Адже дуже важливим є чинник, чи здатне домогосподарство задоволити всі потреби в межах тих матеріальних коштів, які воно заробляє і якими володіє. До показників рівня життя населення можна ще віднести витрати на оплату послуг, зокрема житлово-комунальних. Зростання частки цих витрат зумовлене швидкими темпами підвищення цін і тарифів на оплату всіх без винятку видів послуг. Зрозуміло, що фінансова під основа рівня життя населення деформована і не забезпечує задоволення навіть першочергових потреб населення. Зроблений висновок випливає з того, що 42% респондентів вказали, що їм вистачає грошей лише на продукти

харчування, 29% змушені економити на продуктах харчування, а 25% вказали, що для придбання побутової техніки змушені накопичувати гроші (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Розподіл відповідей на запитання: «Що може дозволити Вам Ваше матеріальне становище?»*

Райони області	Можу дозволити собі дорогі покупки в будь-який час		Вистачає на дорогі покупки		Для дорожих покупок потрібно накопичувати гроші		Для придбання побутової техніки потрібно накопичувати гроші		Вистачає на харчування, одяг і взуття		Змушені економити навіть на харчуванні	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	1	1	0	0	2	1	29	19	47	30	77	49
Воловецький	0	0	0	0	0	0	38	35	50	25	22	20
Іршавський	0	0	0	0	1	1	23	33	29	41	17	24
Міжгірський	0	0	0	0	0	0	45	26	80	46	50	29
Мукачівський	0	0	0	0	1	2	18	32	25	45	12	21
Перечинський	0	0	0	0	10	25	5	13	10	25	15	38
Рахівський	0	0	0	0	0	0	47	36	65	50	18	14
Свалявський	0	0	0	0	0	0	5	20	5	20	15	60
Тячівський	0	0	5	4	20	14	20	14	55	39	40	29
Хустський	0	0	0	0	0	0	25	23	60	55	25	23
РАЗОМ	1	0	5	0	34	3	255	25	426	42	291	29

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

Як видно з таблиці 2.18, грошей мешканцям гірських населених пунктів недовре вистачає для задоволення базових потреб. Більшості респондентів вистачає лише на продукти харчування, і тільки 6 респондентів (0,6%) можуть дозволити собі дорогі покупки. А мешканці Воловецького, Міжгірського, Рахівського, Свалявського та Хустського районів не можуть придбати дорогі речі навіть якщо почнуть заощаджувати на них.

Згідно з проведеним соціологічним опитуванням, для більшості респондентів отримуваних доходів вистачає лише на продукти харчування, житло та комунальні послуги. Витрачають на продукти харчування від 50 до 80% своїх доходів 548 осіб, або 54%; на житло та комунальні послуги більше половини опитаних, тобто 716 осіб, або 71% витрачають 10-30%; на інші потреби більшість, тобто 492 особи (49%) витрачають 10-30% від отримуваних доходів.

У ході дослідження респондентам ставилось запитання: «Скільки Ви витрачаєте на продукти харчування в місяць?». Більшість респондентів – 481 (48%) відповіли, що на продукти харчування вони витрачають більше 700 грн., 358 респондентів (35%) витрачають від 500 грн. до 700 грн., 130 респондентів (13%) – від 300 грн. до 500 грн., і лише 43 опитані особи (4%) витрачають від 200 грн. до 300 грн.

Аналогічне питання ставилось і щодо комунальних послуг. Виявилось, що більшість респондентів (342 особи, або 34%) на оплату комунальних послуг витрачають до 100 грн. в місяць, практично така сама кількість опитаних (316 осіб, або 31%) витрачають від 100 грн. до 200 грн., і лише 46 респондентів (5%) витрачають більше 500 грн., а відповідно решта опитаних (308 осіб, або 30%) на оплату комунальних послуг витрачають від 200 грн. до 500 грн. в місяць.

На запитання «Чи позичаєте Ви гроши в інших людей?» 35% респондентів відповіли «так», решта 65% не позичають. Аналогічні відповіді отримано на запитання «Чи позичають у Вас гроши інші люди?» – 36% дали позитивні відповіді.

Згідно з результатами моніторингу, кредитом користувалися 26% респондентів. Це означає, що більшість респондентів все ж таки утримуються від отримання грошей у кредит. Більшість респондентів брали кредит на придбання побутової техніки чи меблів. Цю групу становлять 113 респондентів, а це 11% від всіх опитаних і 42,5% від тих, хто користувався кредитами. На ремонт оселі кредит брали 50 осіб, на навчання дітей – 25 осіб, на відкриття власної справи – 11 осіб, на придбання автомобіля – 52 особи, придбання житла та лікування – по 4 особи і на інші потреби – 7 осіб.

На запитання «Якщо Ви плануєте брати кредит, то на які цілі?» з 1012 респондентів 896, тобто 89% брати кредит не планують. Потреби решти розділилися. Найбільше кредитів планують брати на ремонт оселі – 31 респондент, на придбання побутової техніки чи меблів – 26, навчання дітей – 21, придбання автомобіля – 17, а 9 респондентів планують брати кредит на відкриття власної справи, 4 – на лікування, 3 – на придбання житла, 1 – на відпочинок, 11

інші потреби кредит планують брати 4 респонденти. З цього можна зробити висновок, що 74% респондентів взагалі не користувалися кредитом та 89% користуватись кредитом у майбутньому не планують. Це може бути спричинено багатьма факторами, проте найвагомішими з них є нестабільна фінансова ситуація та недовіра до банків. Дедалі менше людей висловлюють довіру до банківської системи та готовність взяти кредит.

Матеріальний добробут характеризує також наявність у населення матеріальних благ, техніки тощо. Дані щодо кількості сільськогосподарської техніки та інших засобів пересування, якою володіють респонденти, відображені у таблиці 2.19.

Таблиця 2.19
Розподіл відповідей на запитання: «Якою сільськогосподарською технікою та/або засобами пересування Ви володієте?»*

Район області	Вантажний автомобіль		Легковий автомобіль		Трактор		Мопед / мотоцикл		Міні-трактор		Не володіють технікою		Наявність коней	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	12	8	34	22	8	5	4	3	3	2	88	56	7	4
Воловецький	6	5	36	33	3	3	3	3	0	0	62	56	0	0
Іршавський	2	3	24	34	3	4	0	0	0	0	40	57	1	1
Міжгірський	10	6	50	29	5	3	20	11	0	0	85	49	5	3
Мукачівський	2	4	6	11	0	0	2	4	0	0	40	71	6	11
Перечинський	0	0	10	25	0	0	5	13	0	0	25	63	0	0
Рахівський	2	2	45	35	1	1	4	3	0	0	76	58	2	2
Свалявський	2	8	12	48	1	4	2	8	0	0	8	32	0	0
Тячівський	10	7	55	39	5	4	5	4	0	0	65	46	0	0
Хустський	5	5	26	24	1	1	1	1	0	0	76	69	1	1
РАЗОМ	51	5	298	29	27	3	46	5	3	0	565	56	22	2

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

З таблиці 2.19 видно, що 565 респондентів, тобто 56%, не володіють жодною технікою. Серед інших опитаних найбільшу частку займає група респондентів, які володіють легковим автомобілем (29%). Трактором володіють лише 27 респондентів, тобто 3%. Найгірша ситуація у Свалявському районі, де технікою зовсім не володіють 32%. Це найнижчий показник серед усіх гірських районів області. Найвищий – у Мукачівському районі (71%).

Загальновідомим є той факт, що земля для жителів сільських населених пунктів є надзвичайно важливою, адже окрім соціального значення, в більшості випадків вона годує селян. Площа земельних ділянок, що належить респондентам, варіється у дуже широких межах. Левова частка опитаних володіють земельною ділянкою (94%). Розміри земельних ділянок, якими володіють респонденти в розрізі районів, відображені в таблиці 2.20.

Таблиця 2.20

Розподіл відповідей на запитання: «Земельною ділянкою якого розміру Ви володієте?»*

Райони області	0,5-10 сотки		11-20 сотки		21-30 сотки		31-40 сотки		Більше 41 сотки		Не володіють ділянкою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Великоберезнянський	6	4	15	10	12	8	13	8	102	65	8	5
Воловецький	20	18	20	18	15	14	20	18	25	23	10	9
Іршавський	0	0	1	1	12	17	9	13	48	69	0	0
Міжгірський	30	17	20	11	25	14	20	11	60	34	20	11
Мукачівський	2	4	5	9	6	11	5	9	36	64	2	4
Перечинський	5	13	5	13	5	13	5	13	20	50	0	0
Рахівський	53	41	52	40	8	6	0	0	10	8	7	5
Свалявський	3	12	7	28	2	8	3	12	10	40	0	0
Тячівський	50	36	35	25	20	14	10	7	20	14	5	4
Хустський	6	5	42	38	37	34	10	9	10	9	5	5
РАЗОМ	175	17	202	20	142	14	95	9	341	34	57	6

* розраховано автором за результатами опитування респондентів

Як видно з таблиці 2.20, ділянками від 0,5 до 10 соток володіють 175 респондентів (17%), ділянки більше 41 сотки мають найбільше респондентів – 341 (34%). Проте 57 осіб (6%) з опитаних не володіють земельною ділянкою взагалі.

У гірських населених пунктах, незважаючи на низький рівень матеріального добробуту, низькі доходи та неспроможність купувати дорогі речі, населення все ж володіє доволі значними земельними наділами.

Не надто оптимістичною є думка опитаних щодо можливості поліпшення свого матеріального становища в майбутньому. Так, 477 респондентів, тобто 47% вважають, що матеріальне становище, яке їх

сьогоднішній день є незадовільним, у перспективі не зміниться. У поліпшення матеріального становища вірять 387 респондентів, тобто 38%, а 15% вважають, що їх матеріальне становище в майбутньому тільки погіршиться.

* * *

1. Моніторинг демографічної ситуації гірських населених пунктів Закарпаття показав, що практично в усіх гірських районах на момент дослідження мав місце природний приріст населення, причому в більшості районів цей показник зберігає позитивну динаміку, за винятком Великоберезнянського, де коефіцієнт природного приросту має від'ємне значення і становить – 2,3. Наведене є переконливим свідченням того, що гірські села виконують важливу соціальну функцію, забезпечуючи розширене відтворення населення, що є основою формування соціально-трудового потенціалу не тільки сільського, але і міського соціуму. Підтримка та збереження позитивної динаміки показників демографічного розвитку гірських поселень вимагає реалізації програм підтримки народжуваності, заходів, спрямованих на поліпшення здоров'я, забезпечення доступу до медичної допомоги, збільшення тривалості життя гірського населення та подолання негативних наслідків старіння горян шляхом створення сприятливого соціально-економічного середовища, підвищення рівня соціальних стандартів та створення пакету соціальної підтримки.

2. Аналіз даних, отриманих у ході моніторингу, показав, що за статевою ознакою в усіх районах, що мають гірські населені пункти, переважають жінки. Це означає, що в гірських населених пунктах потрібно проводити ефективну гендерну політику, яка була б спрямована на забезпечення позитивної динаміки забезпечення природного приросту, стимулування народжуваності.

3. Моніторинг основних тенденцій демографічного розвитку населення гірських сіл показав, що основний контингент безробітних формує молодь до

35 років. Через відсутність роботи молоді люди змушені мігрувати в інші населені пункти, обласні центри або за межі країни. По суті, соціальну базу трудової міграції формує сільська молодь. Процеси трудової міграції дуже часто супроводжуються руйнуванням сімей, що негативно впливає на народжуваність. Звідси необхідність здійснення ефективної молодіжної політики, яка б зупинила зазначені процеси.

РОЗДІЛ 3. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ – ОСНОВА РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЇХ НАСЕЛЕННЯ

У процесі взаємодії суспільства і природи остання виступає як важлива основа розвитку суспільства і використовується перш за все у вигляді природних ресурсів. Природні ресурси – це вся сукупність елементів, властивостей чи результатів функціонування природних систем, які використовуються зараз чи можуть бути використані в майбутньому для отримання сировини, палива, енергії, продовольства тощо.

На нинішньому етапі економічних реформ в Україні забезпечення сталого економічного зростання в усіх регіонах на основі ефективного і комплексного використання їхнього ресурсного потенціалу є одним з головних важелів зміцнення позитивних тенденцій у соціально-економічному розвитку держави і пріоритетним завданням державної регіональної політики, а в умовах обмеженості бюджетних та інших фінансових ресурсів в країні саме внутрішній потенціал територій слід вважати головним ресурсом їхнього розвитку.

Потрібно зазначити, що поняття природно-ресурсного потенціалу регіону є складовою частиною більш загального, більш інтегрованого поняття «ресурсний потенціал регіону»¹. Саме ресурсний потенціал є основною базою формування механізму реалізації економічних інтересів регіону. Він є визначальним чинником формування спеціалізації економіки регіону в рамках господарського комплексу країни, передумовою формування територіально-виробничих систем.

Його головними інтегрованими складовими є: виробничий потенціал, природно-ресурсний потенціал, людський потенціал, фінансовий потенціал,

¹ Регіональна економіка: словник-довідник / О.Д. Богорад, О.М. Невелев, В.М. Падалка, М.В. Підмогильний; За ред. М.В. Підмогильного. – К.: НДІСЕП, 2004. – С. 72.

науковий потенціал, інформаційний потенціал тощо. Кожен з них, у свою чергу, теж має досить розгалужену мережу складових¹.

У 80-90-х рр. ХХ ст. та першому десятилітті ХХІ ст. природно-ресурсний потенціал Закарпаття був предметом досліджень, здійснених Долішнім М.І., Ємцем Г.С., Мікловдою В.П., Пітуличем М.І., Ленделом М.А., Попом С.С., Шпаком Ю.І. тощо. У ряді їх праць подана класифікація цих ресурсів² і розроблена еколого-економічна модель розвитку Закарпатської області³.

Виходячи з тих чи інших потреб, у науковій практиці розрізняють різні види класифікації компонентів природно-ресурсного потенціалу, але, в цілому, природні ресурси можна розділити на відтворювані (енергія Сонця, вітру, повітря, геотермальна енергія, кліматичні ресурси тощо) та невідтворювані (корисні копалини, водні, ґрунтові, біологічні тощо) компоненти.

За господарським використанням усі природні ресурси можна розділити на ресурси для виробничої (промисловість, сільське господарство) і невиробничої (наприклад, енергетика, будівельна галузь, туризм і рекреація) сфери.

За територіальним принципом усі природні ресурси можна розділити на ресурси глобального, національного (державного), регіонального та локального (місцевого) значення. Також природно-ресурсний потенціал прийнято класифікувати за ступенем його використання (розробленості) та економічної доцільності подальшого використання.

Крім того, на соціально-економічні системи тих чи інших територій впливають природні умови, які хоча і не використовуються безпосередньо у виробництві, але можуть полегшити чи ускладнити функціонування

господарства. Тому на сучасному етапі природні умови дедалі отримують економічну оцінку і теж вважаються складовою природних ресурсів¹.

Також у складі природно-ресурсного потенціалу потрібно виділяти екологічний потенціал, оскільки вже сьогодні, й особливо у перспективі, екологічна ситуація в регіонах визначатиме можливості розвитку і розміщення продуктивних сил та рівень сприятливості територій для проживання і життєдіяльності людей.

Закарпатська область за сукупністю різноманітних факторів є цілком своєрідним регіоном України. Вона займає дуже вигідне геополітичне положення, знаходячись у географічному центрі Європи і є чи не єдиним у ній адміністративним утворенням, що межує з 4-ма країнами (Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією). Саме вигідне географічне розташування та наявність значних природних та рекреаційних ресурсів, розвинутого інфраструктурного потенціалу, історико-культурних пам'яток робить Закарпаття регіоном, який вимагає особливого підходу до формування стратегії його розвитку.

Природно-ресурсний потенціал гірського Закарпаття має ряд специфічних ознак, а саме:

1. Мала кількість земель сільськогосподарського призначення, всього 0,37 га на душу населення, з них тільки 0,16 ріллі, що значно нижче середньоукраїнських показників (0,87 га і 0,67 га відповідно). Близько половини цих земель знаходиться у передгірній і гірській місцевості, де природно-кліматичні умови несприятливі для ефективного землеробства.

2. Переважна гористість території з найвищою горою в Україні (Говерла, 2061 м). Понад 2/3 земельних площ області займають гірські хребти та гори, які здебільшого вкриті високопродуктивними лісами й низькопродуктивними полонинськими луками. Лісистість області (51%) – найвища серед регіонів України. На душу населення припадає 0,53 га площі лісу

¹ Голіков А.П. Вступ до економічної і соціальної географії: Підруч. / Голіков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. – К.: Либідь, 1997. – С. 154-155; Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал України / В.П. Руденко. – К.: Либідь, 1994. – 150 с.

² Регіональна економіка: словник-довідник / О.Д. Богорад, О.М. Невелев, В.М. Падалка, М.В. Підмогильний; За ред. М.В. Підмогильного. – К.: НДІСЕП, 2004. – С. 73; Шпак Ю.І. Природно-ресурсний потенціал Закарпатської області та проблеми його раціонального використання / Ю.І. Шпак // Механізм регулювання економіки. – 2005. – №4. – С. 258-264.

³ Мікловда В.П. Область еколого-економічного розвитку / В.П. Мікловда, М.І. Пітулич. – Ужгород: УжДУ. – 1999. – С. 66.

¹ Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В.П. Руденко. – Л.: Світ, 1993. – С. 94.

й 184 м³ деревної маси, тоді як у середньому по Україні – 0,21 га і 16,4 м³, відповідно. Найвищою в державі є частка природно-заповідних площ, яка за роки незалежності збільшена до 12,5% території області, що значно вище загальноукраїнського показника (4%).

3. Найбільша в державі забезпеченість водними ресурсами з густою гідрологічною сіткою (1,7 км/км³), яку формують понад 9,4 тис. річок і водостоків із середнім річним стоком 7,83 млн. м³ (при 52,3 млн. м³ у цілому по Україні). Велика кількість опадів (у горах – до 1500 мм на рік і більше), що спричинює часті паводки, іноді катастрофічні.

4. Найбільша після Криму кількість комфортичних за кліматичними умовами днів. У поєднанні з наявними в області цілющими родовищами мінеральних і термальних вод, мальовничими лісовими комплексами, багатими історико-культурними традиціями це створює унікальні природні можливості для розвитку рекреаційно-туристичної галузі області.

5. Вигідне геоекономічне розташування між чотирма країнами Центральної Європи (Польщею, Словаччиною, Угорчиною, Румунією) і двома областями України (Львівською та Івано-Франківською). Через область забезпечуються значні обсяги міжнародних та внутрішніх перевезень вантажів і пасажирів, у тому числі транзитних. Область пронизують транс'європейські газо-, нафто-, продуктопроводи, а також високовольтна лінія електропередач «Мир», якими експортуються енергетичні ресурси¹.

6. Унікальна в геологічному аспекті наявність вулканічних та осадових порід і метаморфічних утворень, в яких розвідано понад 217 родовищ 30 різноманітних корисних копалин, що мають промислове значення: кольорові метали, рідкісні та дорогоцінні метали (золото, срібло, ртуть, германій, цинк), неметали (барит, цеоліт, бентоніт, доломіт, алуніт), сіль, вугілля, газ, будівельні матеріали (мармур, базальт, андезит, керамзит, перліт).

7. Висока щільність населення території (98,3 чол/км²), низький рівень зайнятості економічно активного населення, його висока трудова міграція.

8. Низький рівень індустріального розвитку, низька питома вага валового внутрішнього продукту області в Україні (0,5%). Неоптимальний територіальний розподіл праці, недостатньо ефективне і раціональне використання наявних ресурсів. Незначні централізовані державні капіталовкладення, які за останні десять років скоротились у 5 разів, що призвело до руйнації соціальної і виробничої інфраструктур, відставання області в розвиткові продуктивних сил і зниження рівня життя населення.

9. Зайнятість значної кількості населення, особливо сільського, низькопродуктивною працею для забезпечення суто фізіологічних потреб. Це не сприяє розвиткові професіоналізму трудових ресурсів, здатних до освоєння високих технологій, і негативно впливає на психологію, особливо молоді, в плані пристосування до примітивних потреб і відсутності мотивацій пошуку докладання сил до високопродуктивної праці, активності в громадсько-політичному житті.

10. Відсутність власних енергогенеруючих потужностей, достатніх для самозабезпечення потреб області. Діючі гідроелектростанції забезпечують близько 5-10% від потреб області в електроенергії попри наявність у ній найбільших в Україні енергетичних ресурсів гірських річок і можливості освоєння інших відновних джерел енергії (тепла надр, сонячного випромінювання, вітру, біomasи).

Основні складові структури природно-ресурсного потенціалу Закарпатської області показано у таблиці 3.1.

¹ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століття: нові пріоритети / М.І. Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 512 с.

Таблиця 3.1

Структура природно-ресурсного потенціалу Закарпаття порівняно з сусідніми областями Карпатського регіону²

Ресурси Область	Питома вага ресурсу в загальному природно-ресурсному потенціалі, %					
	мінеральні	водні	земельні	лісові	фауністичні	рекреаційні
Закарпатська	3,06	31,48	19,36	17,44	0,08	28,58
Івано-Франківська	7,41	33,31	24,13	17,62	0,13	17,40
Львівська	22,55	22,68	29,24	11,07	0,18	14,28
Чернівецька	5,18	18,30	50,01	12,56	0,21	13,74
Україна	28,26	13,08	44,38	4,17	0,47	9,64

Як видно з таблиці 3.1, усі ці особливості природно-ресурсного потенціалу області цілком стосуються її гірської частини. Так, саме у гірській місцевості зосереджено переважну частину лісових (в тому числі і лісопромислових), мисливських, бальнеологічних та курортно-рекреаційних ресурсів області. Тут розташована західна частина Карпатського біосферного заповідника, унікальні екосистеми якого віднесені ЮНЕСКО до найцінніших на нашій планеті. Також на гірській території розташовані три національні природні парки («Карпатський», «Синевир», «Ужанський») та ряд природних парків і заказників регіонального значення тощо². Проте питома вага заповідних територій все ще не відповідає європейським і світовим стандартам.

Близько 80 відсотків території краю займають гори, утворюючи з південного заходу на південний схід Верховинський, Вододільний хребет, Гргани, Свидовець, Чорногора, Полонинський хребет, Рахівський масив, Вулканічні Карпати. Чорногорський хребет включає в себе гору Говерлу, висотою 2061 м, яка є найвищою точкою області і України. Закарпаття від інших регіонів України відрізняється Яблуницьким, Вишківським, Ужоцьким, Верещицьким і Воловецьким перевали висотою від 931 до 1014 метрів над рівнем моря. Поблизу села Ділове Рахівського району знаходиться географічний центр

¹ Регіон: соціально-економічні трансформації / Пітполіч М.І., Кушнір Ю.Б., Лавренюк С.С., Молнар О.С. – Ужгород: Карпати, 2007. – С. 20, 88.

² Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Л.: Світ, 1993. – С. 240.

континенту. В 215 населених пунктах гірських територій Закарпатської області у 2010 році проживало 279500 жителів, що становить 22,3% населення області. Природно-ресурсний потенціал цих територій охарактеризуємо нижче.

Територіальною базою розміщення народногосподарських об'єктів, системи розселення населення, а також основним засобом виробництва виступають земельні ресурси. Всі землі України незалежно від їх цільового призначення, господарського використання і особливостей правового режиму належать до земельних ресурсів і становлять єдиний земельний фонд держави.

У ході проведеної паспортизації населених пунктів області (Додаток А), які мають статус гірських, встановлено, що загальна площа земельних угідь, підпорядкованих цим населеним пунктам, становить 332902 гектари, включаючи землі під забудовою (власне територія сіл) та землі фонду селищних рад (орні землі, пасовища, сінокоси, сади тощо). Щодо розподілу земельних ресурсів по гірських населених пунктах, то їх площа коливається від 141 га, що припадають на одне гірське село у Мукачівському районі, до 4341,6 га – у Тячівському районі. Така різниця пояснюється тим, що в Тячівському, Рахівському, Міжгірському та Воловецькому районах у структуру цих площ включені землі полонинських лук, розподілені між сільськими радами. Що стосується орних земель, то забезпеченість ними у гірських населених пунктах усіх районів дуже низька і не може слугувати базою для ведення масштабного землеробства (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Розподіл земельних угідь гірських населених пунктів Закарпаття по районах*

Показники Райони	Кількість гірських населених пунктів	Загальна площа, га	В середньому на одне село, га
Великоберезнянський	27	17332,9	642,0
Перечинський	8	6104,5	763,1
Мукачівський	12	1697,3	141,5
Іршавський	14	13536,2	966,9
Свалявський	5	963,1	192,6
Воловецький	26	40336,3	1551,4

Міжгірський	44	45230,4	1028,0
Тячівський	29	125909,0	4341,7
Хустський	22	16252,1	739,0
Рахівський	27	65531,6	2340,5
Всього	215	332902,4	1548,4

* розраховано автором на основі даних соціологічного дослідження

На сучасному етапі економічного розвитку основними проблемами гірських територій у сфері земельних ресурсів є:

- підвищення ефективності їх використання та охорони на основі припинення деградації ґрунтів та пасовищ;
- формування продуктивної та високоефективної системи землекористування як надійної основи розв'язання продовольчої проблеми.

У структурі економічних ресурсів важлива роль належить мінеральним ресурсам, під якими розуміють сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. За характером використання мінеральні ресурси поділяються на групи: паливно-енергетичні (вугілля, горючі сланці, нафта, природний газ, торф), рудні (руди чорних, кольорових, рідкісних, благородних і радіоактивних металів) й нерудні (будівельне каміння, цементна сировина, будівельні глини), індустріальна мінеральна сировина (слюда, азбест, графіт, корунд тощо). На їх базі розвиваються такі важливі галузі промислового виробництва, як чорна і кольорова металургія, електроенергетика, машинобудування, хімічна, будівельна промисловість та інші.

Мінерально-сировинна база гірських територій Закарпаття представлена понад 30 видами корисних копалин, серед яких нетрадиційні для України поліметали, перліти, цеоліти, барити. Запаси руд кольорових металів представлені значними родовищами ртуті та алюнітів. Є реальні можливості для промислової розробки золоторудного родовища Сауляк на Рахівщині.

Із неметалічних корисних копалин значними є запаси кам'яної солі Солотвинського родовища (0,5 млрд. тонн). Надзвичайно перспективні для освоєння єдині в Україні поклади доломітів, мармуризованих доломітів та

Рахівщині, прогнозні запаси яких 285 млн. тонн. На Тячівщині важливе місце в природних багатствах займає мarmur, запаси якого становлять близько 800 тисяч м³. Так, у селі Новоселиця проходить видобування рожевого мармуру. Мармурові кар'єри відкрито також у селах Кричево, Угля, Вільхівські Лази, Ганичі.

У Ганичах виявлено значні запаси ліпаратових туфів, а в районі села Новоселиця – запаси вапняку, що становлять понад 3 млн. тонн¹.

Мінеральні природні ресурси Міжгірського району представлені в основному сировинними матеріалами для дорожньо-будівельної галузі (піщаник, гравій), є незначні поклади торфу².

У гірській частині Мукачівського району є такі корисні копалини: ліпарат, андезит, базальт, цегельно-черепичні й керамічні глини; відкрито джерела підземних питних мінеральних вод. На північний схід від міста Мукачево по обидві сторони річки Визниця розташовано ряд кар'єрів по видобуванню та переробленню андезитів.

Область має великі можливості для розвитку фарфоро-фаянсової промисловості, сировиною для якої є каолін. Закарпатські каоліни, запаси яких перевищують 5 млн. тонн, виняткові за свою білизною і не мають аналогів в Україні, а за хімічним складом нагадують каоліни Китаю. Значні їх запаси є в Перечинському районі. Також в усіх десяти районах області, де є гірські населені пункти, виявлено запаси різноманітної сировини для будівельної індустрії (мармуризований вапняк, доломіт, мarmur, туф, андезит, щебінь, камінь бутовий, що використовується як облицювальний матеріал, декоративна крихта, вапнякове борошно). У Великоберезнянському районі в основному здійснюється лише розробка щебеню.

У цілому можна констатувати, що мінерально-сировинні ресурси гірських територій Закарпаття багаті, але розроблені ще досить слабо. З метою

¹ Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття / С.С. Поп. – Ужгород: ТОВ «Спектраль», 2002. – 296 с.

² Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В.П. Руденко. – Л.: Світ, 1993. – С. 54.

більш ефективного їх використання назріла необхідність на регіональному рівні провести інвентаризацію та оцінювання мінерально-сировинних ресурсів з точки зору економічної вигоди для поточного та перспективного використання з урахуванням вимог збереження екологічної рівноваги в районі залягання того чи іншого ресурсу.

Основу ресурсного потенціалу гірських територій становлять лісові ресурси, під якими прийнято розуміти сукупність лісових масивів на певній території, які використовуються як джерело отримання деревини, недеревної продукції лісу (грибів, ягід, лікарських трав тощо) і виконують водоохоронну, ґрунтозахисну, рекреаційну та інші функції. Лісові ресурси гірських територій Закарпаття найпотужніші та найякісніші в Україні. Вони, по суті, зараз визначають виробничий та рекреаційний профіль зазначеных територій. Тут збережені найбільші в Європі ділянки пралісів, унікальні рослинні угруповання від низинного до альпійського поясу, а екосистема Карпатського біосферного заповідника віднесена до найцінніших екосистем Землі і входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО.

Загальний лісовий фонд Закарпатської області охоплює площеу 695,7 тис. га. За породним складом переважають твердолистяні (64,4%) ліси. Загальний запас деревини становить близько 200 млн. кубометрів. Для порівняння: у 1991 році ці показники були наступними: загальна площа – 687 тис. га, твердолистяні породи – 62,2 відсотка, загальний запас деревини – 157,8 млн. кубічних метрів¹. Тобто за роки незалежності України, попри хижакські вирубки, що мали місце в цей період, відбулося певне нарощення лісового ресурсу Закарпаття.

За господарським призначенням усі ліси території області поділяються на дві групи:

- захисні – виконують протиерозійні, ґрунтозахисні, санітарно-оздоровчі, естетичні функції. В цю групу включаються ліси зелених зон і курортів (36,2% загальної площи лісів цієї групи), ґрунтозахисні ліси (5,0 %),

¹ Переконливі цифри й аргументи // Панорама. – №163 (8511). – 27 листопада. – 1991.

водоохоронні зони рік і водойм (13,3%), захисні смуги вздовж шосейних доріг і залізниць (4,9%) природно-заповідні території і об'єкти (40,4%). Лісогосподарські заходи, які здійснюються в цій групі лісів, спрямовані на підвищення якості і продуктивності насаджень;

- експлуатаційні – також виконують рекреаційні та захисні функції, але основним господарським напрямом їх використання є забезпечення народного господарства деревиною.

На сучасному етапі в області спостерігається процес збільшення питомої ваги лісів першої групи, що свідчить про зростання соціальної корисності лісів, їх рекреаційних функцій. На сьогоднішній день оздоровлення і відпочинок населення області в основному здійснюється на території зелених зон і курортних лісів.

Щодо лісових ресурсів придатних до промислової розробки, то такі стиглі та перестиглі ліси становлять понад 495 тис га, або 71% усіх лісових масивів, і розташовані вони в усіх районах досліджуваної території. Проблемою є лише їх правильна природозберігаюча експлуатація, що включає перехід на несуцільні рубки та ефективне використання деревних відходів та продуктів побічного лісокористування.

Типовим для гірської частини Закарпаття є Міжгірський район, найбільшим природним багатством якого є ліси. Вони займають 79,0 тис. гектарів, або близько 60 відсотків території району. Переважно це хвойні (ялина, ялиця), рідше змішані ліси – хвойно-букові. Подібну до Міжгірщини структуру лісового фонду мають Великоберезнянський і Рахівський райони. У структурі лісового фонду Тячівського, Хустського, Перечинського та Свалявського районів хвойні та листяні ліси представлені приблизно порівну, а в гірській частині Мукачівського та Іршавського районів домінують листяні породи.

Найбільш актуальними проблемами щодо формування і раціонального використання лісових ресурсів гірських територій Закарпаття є: порушення збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісопотреблення й екологічними вимогами; значне виснаження лісосировинної бази; погіршення

природних комплексів, деградація рослинного покриву, порушення гідрологічного режиму гірських річок і потічків; обмеженість інвестицій для лісогосподарського виробництва; скорочення обсягів лісокористування та низький рівень задоволення потреб місцевого населення у деревині за рахунок місцевих ресурсів.

У цілому ж лісові ресурси Закарпаття створюють міцну базу для подальшого розвитку народного господарства регіону.

Важливим видом природних ресурсів є водні, які виступають джерелом промислового і побутового водопостачання, збереження екологічної рівноваги, а тому відіграють значну роль у розвитку всього народного господарства та в життєдіяльності населення. Якщо за запасами водних ресурсів з розрахунку на одиницю площині й на одного жителя Україна посідає одне з останніх місць у Європі, то області Карпатського регіону: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська забезпечені водними ресурсами в достатній мірі¹.

Зокрема, водні ресурси гірських територій Закарпаття значні, але використовуються дуже слабо. Потенціал гідроенергетичних ресурсів малих та середніх річок становить 6,5 млрд. квт. год/рік і є найбільшим серед областей України, що відкриває можливості для розвитку малої гідроенергетики. Проте за наявного величезного потенціалу гідроенергетичних ресурсів гірських територій Закарпаття (найбільшого серед областей України) і великої залежності області від поставок енергоносіїв, використовуються ці ресурси дуже слабо. Так, крім збудованої в 50-х рр. минулого століття Теребле-Ріцької ГЕС та кількох міні-ГЕС, збудованих у незалежній Україні, гідроенергетичний потенціал рік та річок Тиса, Теребля, Ріка, Боржава залишається майже не задіяним. Мала гідроенергетика, попри декларативні заяви керівників краю різних рівнів та обов'язкове зазначення її важливості у різних програмах і стратегіях соціально-економічного розвитку області, пріоритетом не стала.

¹ Поп С.С. Природно-ресурсний потенціал Закарпаття / С.С. Поп. – 12 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.armshi.ru/filekb/sju/p51.pdf>.

Проте потрібно мати на увазі, що, впроваджуючи малу гідроенергетику, органам регіональної та місцевої влади, проектантам необхідно дуже виважено підходити до вибору місць розташування ГЕС та їх кількості, бо може статися так, що так звана «зелена» енергетика у Карпатах стане руйнівою для природи¹.

Крім того, густа мережа малих і міні-ГЕС, запланованих до будівництва на гірських річках Закарпаття, аж ніяк не сприятиме розвитку такого популярного нині виду туризму, як водний.

Щодо рівня інших видів промислового споживання води у гірських районах Закарпаття, то він є низький через майже повну відсутність більш-менш крупних діючих промислових підприємств.

У гірських районах Закарпатської області зосереджено більшість бальнеологічних ресурсів Закарпаття, до яких відносяться лікувальні мінеральні води, лікувальні грязі (келоїди) та озокерит.

Найціннішим видом рекреаційних ресурсів краю є мінеральні лікувальні води. За їх кількістю та якістю Закарпаття займає перше місце в Україні. Тут зосереджено 620 мінеральних джерел, з яких понад 360 є вивченими, загальним дебітом близько 10 тис. м³ на добу, які не поступаються відомим водам Кавказу, Чехії, Польщі, Франції і з яких у теперішній час використовується близько 7%².

За географічним розміщенням і геологічними особливостями родовища мінеральних вод поділяють на три основні групи: Свалявську, Міжгірську та Ужанську. Значною за ресурсним потенціалом є Свалявська група, водночас вона є найбільш вивченою і практично повністю освоєною в експлуатаційному відношенні.

На початок 90-х років показник використання розвіданих родовищ мінеральних вод становив менше 20%, а питома вага використання потенційних

¹ Худицький В. Карпати: для всіх чи для малої енергетики? / В. Худицький. – Дзеркало тижня. – 2012 – №19 (67). – С. 6.

² Курортно-рекреаційні зони Закарпаття: довідник / За ред. Киртич Л.П. – Ужгород.: НПО «Реабілітація», 2000. – С. 3.

можливостей залищених у господарську діяльність джерел – 10%. На сучасному етапі використання мінеральних вод як у харчових, так і у бальнеологічних цілях зросло у зв'язку із зростанням рекреаційного потенціалу регіону.

Основні проблеми щодо раціонального формування, використання та збереження водних ресурсів гірської зони Закарпаття полягають у: забрудненні водних об'єктів шкідливими викидами та недостатньо очищеними промисловими і комунально-побутовими стічними водами; недостатній самовідновлюваній і самоочисній здатності водних систем, безконтрольним хижакським забором піску і гравію, що призводить до порушення гідрологічного балансу, зменшенні рибної фауни річок.

Поряд із лісовими та водними ресурсами важливу роль у формуванні унікального природного середовища гірських територій Закарпаття відіграють кліматичні ресурси, оскільки саме вони визначають загальну комфортність території для лікування, відпочинку та спорту і тому виступають важливою умовою розвитку рекреаційного комплексу. Основною характеристикою кліматичних особливостей територій є температура повітря. Закарпаття становить у цьому плані унікальний осередок на території України, оскільки середньорічні температури в різних точках області коливаються від 0°С до 9.9°С. Така різноманітність теплового режиму сприяє акліматизації рекреантів практично з усієї Європи, що особливо важливо для певних категорій хворих.

За кількістю сонячних днів (блізько 2000 годин у рік на рівнині і низькогірській частині і 1600 – в середньогірській) Закарпатська область поступається тільки південним областям України, але випереджає відомі рекреаційні регіони Північного Кавказу. За сумарною тривалістю сприятливих періодів Закарпатська область згідно зі шкалою, розробленою для оцінки клімату рекреаційних районів, отримує оцінку «найкраща». Сприятливі кліматичні умови дозволяють забезпечити відпочинок протягом усього року, оскільки кліматичні умови для повноцінного відпочинку зберігаються тут упродовж 10-11 місяців, а несприятливі спостерігаються частково у квітні та в кінці жовтня і на початку листопада. Так, наприклад, навіть у відносно

високогірному Рахові клімат помірно континентальний, а період із температурою понад плюс 10 °С загалом становить 147 днів. За даними метеостанції «Рахів» (430 м. над рівнем моря), середня температура січня дорівнює мінус 4,8 °С, липня – плюс 18,0 °С, середньорічна – плюс 7,4 °С. Середньорічна сума опадів тут становить 1212 мм, з яких максимум припадає на червень-липень. Тут переважають вітри західного і південно-західного напрямку. Із збільшенням висоти над рівнем моря температура повітря знижується, а кількість опадів зростає.

Аналогічно позитивна щомісячна температура утримується з другої половини квітня по першу декаду жовтня і у Міжгірському районі. Тривалість періоду з температурою вище 10 °С тут становить 135-155 днів. Зима помірно-морозна, сніжна і довга, продовжується близько 5-5,5 місяця, максимальна температура взимку буває – 32-35°С. Річні суми опадів досить великі і у зв'язку з цим та зниженим температурним режимом територія гірського району характеризується надмірним зволоженням.

Клімат Воловеччини помірно континентальний, однак суворіший, ніж у низинних районах. Весна починається тут пізніше, а зима – раніше на 2-3 тижні. Заморозки тривають до перших днів травня. Зима настає у другій половині листопада, сніг випадає у другій половині грудня. Якщо в низинах Закарпаття сніговий покрив нестійкий, глибина його 30-40 см, то на території Воловеччини він набагато глибший і стійкіший, в горах нерідко до 2 метрів, атанення починається у березні-квітні. Морози сягають інколи нижче -30°C. В ущелинах високогір'я латки снігу біліють інколи й до середини літа.

На противагу їм кліматичні умови гірських населених пунктів та територій загалом низинного Мукачівського району значно м'якші та практично дозволяють у деяких селах вирощувати майже усю ту гаму сільськогосподарських культур, що і в низинній частині району, аж до винограду та абрикос і персиків.

Специфічним видом природно-ресурсного потенціалу гірських територій Закарпаття є екологічно-рекреаційні ресурси.

Згідно з визначенням М.І. Долішнього, природні рекреаційні ресурси включають фактори, речовини і властивості компонентів природного середовища, які володіють сприятливими для рекреаційної діяльності якісними і кількісними параметрами і служать (або можуть служити) для організації відпочинку, туризму, лікування та оздоровлення людей¹. Таким чином, поняття природно-рекреаційних ресурсів є синтетичним, оскільки включає бальнеологічні, лісові, кліматичні ресурси, історико-культурний потенціал та мальовничий географічний ландшафт.

Свою оригінальну класифікацію туристичних ресурсів запропонував французький економіст П. Дефер. Усі туристичні ресурси він поділив на чотири групи: гідром, фітом, літом і антропом. Перші дві групи безпосередньо стосуються природних ресурсів. Так, до гідруму він відносить туристські ресурси, до складу яких входить вода (озер, рік, морські узбережжя, водоспади, снігові рівнини, джерела мінеральних вод тощо). До фітому він відносить природні ресурси, які створені самою природою або є результатом людської праці, за виключенням води: ліси, національні парки, скелі, вулкани, ландшафтні парки і т. д. Під літом П. Дефер розуміє все, що створено працею людини і викликає інтерес туристів: пам'ятники архітектури і споруди, сучасні будівлі, мости та інше. До антропому П. Дефер відносить усі види людської діяльності, що можуть зацікавити туристів незалежно від оточуючої ситуації. Це сама людина, її життя, звичаї, старовинні види діяльності (народні промисли, національні народні свята, фольклор, національні костюми і національна музика). (Детальніше про туристичні ресурси гірських територій у розділі 7 монографії).

Мальовничі ландшафти, різноманітні природні об'єкти, широка мережа туристично-рекреаційних і санаторно-лікувальних закладів, об'єктів історії та культури є одним з головних інтегрованих ресурсів гірських територій

Закарпаття, який може виступити локомотивом їх виходу на рівень кращих аналогічних територій країн Європи.

Щодо екологічного потенціалу досліджуваної території, то він один з небагатьох в Україні, що має низький коефіцієнт забрудненості території та повітря. Так, якщо більша частина території України внаслідок інтенсивного і нераціонального природокористування та катастрофи на Чорнобильській АЕС характеризується складною екологічною ситуацією, де умовно чистих територій залишилося дуже мало, то майже весь макросхил Українських Карпат вважається відносно екологічно чистим¹. Певне занепокоєння викликають лише локальні забруднення річкових водойм побутовими відходами та відходами життєдіяльності людей і домашніх тварин, та забруднення річок нафтопродуктами (уся територія дослідження), а також періодичні забруднення ріки Тиса та її приток ціанідами під час техногенних аварій на золотодобувних підприємствах сусідньої Румунії (стосовно території дослідження – у Рахівському районі).

Проте поки що наявний потенціал екологічно-рекреаційних ресурсів гірських територій Закарпатської області реалізовується недостатньо. Головними перепонами виступають практична відсутність сучасної, адаптованої до ринкових умов державної політики підтримки розвитку вітчизняного туризму та рекреації і недостатньо висока їх економічна ефективність.

Слабкими сторонами використання природних складових курортно-рекреаційного ресурсного потенціалу є відсутність затверджених в установленаому порядку планів природних територій рекреаційного призначення, генеральних планів їх забудови та механізму освоєння територій; недостатньо ефективний рівень використання гідрологічних ресурсів бальнеологічних курортів; недостатньо розвинута та сучасна транспортна

¹ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століття: нові пріоритети / М.І. Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 511 с.

¹ Стойко С. Прийшов час подбати про екологічну безпеку Українських Карпат / С. Стойко // Новини Закарпаття. – 2010. – №89-90 (3658-3659). – С. 6.

інфраструктура доступу до таких об'єктів, адже до деяких можна добрatisя лише на всюдиходах чи пішки.

Рельєф, географічне розташування, ліси, мінеральні води, помірно-континентальний клімат, багатовікові традиції та самобутня культура багатонаціонального населення краю в сукупності створюють унікальний рекреаційний і соціальний потенціал, на основі якого існує і має перспективу поступового розвитку санаторно-оздоровчий комплекс світового рівня.

* * *

Гірські території Закарпатської області багаті на природні ресурси, в першу чергу – лісові, водні та рекреаційні. Тут також є родовища кольорових металів, значні запаси різних мінерально-сировинних ресурсів. Враховуючи це, при розумному підході на території досліджуваного регіону можуть ефективно розвиватися: туризм і рекреація, будівельна та лісопереробна промисловості, гірське тваринництво. Хімічна промисловість та гідроенергетика теж мають перспективи розвитку за умови збереження екологічної рівноваги в регіоні.

Забезпечення ефективного використання і подальшого нарощування природно-ресурсного потенціалу регіону має стати одним з головних пріоритетів діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і територіальних громад.

Для забезпечення раціонального й ощадливого використання природних ресурсів, перетворення природно-ресурсного потенціалу на дієвий чинник регіонального розвитку державним, регіональним і місцевим органам виконавчої влади потрібно зосередити увагу на реалізації насамперед таких заходів:

- на державному рівні здійснити законодавчо-нормативне впорядкування майнових питань і господарської діяльності, пов'язаних з використанням землі, лісового та гідрологічного фондів;

- на регіональному рівні провести інвентаризацію мінерально-сировинних та інших природних ресурсів та здійснити їх оцінювання з точки зору нинішнього та перспективного використання;

- добиватися запровадження екологічно чистих і ресурсозберігальних технологій;

- запровадити економічні важелі щодо зменшення негативного впливу виробничих об'єктів та об'єктів інфраструктури на забруднення оточуючого середовища, дотримуватися екологічних стандартів при їх будівництві;

- в рамках субрегіонального об'єднання «Карпатський єврорегіон» розвивати співпрацю адміністративних одиниць, громад та бізнесових структур гірських територій Закарпатської області з аналогічними структурами інших країн об'єднання з метою вивчення та адаптації їх передового досвіду до наших умов, в тому числі у сфері природоохоронної діяльності, вирішення транскордонних екологічних проблем, агропромислового виробництва тощо.

РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЧНІ ПРИОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ І ПЕРЕДГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: ЕМПІРИЧНИЙ ПІДХІД

4.1. Стратегічні чинники економічного розвитку гірських і передгірних територій

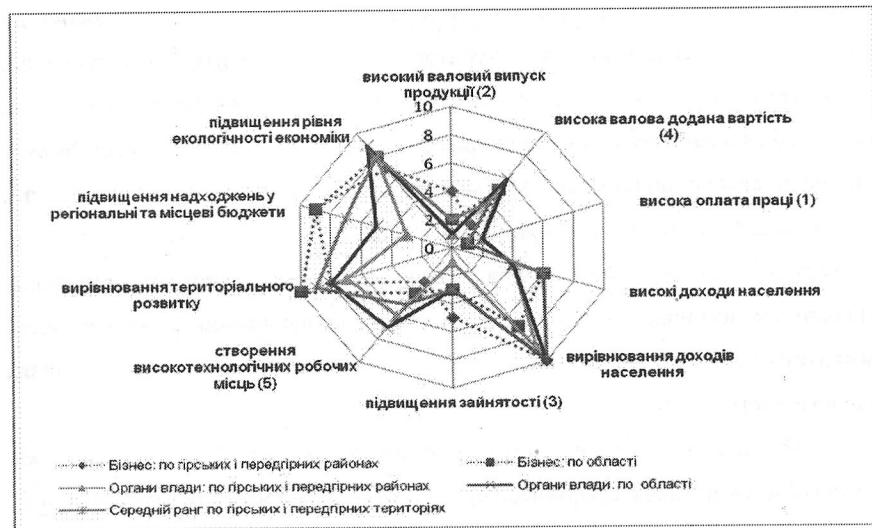
Дослідження базувалося на опитуванні фокусних груп керівників відділів економіки органів влади 13 районів, 5 міст Закарпатської області та 72 підприємств. Отже, було охоплено всі адміністративні райони області та міста обласного підпорядкування, тобто вибірка характеризується як тотальна в адміністративному розрізі. Підбір підприємств для опитування відбувався за критерієм важливості, тобто пріоритетності для району. Дослідження виконувалося у два кроки: (1) через попередню розсилку підготовленої анкети (Додаток Б) з метою надання респондентам можливості ознайомитися з нею та підготувати додаткові питання у випадку необхідності; (2) через прямі інтерв'ю у фокусній групі. Оцінка результатів здійснювалася на основі найбільшої ваги отриманих відповідей за першими трьома вказаними пріоритетами в розглядуваних питаннях.

Загальна схема дослідження з метою обґрунтування стратегічних пріоритетів економічного розвитку гірських територій Закарпаття складалась з таких етапів:

- 1) виявлення стратегічних цілей, тобто бажаних результатів діяльності економіки території;
- 2) оцінка переваг щодо інструментів досягнення бажаних результатів;
- 3) виявлення можливих ризиків (перешкод) для досягнення визначених цілей;
- 4) оцінка інституційного забезпечення.

На основі отриманих результатів дослідження можна стверджувати, що бажаними цілями економічної діяльності (рис. 4.1) як по області в цілому, так і

в гірських громадах, для органів влади у першу чергу є валовий випуск продукції, висока оплата праці, підвищення зайнятості, а для бізнесу – висока оплата праці, додана вартість, створення високотехнологічних робочих місць, валовий випуск продукції.

Примітка: відповіді найбільшої ваги, тобто найважливіші цілі сконцентровані більше до центру рисунка.

Рис. 4.1. Розподіл відповідей щодо пріоритетності цілей економічного розвитку територій за результатами опитування бізнесу та органів влади районів і міст Закарпаття, 2011 р. (розроблено авторами)

Додатково респонденти гірських районів (представники органів влади) акцентували на важливості збільшення надходжень у регіональні та місцеві бюджети (3 ранг важливості), а представники бізнесу – на підвищенні зайнятості.

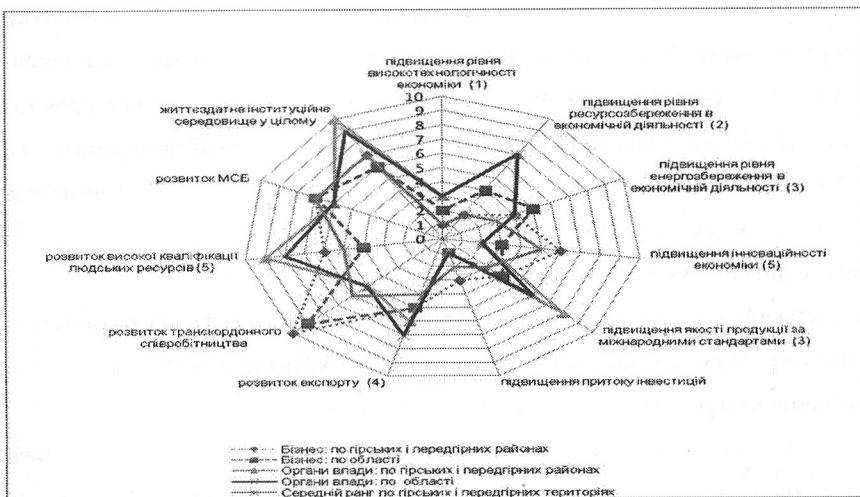
Відповіді класифікувалися як пріоритетні на основі відбору перших трьох (у випадку рівності частки у відповідях – на основі перших чотирьох)

найбільших часток відповідей респондентів. Межі відсотків за пріоритетними відповідями – 14-19% до отриманих сукупних відповідей за заданими запитаннями (табл. В1, В2 Додатку В). Крім того, на основі аналізу результатів опитування можна стверджувати, що для органів влади гірських територій такі цілі, як підвищення зайнятості, підвищення надходжень у місцеві та обласні бюджети мають ранг пріоритетності на два порядки вищий порівняно до області, а вирівнювання територіального розвитку, підвищення високотехнологічності та екологічності економіки, вирівнювання доходів та валова додана вартість – відповідно на один порядок. Бізнес був одностайнім у прагненні високої оплати праці (зауважимо, навіть при тому, що це їх видатки). Серед інших питань, важливих для респондентів у гірській місцевості, виявилось, що це формування високої доданої вартості, створення високотехнологічних робочих місць, загальне вирівнювання територіального розвитку (очевидно, важливими є питання інфраструктури), підвищення рівня екологічності економіки.

На основі сукупних даних опитування (бізнесу і влади в гірській місцевості) були також сформовані середні ранги пріоритетних цілей (рис. 4.1), до них зокрема відносяться (1) висока оплата праці, (2) високий валовий випуск продукції, (3) підвищення зайнятості, (4) висока валова додана вартість, (5) створення високотехнологічних робочих місць.

Наступним етапом дослідження було виявлення бачення респондентами залучених груп ефективних шляхів економічного розвитку їх територій (рис. 4.2). Принцип побудови діаграми і розміщення пріоритетних інструментів такий самий, як і на рис. 4.1. Зокрема, отримані результати дають можливість стверджувати, що бачення очікуваних інструментів економічного розвитку територій у представників влади в гірських районах і містах Закарпаття та області в цілому співпадає за першими трьома пріоритетами і насамперед охоплює пожвавлення інвестиційного процесу, підвищення інноваційності та високотехнологічності економіки. Респонденти суб'єктів господарювання гірських територій віддають перевагу таким шляхам розвитку

економіки, як підвищення рівня високотехнологічності економіки, ресурсо- та енергозбереження, ефективна інвестиційна діяльність, а також виробництво якісної продукції за міжнародними стандартами, сприяння експорту.

Примітка: відповіді найбільшої ваги, тобто найважливіші інструменти економічного розвитку сконцентровані більше до центру рисунка.

Рис. 4.2. Розподіл відповідей щодо пріоритетності інструментів економічного розвитку територій за результатами опитування бізнесу і органів влади районів та міст Закарпаття, 2011 р. (розроблено авторами)

Для бізнесу області в цілому бажанішими є такі інструменти, як збільшення притоку інвестицій, підвищення високотехнологічності та інноваційності економіки, потім виробництво якісної продукції за міжнародними стандартами та підвищення ресурсозбереження. У цілому, відповіді, що показали єдність бачення пріоритетів бізнесу та влади, стосувалися високотехнологічності економіки. Досить неочікувано запитання щодо забезпечення життєздатного інституційного середовища не виявилися пріоритетом першої ваги – ні для органів влади, ні для бізнесу. Таким чином,

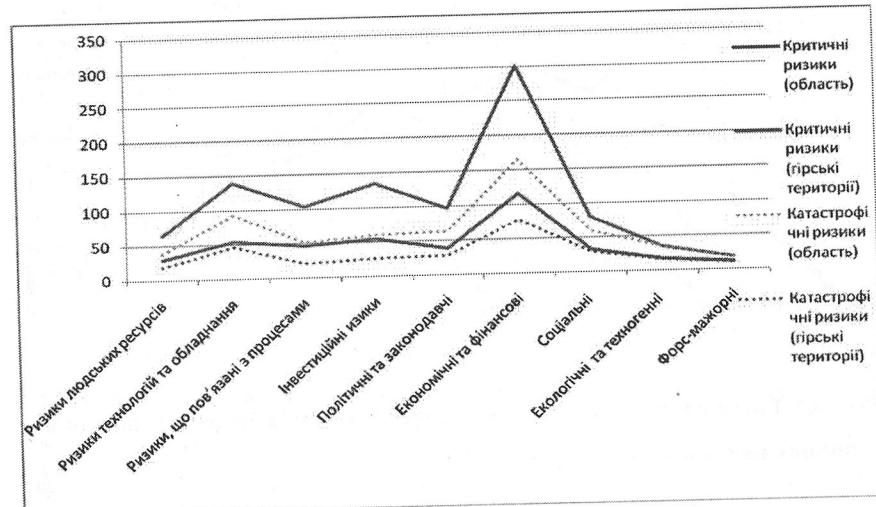
емпіричні дослідження показують, що, на думку респондентів, важливішим для економічного розвитку їх територій є технологічне оновлення, ніж інституційне вдосконалення.

Підвищення рівня ресурсозбереження в економічній діяльності, підвищення якості продукції за міжнародними стандартами, розвиток людських ресурсів мають більші переваги з погляду представників бізнесу, ніж органів влади, а розвиток малого і середнього бізнесу, транскордонного співробітництва більш важливі для органів влади. Отримані результати, крім того, свідчать, що бачення представників бізнесу гірських та передгірних районів щодо можливостей приваблення інвестицій та підвищення інноваційності економіки є більш пессимістичними порівняно з баченням представників влади та бізнесу по області у цілому, але більш оптимістичні стосовно розвитку експорту, підвищення ресурсозбереження як факторів економічного розвитку (рис. 4.2, табл. В3, В4 Додатку В).

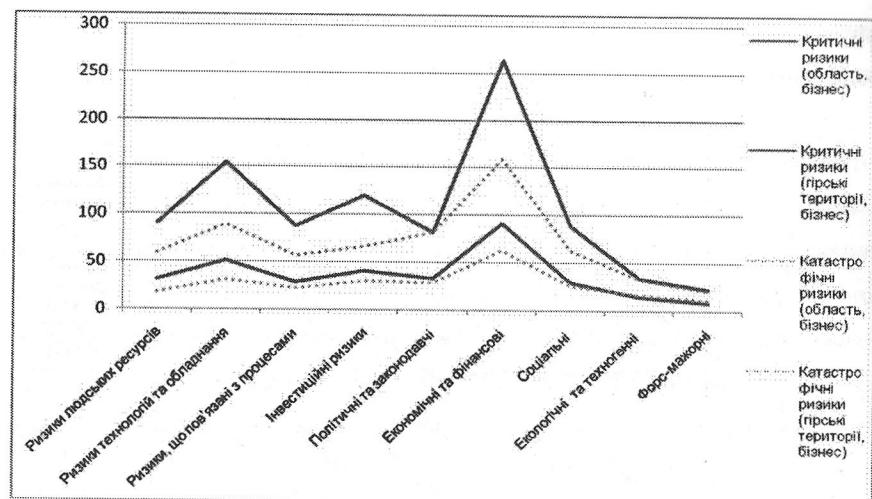
На основі отриманих даних було вироблено усереднене бачення бізнесу та органів влади гірських територій пріоритетних шляхів розвитку: (1) підвищення рівня високотехнологічності економіки; (2) підвищення рівня ресурсозбереження в економічній діяльності; (3) підвищення рівня енергозбереження в економічній діяльності, підвищення якості продукції за міжнародними стандартами; (4) розвиток експорту; (5) підвищення інноваційності економіки, розвиток високої кваліфікації людських ресурсів.

Наступний етап дослідження – оцінювання ризиків економічного розвитку респондентами. На рис. 4.3 і 4.4 та у таблиці В5 Додатку В добре видно співвідношення отриманих відповідей за територією та рівнем впливу. У цілому, потрібно констатувати, що вони мають досить пропорційні тенденції стосовно груп опитуваних респондентів. Ілюстровані результати опитування щодо критичних ризиків свідчать, що у загальній кількості відповідей найбільша увага респондентами всіх груп як в області в цілому, так і у виокремлених гірських та передгірних районах приділялася економічним та

фінансовим ризикам, потім ризикам, пов'язаним з технологіями та обладнанням, інвестиціями, виро- ництвом.

Рис. 4.3. Розподіл ризиків у відповідях представників органів влади щодо рівня їх впливу на економічний розвиток Закарпатської області та її гірських і передгірних районів, 2011 р. (розроблено авторами)

Рис. 4.4. Розподіл ризиків у відповідях представників бізнесу щодо рівня їх впливу на економічний розвиток Закарпатської області та її гірських і передгірних районів, 2011 р. (розроблено авторами)

Крім того, потрібно зауважити, що для бізнесу технологічні, людські та інвестиційні фактори ризику у ваговому вимірі є важливішими, ніж для представників органів влади.

Більший рівень катастрофічності ризиків в емпіричній оцінці залежатиме від їх внутрішньогрупової ваги, на рисунку це буде характеризуватися наближеністю чи віддаленістю отриманих результатів для однорідної групи відносно загального рівня ризику (кількості відповідей у цілому).

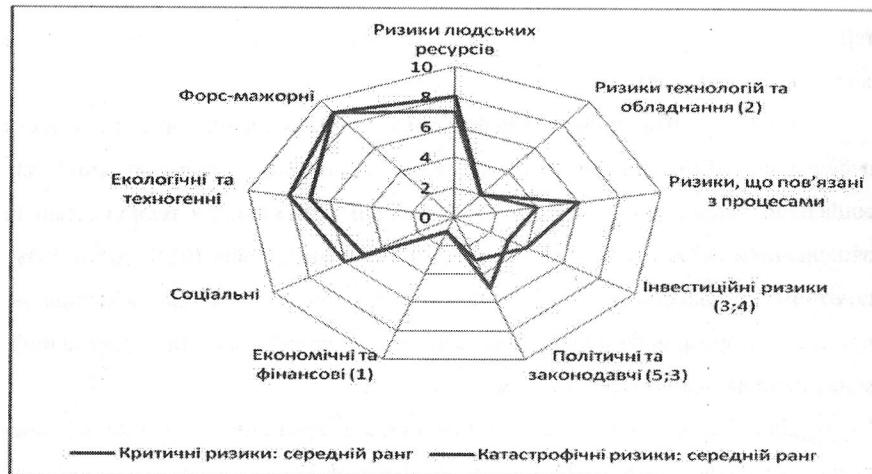
Зокрема, для органів влади (рис. 4.3) аналіз ваги критичних і катастрофічних ризиків показує, що в цілому вона однаакова для форс-мажорних, екологічних та техногенних ризиків для області і гірських територій, та для соціальних ризиків – тільки для гірських територій. Але їх рівень невисокий у цілому. У цьому контексті також можна зауважити, що досить висока наближеність ваги критичних і катастрофічних ризиків для гірських

територій спостерігається для технологічних, людських, політичних і законодавчих факторів.

Разом з тим оцінка аналогічного співвідношення для гірських і передгірних територій виявила, що вони порівняно з областю вищі для соціальних чинників (90% проти 75%), ризиків, пов'язаних з технологіями та обладнанням (87% проти 66%), економічних та фінансових (68% проти 55%), політичних та законодавчих (75% проти 66%), що дає можливість емпірично припустити про значно більшу занедбаність цих сфер у гірській та передгірній зонах порівняно до області в цілому.

Для бізнесу (рис. 4.4) аналогічно вага критичних і катастрофічних ризиків однакова для форс-мажорних, політичних і законодавчих, екологічних та техногенних ризиків для області і гірських територій, для соціальних ризиків – тільки для гірських територій. Досить близькою для гірських територій також є вага критичних і катастрофічних ризиків виробничих факторів.

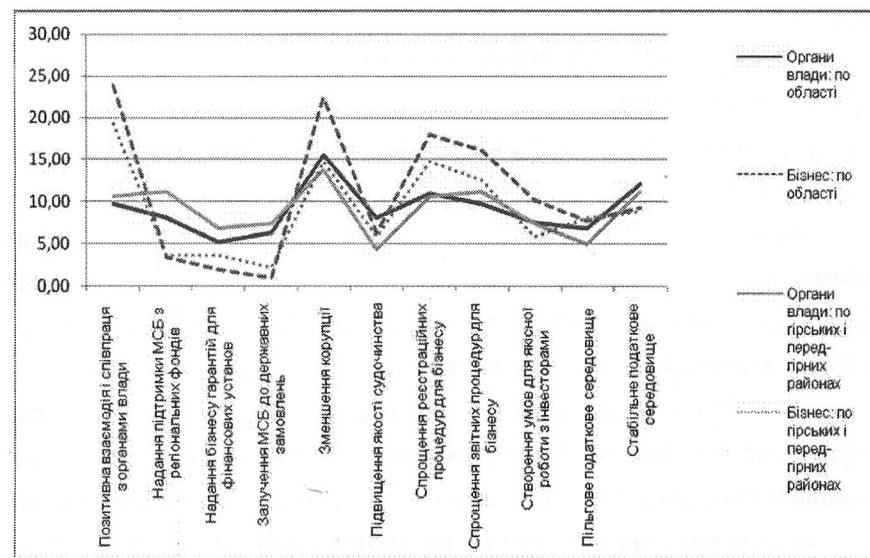
Усереднений ранг ризиків для гірських територій представлено на рис. 4.5. Зокрема, результати показують, що найважливіші серед критичних і катастрофічних ризиків - економічні та фінансові, після них – ризики технологій та обладнання, інвестиційні, політичні і законодавчі ризики.

Рис. 4.5. Усереднений ранг ризиків у відповідях представників бізнесу та влади щодо рівня їх впливу на економічний розвиток Закарпатської області та її гірських і передгірних районів, 2011 р. (розроблено авторами)

У дослідженні виокремлено оцінку ризиків розроблення та реалізації стратегії (таблиця В6 Додатку В). Привертає увагу отриманий відсоток відповідей респондентів гірських і передгірних територій щодо небажання іноземних інвесторів вкладати кошти в Україні через непрогнозовану політичну ситуацію та несприятливе національне законодавство (46% всіх відповідей щодо критичних ризиків). Значний цей показник і в цілому по області – 40%. Високими також є показники відповідей, що характеризують відсутність на місцевому рівні знань і управлінського потенціалу для впровадження операційних проектів з реалізації стратегії: для області в цілому – 22%, для гірської місцевості – 16%. Для респондентів з гірських і передгірних районів суттєвими є показники критичних ризиків, що стосуються недостатнього досвіду залучення інвестицій – 27% сукупних критичних ризиків. У цілому потрібно зазначити, що ризики реалізації стратегії оцінені респондентами й області, й гірських районів як вищі порівняльно до ризиків її розроблення стратегії.

Наступним кроком у дослідженні була емпірична оцінка інституційного забезпечення економічного розвитку регіону (рис. 4.6, табл. В7, В8 Додатку В). У результаті оцінки виявлено, що представники органів влади області та гірських територій зокрема вбачають найвищий інституційний ефект від зменшення корупції – цей показник отримав найвищу частку у розподілі перших трьох пріоритетних відповідей (14% сукупних відповідей для гірських громад, 15% для області у цілому).

Рис. 4.6 Розподіл у відповідях представників бізнесу та органів влади важливості інституційних інструментів щодо рівня їх впливу на економічний розвиток Закарпатської області та її гірських і передгірних районів, 2011 р., % до кількості відповідей (розроблено авторами)

Привертають увагу результати опитування по такому показнику, як позитивна взаємодія і співпраця з органами влади (20% для гірських громад, 19% для області в цілому), які виявились найвищими у виокремленій оцінці по

першій пріоритетній відповіді, а також достатньо високими у сумарній оцінці перших трьох пріоритетних відповідей (11% для гірських громад, 10% для області в цілому). Схожими величинами емпіричних оцінок за сумарними відповідями по перших трьох пріоритетах можна охарактеризувати такі показники:

- надання підтримки малому і середньому бізнесу з регіональних фондів (11% для гірських громад, 8% для області в цілому);
- спрощення реєстраційних процедур для бізнесу (11% для гірських громад і області в цілому);
- спрощення звітних процедур для бізнесу (11% для гірських громад, 10% для області цілому);
- стабільне податкове середовище (11% для гірських громад, 12% для області в цілому).

Крім того, серед отриманих найвищих результатів по індивідуальних оцінках показників першої пріоритетності по області в цілому потрібно відмітити такі, як стабільне податкове середовище (16%), зменшення корупції (13%), спрощення звітних процедур для бізнесу (9%).

Для бізнесу як по області в цілому, так і по гірських територіях найважливішими інституційними факторами виявилися в першу чергу позитивна взаємодія і співпраця з органами влади, потім – зменшення корупції та спрощення реєстраційних і звітних процедур. Приблизно однакову вагу для бізнесу в досліджуваних територіальних зразках набрали питання податкового середовища, підтримки малого і середнього бізнесу, його залучення до державних замовлень, хоча зазначені чинники не виявилися пріоритетними в цілому.

Підсумовуючи аналіз важливості інституційних інструментів в емпіричних оцінках респондентів (ілюстративно це добре показано на рис. 4.6), можна підтвердити очевидний висновок, що велика частина інституційних інструментів має більшу потребу щодо розвитку в гірських та передгірних районах порівняно до області у цілому. На основі отриманих даних було

вироблено середній ранг пріоритетних інструментів розвитку економіки для гірських і передгірних територій. До них зокрема відносяться (1) позитивна взаємодія і співпраця з органами влади, (2) зменшення корупції, (3 і 4) спрощення реєстраційних і звітних процедур для бізнесу, (5) стабільне податкове середовище, (6) надання підтримки малому і середньому бізнесу (МСБ) з регіональних фондів.

Отримані результати дослідження дали можливість побудувати 4-компонентну емпіричну модель стратегічних пріоритетів економічного розвитку гірських територій (рис. 4.7). За допомогою побудованої моделі можна виявити певні очевидні зв'язки. Зокрема, висока оплата праці як одна з основних цілей може забезпечуватися підвищенням рівня високотехнологічності економіки, розвитком експорту, підвищенням інноваційності економіки, розвитком високої кваліфікації людських ресурсів. У цьому разі для активізації інструментів (розвиток високої кваліфікації людських ресурсів, підвищення інноваційності та високотехнологічності економіки) та мінімізації дотичних ризиків (у даному контексті – економічних і технологічних) може слугувати відповідне інституційне забезпечення (позитивна взаємодія з органами влади та надання підтримки МСБ з регіональних фондів, особливо для забезпечення потреб відповідного економічного інструментарію для досягнення вказаної мети). Можливості отримання високого валового випуску можуть базуватися на попередньо вказаному ланцюгу, але тут важливими є також усунення інвестиційних і технологічних, політичних і законодавчих ризиків. Підвищення зайнятості, у свою чергу, добре асоціюється з інвестиційною діяльністю, позитивною взаємодією з органами влади, спрощенням реєстраційних і звітних процедур для бізнесу, наданням підтримки МСБ з регіональних фондів.

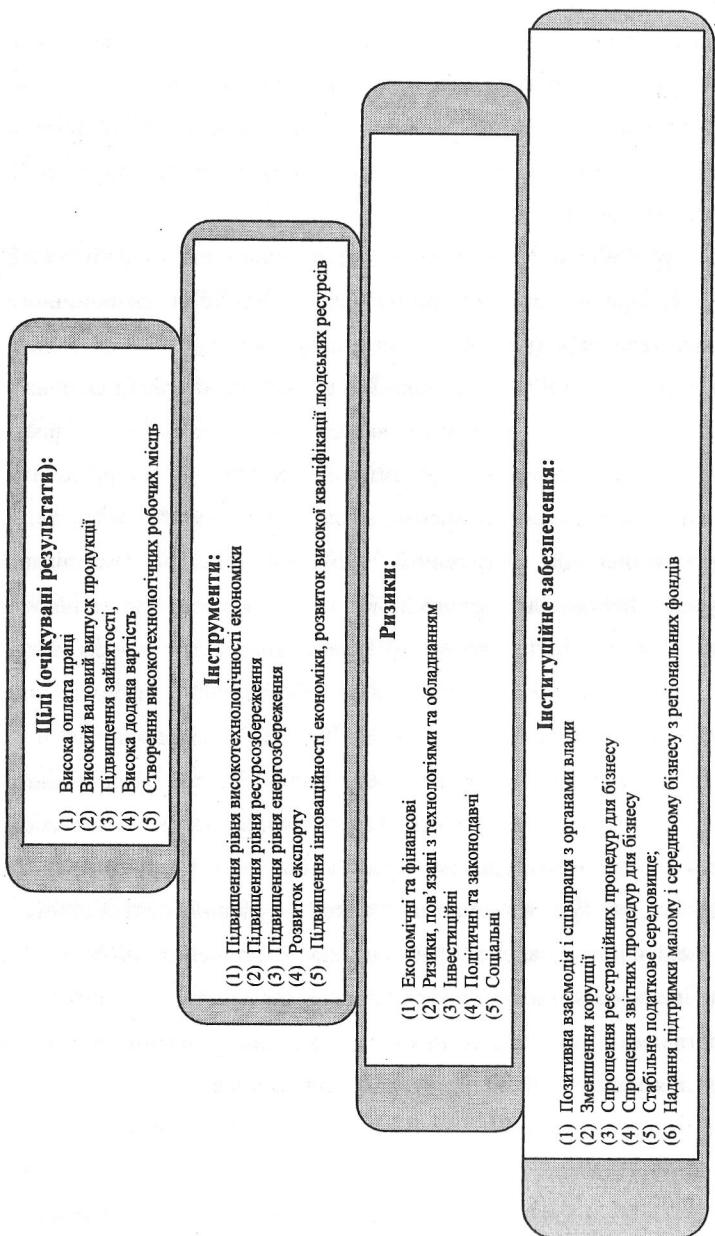

Рис. 4.7. Складники емпіричної моделі стратегічних пріоритетів економічного розвитку гірських і передгірніх територій регіону (на прикладі Закарпатської області) (розроблено авторами)

Висока додана вартість створюється високотехнологічними робочими місцями, обидві цілі можуть забезпечуватися за рахунок інноваційності та високотехнологічності економіки, енерго- та ресурсозбереження, якості продукції, розвитку високої кваліфікації людських ресурсів. Варто також зауважити, що джерелом високого валового випуску та доданої вартості також може бути глибша переробка продукції. Разом з тим, жоден з вищезазначених інструментів в емпіричних оцінках не забезпечений інституційно. Втім, щодо побудованої моделі потрібно зробити деякі застереження. По-перше, наведені у ній складники є узагальненням перших трьох пріоритетних рівнів за результатами відповідей респондентів. Тому можливі певні упущення, які стосуються кількісно менш значимих відповідей. По-друге, емпіричне дослідження побудоване в тому числі на опитуванні груп експертів, які, виражаючи власне фахове бачення, можуть все ж формувати свою відповідь до певної міри суб'єктивно. Так само бізнес часто висловлює оцінки, сфокусовані на особливостях його діяльності, що теж може призводити до певних неточностей узагальнень. Крім того, наведений аналіз можливих взаємозв'язків у моделі, безперечно, не є вичерпним.

4.2. Економічна адаптація населення гірських територій до нових умов господарювання

Ринкова трансформація економіки гірських територій Закарпаття супроводжується складними і суперечливими процесами. З одного боку, вони є наслідком глибоких змін у структурі базисних відносин, зв'язаних зі становленням ринкової економіки та адекватних новій системі господарювання інститутів. А з другого – спостерігаємо невідповідність вектора реформ сподіванням і очікуванням швидкого росту добробуту, відсутність дієвих механізмів соціального захисту, що вносить суттєві корективи у формування

адаптаційних стратегій сільського соціуму, під якою розуміється «пристосування економічної системи та її окремих суб'єктів, працівників до умов зовнішнього середовища, що змінюються, виробництва, праці, обміну, життєвих потреб населення»¹. З наведеної дефініції видно, що адаптація (лат. *adaptatio*) – складний і багатогранний процес, що характеризується складною структурою і набуває різних форм – економічної, соціальної, господарської, кадрової тощо. В цій структурі важоме місце належить економічній адаптації населення, що є складовою соціальної і «передбачає активне пристосування суб'єкта господарювання до економічних умов, що змінюються... і виявляються у його очікуваннях і ставленні до економічних реформ, ринку, грошей; вона пов'язана із системою цінностей, економічними мотивами, економічними нормами і інтересами»². Погоджуючись в основному з таким трактуванням змістового навантаження досліджуваної категорії, звернемо увагу на її створювальну природу. Йдеться про те, що під впливом адаптаційних очікувань формуються стандарти поведінки людей, відповідні цінності та норми, їх ставлення до ефективності функціонування фундаментальних інститутів ринку, сприйняття реформ, їх соціальна активність. Відмічене вказує на діяльнісну функцію феномену адаптації, який матеріалізується у формуванні адаптаційних стратегій суб'єктів господарювання та економічно активного населення. Звідси підвищений інтерес до їх дослідження, що має важливе не тільки наукове, але і прикладне значення, оскільки отримані результати дають змогу судити про наявність соціальної бази реформ і готовність населення не тільки їх підтримати, але і активно включитися в процеси реформування.

Дослідження адаптації населення гірських територій Закарпаття до ринкових умов господарювання проводилось у рамках наукових тем Ужгородського національного університету «Структурна політика і регіональні

пріоритети розвитку Закарпатської області в умовах економічної трансформації» (2009 р.) та Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України «Економічна трансформація гірських територій Закарпатської області: оцінка сучасного стану та перспективи розвитку (2011 р.)». Основним методом отримання інформації було анкетне опитування економічно активного населення, сільських підприємців гірських населених пунктів, працівників бюджетної сфери, аналіз статистичних даних за 2000-2010 роки.

Основна увага в процесі моніторингу була приділена аналізу адаптаційних очікувань та формуванню економічних стратегій суб'єктів господарювання як їхній реакція на глибокі зміни, що відбулися в основній сфері сільської економіки – аграрному виробництві. У нашому дослідженні в якості основного суб'єкта адаптації виступають особисті селянські господарства. Це зумовлено тим, що радикальні економічні перетворення на селі, зв'язані зі становленням ринкових відносин, призвели до глибоких структурних змін в аграрному виробництві Закарпатської області, де основною організаційно-правовою формою господарювання є ОСГ, що відображене в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1
Кількість виробників сільськогосподарської продукції в Закарпатській області (на 1 січня)*

	2001	2006	2011	2011 до 2001р., %
Сільськогосподарські підприємства, од.	1803	1621	1756	97,4
Фермерські господарства, тис. од.	1459	1447	1606	110,1
Особисті селянські господарства, тис. од.	294,9	295,8	244,4	82,9

* складено автором

¹ Економічна енциклопедія. – К.: Видавничий центр «Академія». – Т.1. – С. 24.

² Гузар У. Економіка праці в умовах постіндустріального суспільства: словник термінів і понять / У. Гузар. – Львів: Ліга-Прес, 2011. – С. 8.

Як видно з даних, наведених у таблиці 4.1, з набуттям чинності у грудні 1999 року Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»¹ структура сільськогосподарського виробництва регіону зазнала глибоких змін. Основною її специфічною особливістю є становлення дрібнотоварного виробництва, що відображає регіональну специфіку функціонування аграрної сфери на селі, де головною організаційно-правовою формою господарювання є особисті селянські господарства. Висновок підтверджується даними таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Валова продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 2005 р.)*

(млн. грн.)

Господарства усіх категорій			
	2000	2005	2010
Продукція сільського господарства	1834,4	2103,1	2153,0
в тому числі сільськогосподарські підприємства	99,0	95,2	83,5
Господарства населення	1735,4	2007,9	2069,5

* складено автором

Сьогодні особистими селянськими господарствами виробляється 98,5 відсотка картоплі, 98,3 відсотка овочів, більше половини соняшника, 73,2 відсотки озимої та ярої пшениці². Наведене є наглядним підтвердженням того, що ОСГ є основним виробником сільськогосподарської продукції. Саме ця обставина, а також думка, яку ми цілком поділяємо, що у віддаленій перспективі ОСГ, як найбільш гнучка і достатньо стійка форма господарювання, ще тривалий час зберігатимуть важливі позиції в економіці регіону³, є визначальною при виборі їх в якості основного суб'єкта

¹ Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 03.12.1999 № 1529/99р.

² Статистичний щорічник Закарпаття 2010. – Ужгород, 2011. – С. 110-111.

³ Мікловда В.П. Соціальний потенціал гірських територій Закарпаття: умови реорганізації та перспективи розвитку / В.П. Мікловда, М.І. Пітполич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку: [Зб. наук. пр.] НАН України: Інститут регіональних досліджень; редкол. В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2012. – С.19.

дослідження. Особливості їх господарських стратегій аналізувалися по таких параметрах: оцінка респондентами ефективності економічних реформ, ставлення до купівлі і продажу землі, можливостей започаткування власного бізнесу або його розширення у перспективі, диверсифікація власного бізнесу, оцінка ефективності функціонування соціальної інфраструктури на селі, ріст освітньо-професійного рівня, самовдосконалення і саморозвиток.

Вибір окресленого кола критеріїв в якості оцінки адаптивних стратегій населення гірських територій дозволив:

- по-перше, з'ясувати ефективність економічних реформ в аграрному виробництві, дати оцінку сприйняття їх сільським населенням;
- по-друге, отримати інформацію про ставлення населення до введення ринку землі та внесення у зв'язку з цим відповідних коректив у стратегію розвитку власної справи;
- по-третє, оцінити ефективність функціонування ОСГ та можливості трансформації споживчих господарств, тобто тих, що в основному зорієнтовані на задоволення власних потреб у продукції сільгоспвиробництва, у товарні;
- по-четверте, здійснити діагностику підприємницького потенціалу населення гірських районів області;
- по-п'яте, з'ясувати основні гальмівні чинники на шляху залучення широких верств населення у сферу підприємницької діяльності;
- по-шосте, на основі домінуючих адаптаційних стратегій здійснити типологізацію господарств населення та запропонувати підходи до підвищення ефективності їх господарювання.

Оцінка ефективності економічних реформ в аграрному виробництві.

Специфіка суб'єктів мікробізнесу, що в основному представлені ОСГ, як соціально-економічного феномену полягає в інтеграції соціальної і виробничо-господарської складової, гармонічне поєднання яких забезпечує стабільність і конкурентоспроможність, адаптивність у мінливому ринковому середовищі. Економічна сутність селянських господарств проявляється в їх орієнтації на

безпосередньо в регіоні, у можливості самостійно, без посередників, виходити на ринок, у здатності гнучко реагувати на мінливість попиту населення на продукти харчування. Враховуючи ці обставини, а також роль ОСГ як основного суб'єкта господарювання в аграрному виробництві регіону, в процесі моніторингу ставилося завдання з'ясувати думку респондентів про ефективність та оцінку успішності економічних реформ, які проводяться в Україні.

Як показав аналіз матеріалів опитування, значна частина респондентів, або 30,2% виявилися не готові дати відповідь на запитання щодо ефективності реформ, які здійснюються в Україні, а 34,4% вказали на їх декларативний характер. Значна частина, або 24,6% вказали, що реформи торкнулися лише окремих сфер життя суспільства. Радикальними реформи назвали лише 6,8 % опитаних. Отримані відповіді значною мірою корелюються з отриманими даними щодо підтримки сільським населенням аграрних реформ на селі. Найбільш чисельною виявилася група респондентів, які вказали на те, що ім важко відповісти на поставлене запитання (44,5%), не схвалюють економічні реформи 16,4 %, а 9,4% скоріше не схвалюють. На цьому тлі 28,1% повністю або швидше схвалюють аграрні реформи на селі. Наявність значної частини респондентів, які не готові дати відповідь на запитання щодо успішності ринкових реформ, а також тих, хто не підтримує реформи взагалі, значною мірою пояснюється непослідовністю та помилками в їх реалізації, на це накладається постійно зростаючий диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію і матеріально-технічні ресурси, недостатня підтримка сільгospвиробників з боку уряду, низькі закупівельні ціни, монополізм переробних і заготівельних організацій.

Як позитивний момент початкового етапу реформування аграрного сектору економіки слід відмітити, що в результаті реорганізації колективних господарств був зроблений серйозний прорив на шляху створення

багатоукладної аграрної економіки на базі рівноправності всіх форм власності і способів господарювання на землі. Це дало певний імпульс розвитку конкуренції, однак відчутних позитивних результатів у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва та нарощенні обсягів виробництва ця реорганізація не дала. Так, наприклад, валова продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 2005 року) у 2010 році порівняно з 1990 роком становила 91,1%, продукція рослинництва – 99,5%, продукція тваринництва – 84,8 %¹. Наведене свідчить про необхідність внесення серйозних коректив у державну стратегію розвитку агропромислового виробництва.

Одним із найважливіших питань, які ставилися в процесі моніторингу, було становлення інституту приватної власності на землю. При цьому слід наголосити, що такі дослідження в області проводяться регулярно з 2000 року, що створює хорошу базу для розроблення регіональної стратегії реформування агропромислового виробництва, становлення суб'єктів господарювання ринкового типу.

В цьому контексті заслуговує на увагу дослідження вчених Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, в якому зроблено спробу дослідити ставлення етноменшин, що проживають на території області, до введення ринку землі². Дослідження проблеми купівлі і продажу землі для населення гірських територій набуває особливої значимості. Це зумовлено тим, що характерною особливістю земель гірських територій є невисокий відсоток площ, придатних для виробництва сільськогосподарської продукції. Значна частина ріллі тут розташована на природно погіршених різновидах ґрунтів, більшість з яких перевозлені, заболочені, з підвищеною кислотністю та еродовані. Це

¹ Статистичний щорічник Закарпаття 2010. – Ужгород, 2011. – С. 98.

² Етноменшини Закарпаття в умовах ринкової трансформації / В.П. Мікловда, М.А. Лендел, М.І. Пітюлич та ін. – Ужгород: Карпати, 2006. – С. 33.

підсилюється обмеженістю площ, придатних для інтенсивного ведення сільгоспвиробництва. На одного жителя гірської зони Закарпаття припадає 0,36 га сільгоспугідь та 0,16 га ріллі, що менше, ніж у середньому по Україні відповідно в 2,4 та 4,3 разу; навіть у гірських районах Івано-Франківської області кількість ріллі перевищує аналогічний показник у Закарпатській області і становить – 0,22 га. До того ж має місце значна диференціація за цим показником між самими гірськими районами області, яка коливається від 1,1% у Рахівському районі до 10,1% загальної земельної площи у Воловецькому, що створює різні умови для ведення сільгоспвиробництва. Ця обставина має важливе значення, оскільки пропозиція землі є абсолютно нееластична, що означає збереження існуючих тенденцій та необхідність їх врахування в процесі формування механізмів розвитку і підтримки суб'єктів господарювання в різних природно-економічних зонах регіону.

Враховуючи те, що земля є основним фактором виробництва в сільському господарстві, а також те, що результати виробництва великою мірою визначаються якістю земельних ділянок, їх родючістю, місцем розташування до ринків збути продукції, баз постачання техніки, в процесі моніторингу населення гірських територій ставилося завдання – вивчити думку респондентів щодо введення ринку землі. Для достовірності отриманих результатів важливе значення має аналіз проблеми в різних часових лагах, що дозволяє прослідкувати трансформацію поглядів сільського соціуму в такому важливому питанні, як купівля і продаж землі. Моніторинг сільського населення області, який проводився у 2005-2006 роках, показав, що 54,6% опитаних згодні, або швидше згодні з включенням землі у вільний товарний обіг. Повністю або швидше незгодними виявився кожний четвертий респондент (25,3%), а майже кожний п'ятий (20,1%) не зумів дати відповідь на поставлене запитання. Отримана інформація вказує, що значна частина сільського населення не сформувала чіткого ставлення до цього важливого питання. Зроблений висновок підтверджується моніторингом населення гірських

територій, який проводився в 2010-2011 роках. На запитання «Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність землі?» негативно відповіли 49%, позитивно 42,3%. Значно зменшилася частка осіб, які вказали на те, що їм важко відповісти на це запитання, – 8,7%. Таким чином, відродження інституту приватної власності на землю розкололо сільський соціум по суті на дві діаметрально протилежні групи. Така ситуація пояснюється складністю і неоднозначністю економічних реформ, що реалізуються в аграрній сфері. З одного боку, розв'язання проблеми приватизації землі в агропромисловому виробництві створило умови для появи тут суб'єктів підприємництва, які самостійно можуть здійснювати господарську діяльність у тих чи інших формах, на власний розсуд вибирати напрям спеціалізації, визначати перспективу і структуру виробництва, партнерів по бізнесу тощо. А з другого, хоч селяни і стали власниками земельних пайів, однак отримані ними сертифікати не забезпечують в повній мірі реалізацію права володіння, користування та розпорядження приватною власністю на землю в повному обсязі. Звідси гостра необхідність формування ефективного мотиваційного механізму докорінної перебудови сільськогосподарського виробництва, підвищення його якісних характеристик, які сьогодні є нереалізованими. Цілком очевидно, що після приватизаційні процеси вимагають зосередження уваги щодо формування ефективного власника сільськогосподарського виробництва, створення інфраструктури підтримки господарських формувань ринкового типу. Адаптуючи це до умов господарювання в гірських селах області, можна сказати, що першочерговим завданням у цьому контексті є підтримка господарств населення товарного характеру, навколо яких у перспективі будуть об'єднуватися дрібні селянські подвір'я. Такий висновок «підтверджується реальними процесами, які незаперечно доводять, що дрібно-реальні, точкові прояви економічної та соціальної активності сьогодні стають

стійкою тенденцією і забезпечують життєдіяльність значної частини сільських територій¹.

У цьому контексті особливої підтримки з боку органів державного управління та місцевого самоврядування потребують господарства населення, які успішно адаптуються до ринкових умов господарювання. Моніторинг засвідчив позитивну динаміку їх розвитку. Зокрема, кожний третій із числа опитаних у перспективі має намір розширити власну справу.

По суті, саме ці суб'єкти господарювання формують економічну базу ринкових реформ на селі, виступають важливим інтеграційним чинником, створюють мультиплікаційний ефект для розвитку чисельних дрібних господарств населення. Успішно функціонуючі ОСГ утворять ядро, навколо якого будуть формуватися різні кооперативи, діяльність яких функціонально повинна бути спрямована на подолання дезінтеграційних процесів, що знижують конкурентоспроможність та ефективність господарювання. Невипадково автори ініціативи «Рідне село» ключову роль у виході аграрного виробництва із кризового стану вбачають саме у розвитку кооперації. Створення сільськогосподарських кооперативів дасть змогу сприяти вирішенню більшості проблем, які існують в українських селях. Так, розвиток кооперативного руху на селі призведе до збільшення кількості робочих місць, обсягів виробництва продукції, яка знаходить себе на ринку. З наведеної неважко зробити висновок, що створенню спеціалізованих або багатопрофільних кооперативів сьогодні відводиться важлива роль у стимулюванні мікробізнесу, виході дрібнотоварних господарств на внутрішні ринки, розвитку сфери докладання праці, здійсненні активних заходів на шляху диверсифікації сільської економіки, зниженні трансакційних витрат, зв'язаних з реалізацією населенням продукції власного виробництва. Таким чином, кооперативний рух в умовах становлення ринкових відносин наповнюється

¹ Пітюлич М.М. Домогосподарства: соціально-економічні трансформації (Регіональний аспект дослідження) / М.М. Пітюлич, О.І. Чакій. – Ужгород: ВАТ «Патент», 2009. – С. 71.

якісно новим змістом, створюючи умови для розвитку альтернативної економіки, що ґрунтуються на приватній власності, в основу якої покладена ініціатива громадян. Як відмічає В.М. Геєць, змінюються складові нової економічної моделі: трудові відносини, професіоналізм, мораль, довіра поступово стають домінуючими¹.

Саме ці складові мають лежати в основі розвитку кооперації, на відміну від псевдокооперації, яка мала місце в минулому і призвела до уярмлення сільської економіки, її тотального одержавлення та пригнічення ініціативи.

Звідси випливає проблема прикладного характеру, зв'язана з необхідністю державної підтримки опорних ефективних господарств населення. Ця допомога повинна мати різноплановий характер, відрізняючись множинністю форм і економічного інструментарію, включати надання пільгових кредитів для розвитку виробництва товарної продукції, дотації, компенсації при виробництві необхідної для регіону і країни сільгосппродукції, можливість придбати по лізингу сільгосптехніку, племінну худобу, організацію збути продукції, гарантування мінімального рівня закупівельних цін на продукцію господарств населення. Крім того, необхідно налагодити інформаційно-консультативне обслуговування власників ОСГ на базі організації спеціалізованих центрів або їх підрозділів у районах області. Реалізація окресленого кола заходів стане реальним підґрунтям для підвищення довіри кредиторів, інвесторів, постачальників економічних ресурсів та покупців сільськогосподарської продукції, що виробляються у господарствах сільських жителів.

Адаптація і трудова мобільність економічно активного населення зірських територій.

Радикальні перетворення економічних відносин на селі для переважної частини працездатного населення гірських поселень поставили завдання

¹ Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М. Геєць. – К., 2009. – 322 с.

Таблиця 4.3

пошуку власної ніші на локальних ринках праці з тим, щоб мати відповідні доходи для існування. Саме ця обставина вносить суттєві корективи в формування адаптивних стратегій та трудову мобільність економічно активного населення, що є ключовим поняттям на ринку праці.

Мобільність на ринку праці – це процес переміщення працівників на нові робочі місця, як всередині підприємств, так і між сферами економічної діяльності, тобто професійне переміщення працівників, так і територіальне, що передбачає зміну місця проживання. Професійна і просторова мобільність становлять зміст цього складного процесу, що має різні форми прояву. Так, наприклад, в основі внутріфіrmової мобільності працівників лежать глибокі зміни в технічному базисі виробництва, його зорієнтованість на інноваційний розвиток. Суттєві зміни у внутріfіrmових переміщеннях працівників відбуваються під впливом кон'юнктурних коливань на товарних ринках, зумовлені змінами в попиті населення. Що стосується міжгалузевого руху робочої сили, то на поверхні трудових відносин вона матеріалізується у формі плинності кадрів, що може набирати добровільної форми – за ініціативою працівників, або вимушеної – за ініціативою роботодавців. Саме остання, тобто вимушена форма плинності робочої сили становить значний науковий і прикладний інтерес, оскільки асиметрія в темпах створення нових робочих місць і динаміка вивільнення працівників формує значний резерв безробіття.

Через обмеженість інформації та невизначеності ситуації на локальних ринках праці гірських територій у процесі моніторингу ставилося завдання дослідити міжтериторіальне переміщення працівників та професійну мобільність робочої сили і на цій основі – з'ясувати вибір економічної стратегії респондентів у сфері реалізації власного трудового потенціалу.

Отримані дані показали, що майже кожний третій працездатний житель гірських сіл змінив за роки реформ місце роботи, основні причини чого відображені у таблиці 4.3.

Основні причини звільнення працівників у розрізі гірських районів Закарпатської області (у відсотках до числа опитаних)*

Райони	За власним бажанням	Через ліквідацію підприємства	За скороченням штатів	Інші причини
Великоберезнянський	4	6	7	7
Воловецький	6	6	5	-
Міжгірський	4	14	3	14
Перечинський	1	3	1	-
Рахівський	5	5	6	2
Свалявський	1	1	1	1

Примітка: без врахування сіл, що мають статус гірських, розміщених у передгірській та низинній природно-економічних зонах

* складено автором за результатами соціологічного моніторингу

Ранжування причин звільнення працівників за їх важливістю вказує, що домінуючою формою є вимушене звільнення, причиною якого є ліквідація підприємства, другою – скорочення штатів і, накінець, звільнення за власним бажанням. Серед інших причин превалює відсутність попиту на набуту спеціальність. Таким чином, для значної частини опитаних соціальна адаптація включала і професійну мобільність, змушуючи працівників пристосовуватись до нової професії, або до зміни функцій старої професії, засвоєння нових виробничо-технічних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій.

Успішна професійна адаптація вимагає виходу працівника за межі сформованих професійних знань, перекваліфікації або підвищення своєї професійної майстерності. Для цього в процесі соціологічного обстеження ставилася мета з'ясувати, які заходи вживалися респондентами для підвищення свого професійно-кваліфікаційного рівня з тим, щоб привести його у відповідність до вимог ринку праці. Частково відповідь на поставлене запитання характеризують дані, наведені у таблиці 4.4.

Таблиця 4.4

Розподіл відповідей на запитання: «Чому Ви навчалися протягом останніх 3 років, або плануєте навчитись найближчим часом, що взагалі освоюєте самі?»*

	Навчався		Планую	
	Осіб	%	Осіб	%
Курси для користувачів комп’ютером	64	6	31	3
Семінари з підвищення кваліфікації	104	10	29	3
Курси водіїв	64	6	19	2
Курси іноземних мов	6	1	3	0
Тренінги із вдосконалення особистості	5	0	1	0
Бухгалтерські курси	37	4	9	1

* складено автором за даними соціологічного моніторингу

Основними формами підвищення фахового рівня, як видно з наведених у таблиці 4.4 даних, є семінари з підвищення кваліфікації, курси для користувачів комп’ютером та вивчення іноземних мов. Решта форм підвищення професійного рівня, що ефективно зарекомендували себе, зокрема опанування нових професій, перепідготовка та підвищення кваліфікації, не отримали належного розвитку.

Дані, наведені у таблиці 4.4, перебувають у тісній кореляції з даними щодо підготовки та підвищення кваліфікації кадрів за видами економічної діяльності у Закарпатській області за 2010 рік.

Їх аналіз показує, що 84,2 відсотка із числа осіб, що навчалися новим професіям, припадає на промисловість. Що стосується сільського господарства, тобто пріоритетної сфери сільської економіки, а також мисливства та лісового господарства, то тут навчалися новим професіям 0,6 відсотка, а підвищили кваліфікацію 4,7 відсотка¹. Наведене свідчить про орієнтацію абсолютної більшості респондентів на роботу, що не потребує високої кваліфікації, а

¹ Статистичний щорічник Закарпаття 2011 / Головне управління статистики в Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 376.

домінуючим мотивом їх трудової діяльності є вимушене пристосування до тих змін, які відбулися в економіці гірських сіл за роки реформ.

Саме під впливом реальних обставин ця категорія людей змущена була змінити набуту професію. Для них професійна адаптація означає просте пристосування, при цьому нерідко з пониженням статусної позиції та матеріального рівня життя. Існуюча ситуація розминається з інноваційною доктриною розвитку економіки України, несучу конструкцію якої формує висококваліфікована робоча сила, під якою маються на увазі працівники з високою формальною освітою, тобто дипломовані висококваліфіковані спеціалісти. Формування висококваліфікованих кадрів із числа молоді гірських сіл в умовах комерціалізації вищої школи набуває особливої гостроти через зниження доходів більшості сільських сімей, що суттєво обмежує їх можливості оплачувати послуги за навчання. А між тим, в умовах «постіндустріального суспільства необхідно, щоб не менше 30 відсотків дорослого населення мали вищу освіту»¹. Розв’язання цього складного вузла проблем вимагає формування механізму фінансування освіти на субсидарній основі, що передбачає:

- встановлення квот на цільовий прийом з числа молоді гірських сіл до вищих навчальних закладів за державним замовленням;
- надання субсидій для оплати освітніх послуг, повернення яких може здійснюватися у двох формах – через відпрацювання протягом визначеного терміну, або через повернення державних субсидій у грошовій формі, якщо у випускника навчального закладу відсутня мотивація до праці за отриманою спеціальністю;
- запровадження консолідованої форми оплати освітніх послуг за рахунок підприємницьких структур, що пред’являють попит на працю дипломованих працівників та коштів сімей випускників.

¹ Захаров Ю.А. Новые финансовые институты в высшем образовании / Ю.А. Захаров // Университетское управление: практика и анализ. – 2004. – № 1. – С. 25.

Формування фінансового механізму оплати освітніх послуг закладає надійний фундамент для підготовки висококваліфікованих кадрів із числа молоді гірських сіл.

Висока професійна мобільність працездатного населення гірських територій супроводжується інтенсивною просторовою мобільністю, про що свідчать дані моніторингу, наведені у таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Розподіл відповідей на запитання: «Ваше постійне місце роботи?»*

	Осіб	Відсотків до загальної кількості опитаних
За місцем проживання	490	48
За межами населеного пункту	107	11
За межами району	22	2
За межами області	8	1
За межами країни	100	8

* складено автором за даними соціологічного моніторингу

Результати моніторингу показують, що лише 48 відсотків опитаних мають постійну роботу за місцем проживання. Це є свідченням високої достовірності та об'єктивності отриманих даних у процесі соціологічного обстеження, оскільки вони корелюються з даними про кількість зайнятих в особистих господарствах населення, що є сьогодні основною сферою докладання праці у гірських селях. Другу позицію в структурі просторових переміщень займає маятникова міграція. Ці процеси особливо активізувалися у зв'язку з введенням у дію супермаркетів «Барва», «Дастор», «Велика кишеня», «Вопак», «Нова лінія», «Епіцентр» тощо, які комплектуються необхідними кадрами значною мірою за рахунок працездатного населення Великоберезнянського, Перечинського районів. Решта населення включена у сферу міждержавної та міжобласної трудової міграції. За експертними оцінками в орбіту міждержавної та міжрегіональної трудової міграції включені близько 35 відсотків економічно активного населення гірських сіл. Існуюча ситуація

уже в недалекій перспективі може викликати складні і суперечливі процеси у сфері демографічного розвитку населення гірських територій.

***

Аналіз літературних джерел показав, що дослідження гірських територій залишаються актуальними, оскільки рівень їх соціально-економічного розвитку набагато нижчий порівняно з низинними поселеннями.

Виявлення стратегічних пріоритетів розвитку гірських територій Закарпаття базувалося на емпіричному підході до формування системи складників порівняно з середньообласним баченням:

- 1) виявлення стратегічних цілей, тобто бажаних результатів діяльності їх економік;
- 2) оцінка переваг щодо інструментів досягнення бажаних результатів;
- 3) виявлення можливих ризиків (перешкод) для досягнення визначених цілей;
- 4) оцінка інституційного забезпечення.

На основі результатів опитування було вироблено усереднену оцінку пріоритетних цілей. До них зокрема належать висока оплата праці, високий валовий випуск продукції, підвищення зайнятості, висока валова додана вартість, створення високотехнологічних робочих місць. За таким самим підходом сформовано пріоритетні шляхи розвитку: підвищення рівня високотехнологічності, ресурсозбереження, енергозбереження економіки, підвищення якості продукції до міжнародних стандартів, розвиток експорту, підвищення інноваційності економіки, розвиток високої кваліфікації людських ресурсів.

Результати опитування показують, що найважливішими серед критичних і катастрофічних ризиків, на думку респондентів, є економічні та

фінансові, після них – ризики технологій та обладнання, інвестиційні та політичні і законодавчі ризики.

За допомогою даних здійсненого емпіричного дослідження були вироблені пріоритетні інституційні інструменти розвитку економіки для гірських і передгірних територій; до них зокрема належать позитивна взаємодія і співпраця з органами влади, зменшення корупції, спрощення реєстраційних і звітних процедур для бізнесу, стабільне податкове середовище, надання підтримки МСБ з регіональних фондів.

Отримані результати емпіричного дослідження сформували основу для побудови багатокомпонентної моделі, яка дає підстави стверджувати, що проаналізовані чотири її складники дійсно є важливими для окреслення та досягнення стратегічних цілей економічного розвитку гірських територій. Крім узагальнення щодо пріоритетності вказаних складників, розроблена модель дає можливість обґрунтувати логічну взаємодію між ними (або її відсутність і необхідність вдосконалення).

Зокрема, варто оцінити зв'язок між ризиками, пов'язаними з технологіями та обладнанням, та суміжними складниками – інструментами (методами) й інституційним забезпеченням. В описаній моделі добре видно, що усунення ризиків технологій та обладнання пов'язано з такими методами, як підвищення високотехнологічності, а відтак – інноваційності економіки. Саме ці економічні заходи можуть сприяти підвищенню оплати праці, яка вказана серед першочергових очікуваних результатів регіональної економіки. Разом з тим, в інституційному забезпеченні у переліку першочергових інструментів відсутні інститути, які покликані прямо сприяти вирішенню питань технічного та технологічного оновлення економіки.

Подібна ситуація виникає і при більш детальному розгляді соціальних ризиків. Їх частково (в розрізі окремих елементів соціальних ризиків, зокрема підвищення платоспроможності населення) можна усунути за допомогою пропонованих економічних заходів щодо пожвавлення інвестиційної,

інноваційної та високотехнологічної діяльності. Разом з тим інституційна база на це не спрямована. Відсутня увага і до інституційних інструментів, які могли б сприяти вирішенню соціальних проблем (в економічних аспектах).

Беручи до уваги вказані моменти аналізу стратегічних пріоритетів розвитку гірських територій, в контексті майбутніх досліджень акцентуємо на необхідності глибшого вивчення взаємозв'язків між усіма складниками моделі, конкретизації пропонованих видів діяльності в гірських та передгірних районах області.

Ставлення населення гірських територій до введення ринку землі практично несформоване. Однак помітною є тенденція до зростання кількості населення, яке не підтримує купівлю і продаж землі, що вимагає особливого підходу до розв'язання проблеми введення приватної власності на землю сільськогосподарського призначення.

Низькі темпи диверсифікації сільської економіки звужують можливості для працевлаштування населення гірських сіл, особливо молоді та жінок. На цьому ґрунті поглибується розрив між пропозицією та попитом на працю, як наслідок – ріст безробіття. Має місце відносно низька частка працівників з активними стратегіями адаптації до ринку праці порівняно з пасивною більшістю. Спостерігається високий рівень патерналізму в окремих гірських населених пунктах, який знижує у значної частині працездатного населення бажання брати на себе відповідальність за організацію власного бізнесу.

РОЗДІЛ 5. ОЦІНКА СТАНУ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН РИНКУ ПРАЦІ ТА ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

5.1. Соціально-трудові відносини: особливості відтворювальних процесів

У результаті глибоких інституціональних перетворень в економіці України в 90-х роках ХХ століття на селі сформувалася принципово нова соціально-економічна структура виробництва, яка характеризується переважанням колективних та індивідуальних організаційно-правових форм господарювання ринкового типу, що функціонують на засадах приватно-колективної форми власності.

Становлення багатоукладної економіки, зумовленої процесами роздержавлення та приватизації власності, супроводжується складними і суперечливими процесами у сфері соціально-трудових відносин, зайнятості та ринку праці. Серед найскладніших проблем, що склалися у сфері трудових відносин, - проблема підвищення економічної активності населення.

Традиційні засоби її вирішення (утримання підприємствами надлишкової робочої сили, надання неоплачуваних відпусток з ініціативи адміністрації, застосування скорочених робочих режимів, переведення частини бюджетників на роботу з отриманням 50 і навіть 25 відсотків посадового окладу) себе повністю вичерпали. Сьогодні завдання полягає в тому, щоб задіяти ринкові важелі зростання трудової активності у сфері виробництва. Звідси підвищений інтерес до наукового аналізу соціально-трудових відносин в умовах адаптації економіки до ринкових методів господарювання, що має під собою об'єктивне підґрунтя. Цим проблемам присвячені публікації відомих в країні вчених-економістів В. Геєця, Е. Лібанової, С. Пирожкова, В. Мікловди, С. Злупка, М. Долішнього, У. Садової, Л. Семів та багатьох інших.

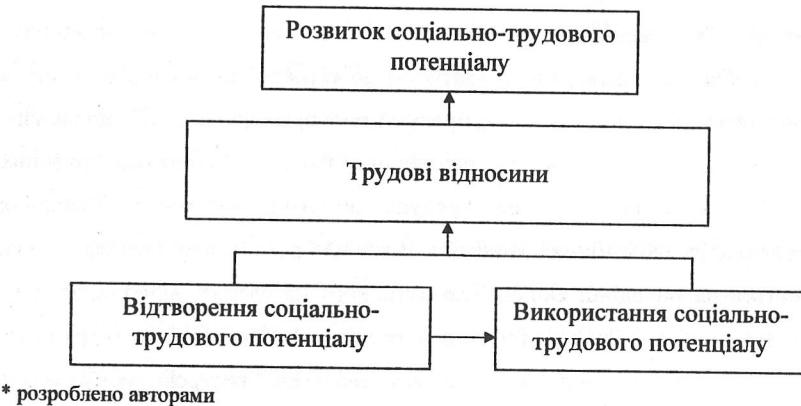
Незважаючи на непослідовність і незавершеність економічних реформ в Україні, у сфері трудових відносин поступово формуються нові елементи, характерні ринкової системи. Йдеться про появу двох принципово нових суб'єктів – роботодавців-підприємців і найманих працівників з властивими їм мотиваціями та економічними інтересами. Саме ця обставина лежить в основі глибоких змін у характері і змісті трудової діяльності, створює мотивацію і формує ставлення людей до праці.

Під соціально-трудовими відносинами розуміють відносини між людьми у процесі їх економічної діяльності, пов'язаної з формуванням, функціонуванням та відтворенням здатності до активної трудової діяльності, а також мотиваційні механізми високопродуктивної праці та систему соціального захисту економічно активного населення. Система соціально-трудових відносин та її складові – це продукт розвитку населення, взаємодія продуктивних та економічних відносин. Вона має регіональну специфіку, яка позначається на поведінці економічно активного населення, відображає його ціннісні орієнтації та цільові установки. Універсум системи соціально-трудових відносин становить відтворення і розвиток людських ресурсів, яка включає природно-біологічну, освітньо-професійну і соціально-потребну компоненту з численними діциламічними і взаємозв'язаними елементами.

Ринкова модель економіки формує адекватний собі механізм відтворення соціально-трудових відносин. Нові підходи до трактування сутності трудового потенціалу і механізмів його відтворення об'єктивно зумовлюють потребу в глибокому науковому аналізі трудових відносин, які трансформуються в процесі становлення ринкових відносин. Збагачення і конкретизація категорії трудового потенціалу вимагає комплексного підходу до аналізу системи соціально-трудових відносин, носіем яких він є. Будучи покійними відносинами, соціально-трудові відносини відображають всю сукупність характеристик трудового потенціалу, одночасно збагачуючись і наповнюючись новим змістом. На практиці категорія соціально-трудових відносин ширше

використовується у правовому аспекті, ніж в економічному або соціальному. Така ситуація не може бути виправдана. Вона вимагає поглиблення наукових знань про природу трудових відносин і на цій основі формування ефективних механізмів їх регулювання.

При цьому ми входимо з того, що трудові відносини як цілісна система є функцією відтворення та використання соціально-трудового потенціалу (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Трудові відносини в системі відтворення та розвитку соціально-трудового потенціалу*

У теоретичному плані аналіз трудових відносин вимагає дослідження двох взаємопов'язаних проблем. По-перше, це з'ясування компонентної будови системи трудових відносин, які виступають безпосереднім об'єктом регулювання; по-друге – це зміна їх соціальної спрямованості, коли усувається економічний базис, суспільна власність на засоби виробництва і закладаються підвалини приватної власності. Це вносить суттєві корективи в зміст і природу трудових відносин.

Універсум системи трудових відносин становить розвиток соціально-трудового потенціалу, під яким розуміється процес глибоких соціальних змін якісного характеру пов'язаних з розвитком людини та можливостями реалізувати набуті знання, професіоналізм, досвід, креативність у процесі трудової діяльності.

Розуміння трудових відносин як складної соціально-економічної системи з її численними внутрішніми та зовнішніми зв'язками вимагає їх дослідження в цілісній системі відтворення соціально-трудового потенціалу на засадах теорії ринкової економіки. Методологічною базою такого аналізу є розуміння ролі домашніх господарств як суб'єкта ринкових відносин та власників ресурсу праці. Це означає, що домашні господарства є ключовою ланкою у відтворювальному процесі, оскільки саме на цьому рівні формується пропозиція праці, кількісні і якісні параметри якої залежать від динаміки демовідтворювальних процесів, здоров'я населення, освіти тощо. Визначальними з них є чинники, які сприяють підвищенню конкурентоздатності працівників на ресурсному ринку, де відповідно формується ціна праці. На цьому ринку формуються доходи домогосподарств як власників ресурсу праці, рівень яких визначає їх споживчі витрати на відтворення здатності до неї. З цього стає очевидним, що рівень доходів виступає в якості бюджетного обмеження, яке зумовлює необхідність вирішувати проблему: за певної структури на рівні потреб і доходів знайти таку комбінацію споживчих благ, яка б максимально сприяла розвитку трудового потенціалу.

Аналіз відтворення соціально-трудового потенціалу засвідчує на важливу роль у цьому процесі підприємницького сектору, який заявляє попит на працю, що визначається потребами роботодавців у наймі певної кількості працівників необхідної кваліфікації з урахуванням сукупного попиту на товари і послуги. Попит на працю обумовлений дією таких загальних детермінантів: рівня професійної підготовки працівників, їх кваліфікації, досвіду тощо.

Визначальними є чинники, які характеризують конкурентоспроможність працівника на ресурсному ринку, де вона визначається ринковою ціною праці.

Рівень і структура витрат на відтворення людських ресурсів у різних регіонах обумовлена, поряд з ринковою кон'юнктурою, історичними, демографічними, економічними, соціально-культурними, політико-правовими та природно-екологічними особливостями. Це повною мірою стосується і внутрішньорегіональних локальних територіальних утворень, оскільки на їх економічну життєдіяльність впливають чинники об'єктивного характеру, обумовлені наявним виробничо-ресурсним потенціалом, функціонуючою виробничу, соціальною інфраструктурою. На це накладаються чинники ментального плану, етноскладова, історичні трудові традиції, мобільність населення, його матеріальний добробут. У сукупності вони формують пропозицію праці. Тому на державному рівні потрібна комплексна програма підтримки проблемних територій, у цьому випадку - гірських населених пунктів, які не мають достатніх власних джерел для формування і розвитку людських ресурсів. Існуюча тривалий час диференціація в оплаті праці міських та сільських жителів у регіоні генерує різні можливості відтворення людських ресурсів, особливо в їх якісному контексті. Так, наприклад, у Великоберезнянському, Міжгірському, Перечинському районах, що належать до гірських, кількість населення, що має повну вищу освіту становить відповідно – 13,7, 17,3 та 8,6 відсотка, що значно нижче середньообласного показника. Відповідно в цих районах найвища питома вага осіб у віці від 15 до 70 років, які не мають освіти. Зокрема, їх кількість у Великоберезнянському районі становить 2,9%, Міжгірському – 1%, Перечинському – 2,4%. Наведене є свідченням формування пропозиції праці низької якості, що розминається з курсом на інноваційний розвиток економіки країни, прирікаючи гірські села на відставання та деградацію. Тому, безперечно, для жителів гірських сіл повинні бути створені відповідні умови для розвитку їх трудового потенціалу не тільки у кількісному, але й у якісному аспекті, оскільки переважна більшість

показників, що характеризують пропозицію праці, тут значно нижні за середньообласні.

Загалом, для забезпечення вирівнювання міжтериторіальних умов формування пропозиції праці та можливостей її реалізації необхідно:

- розробити систему заходів фінансово-кредитної, інвестиційної та податкової політики, спрямованої на раціональне розміщення продуктивних сил та розвиток багатоукладної економіки гірських сіл;
- визначити систему показників соціальної безпеки для гірських територій, включаючи рівень зайнятості економічно активного населення, забезпечення товарами першої необхідності, житлом, рівнем освіти, доходів, медичним забезпеченням тощо;
- стимулювати ріст інвестицій у людські ресурси за рахунок консолідації коштів держави, бізнесу та населення;
- збільшити державні витрати на підготовку висококваліфікованих кадрів з числа молоді, що проживає в гірських селах (встановлення квот при вступі у вищі навчальні заклади, стипендії, забезпеченість житлом тощо) за умови обов'язкового працевлаштування за попереднім місцем проживання;
- завершити формування інституціонального середовища на місцях, спрямованого на розвиток людського потенціалу, систему підготовки та перепідготовки кадрів, підвищення кваліфікації;
- розробити тарифну стратегію регулювання цін на енергоносії, комунальні послуги, житло з урахуванням природно-кліматичних умов, транспортних витрат ведення бізнесу, тривалості опалювального сезону, доходів та рівня життя населення гірських поселень.

Реалізація відмінених заходів, пов'язаних з розвитком людських ресурсів (пропозиції праці), з одного боку, є об'єктивною умовою модернізації економіки та реформування соціальної сфери на селі, а з другого, що не менш важливо, – забезпечення гармонізації розвитку локальних територіальних громад та інтересів економічно активного населення у сфері

трудозайнятості. Умовою досягнення синхронізації територіального розвитку та людського потенціалу є активна регіональна політика, спрямована на стимулювання розвитку багатоукладної економіки гірських територій, їх виробничої і соціальної інфраструктури, мікробізнесу, підтримку кооперативного руху на селі, активізацію міжтериторіальної господарської інтеграції, зниження існуючих диспропорцій у рівнях соціально-економічного розвитку міста і села, стимулювання високої мобільності працездатного населення. Зазначені чинники відкривають простір для формування попиту на працю, оскільки останній передуває у діалектичній єдності з пропозицією. Специфіка формування попиту на працю в гірській місцевості вимагає поглибленаого його аналізу. В економічній літературі, як правило, під попитом на робочу силу розуміється «кількість і якість робочих місць, які існують в економіці і функціонують або потребують заповнення»¹. Е.М. Лібанова розрізняє попит ефективний, який визначається кількістю економічно доцільних робочих місць, і сукупний, що включає також зайняті працівниками, але неефективні робочі місця. Різниця між сукупним та ефективним попитом на робочу силу, пише цитований вище автор, відзеркалює надлишок робочої сили, тобто частину прихованого безробіття².

Г. Климко та В. Нестеренко тлумачать попит на робочу силу як «платоспроможну потребу роботодавців щодо трудових послуг працівників певних професій і кваліфікацій»³. В економічній літературі відомі підходи, коли попит на робочу силу розкладається на фіксований, реальний та потенційний⁴. Поглиблюючи сутність категорії попиту, У. Садова та Л. Семів включають в його змістове навантаження просторову ознаку, яка визначається рівнем

¹ Лібанова Е.М. Ринок праці: навч. посіб. / Е.М. Лібанова. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 22.

² Там само.

³ Климко Т.М. Основи економічної теорії: політекономічний аспект / За ред. Климко Т.М. – К.: Вища школа, 1997. – С. 337.

⁴ Пітюлич М.І. Трудовий потенціал регіону: стратегія розвитку і функціонування / М.І. Пітюлич, М.І. Бібен, В.В. Мікловда. – Ужгород: Карпати, 1996. – 139 с.

імовірності працевлаштування незайнятого населення на одиницю території¹. Запропонований підхід відкриває простір для аналізу категорії попиту на різних ієрархічних рівнях, включаючи рівень гірських територій.

За останній час в науковий обіг ввійшло поняття «попит на працю поточний», що визначається потребою на працівників для заповнення вакантних робочих місць на умовах основної діяльності, сумісництва або для виконання разових робіт².

Таким чином, попит на працю, як ключовий елемент ринку останньої, в агрегованому виді відображає обсяг і структуру потреб і визначається потребами роботодавців у наймі певної кількості працівників необхідної кваліфікації з урахуванням сукупного попиту на товари і послуги. Детермінантами попиту на працю є заробітна плата, продуктивність праці, вікові параметри носіїв праці, кількість новостворених робочих місць на підприємствах різних форм власності, кількість функціонуючих підприємницьких структур тощо.

Відмічені чинники попиту на працю, як важливого елемента системи відтворення соціально-трудового потенціалу, є функцією виробництва, що перебувають у тісній кореляції з динамікою розвитку його різних сфер, його генузевою структурою. Взаємозв'язок попиту на працю і структури економіки вказує на наявність суттєвих відмінностей у факторах його формування в промисловому звізі. В гірських районах області внаслідок моногалузевої структури виробництва, що склалася в минулому, сформувався обмежений попит на працю, а основними сферами її докладання було лісове та сільське господарство. Масштаби зайнятості у соціальній сфері внаслідок її розвитку за принципом були незначними.

¹ Садова У.Я. Регіональні ринки праці: аналіз та прогноз / У.Я. Садова, Л.К. Семів. – Львів, 2009. – С. 10.

² Гузар У.С. Економіка праці в умовах постіндустріального суспільства / У.С. Гузар; за наук. ред. Л.К. Семів. – Львів: Ліга-Прес, 2011. – С. 149.

Ринкова трансформація економіки гірських територій суттєво змінила структуру економіки. На базі колишніх колективних господарств сформувалися різні суб'єкти виробництва, що функціонують на засадах приватно-колективної форми власності, домінантними із яких є особисті господарства населення, які є основним заявником попиту на працю. За експертними оцінками, в ОСГ населення на умовах самозайнятості працює близько 150 тис. осіб.

Поза сільським господарством значна частина самозайнятих припадає на невиробничу сферу. Найбільша частка несільськогосподарської зайнятості (від 30 до 70%) сконцентрована в торгівлі і рекреаційному господарстві та сфері послуг. Принаймні це означає, що основною формою використання праці на селі є індивідуальна трудова діяльність, де тісно переплітаються різні її типи – трудова діяльність неекономічного характеру, виробнича економічна діяльність неринкового характеру, трудова діяльність ринкового характеру. Характерною ознакою індивідуальної трудової діяльності є відсутність найму робочої сили. Вона відрізняється від системи найманої праці своєю мотивацією, тобто задоволенням потреб виробника і членів його сім'ї, відсутністю угод у формі обміну та податкових соціальних виплат, соціальних гарантій працівників тощо. Діяльність самозайнятих не зв'язана з ринком праці і передуває за межами ринкових відносин.

Ця обставина накладає ряд специфічних рис на формування попиту на працю гірського економічно активного населення. Звідси необхідність і важливість його аналізу, оскільки самозайнятість населення гірських територій через об'єктивні обставини ще тривалий час буде основним видом трудової діяльності. В першу чергу це стосується сільського господарства, що є пріоритетною сферою економіки, а його домінуючою організаційно-правовою формою – ОСГ, функціонування яких об'єктивно відображає регіональну специфіку аграрного виробництва. Тому аналіз попитоформуючих чинників на працю населення гірських сіл має не тільки важливе наукове, але і прикладне

значення для формування регіональних механізмів підтримки рівноваги між пропозицією і попитом на працю.

Відомо, що сільське господарство найбільшою мірою наближене до ринку досконалої конкуренції, який характеризується високим рівнем останньої та відсутністю можливості його суб'єктів впливати на формування ціни на сільгоспіродукцію. Тому коли ринковий попит на продукцію сільськогосподарського виробництва знижується, відповідно різко падають ціни, а з ними і доходи домогосподарств, що неминуче трансформується на обсягах попиту на працю. Звуження сфери докладання праці, зумовлене циклічними коливаннями в сукупному попиті населення, значною мірою може бути компенсовано за рахунок диверсифікації сільської економіки, під якою розуміється «вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі та сфери господарювання»¹. Йдеться про підтримку несільськогосподарської зайнятості шляхом розвитку малого підприємництва, рекреаційного та культурно-історичного потенціалу територій, відродження споживчої кооперації, діяльність мікрофінансових організацій, інформаційно-консультивативних центрів, демонстраційних господарств, різних кооперативів. Інтенсіфікації диверсифікації суттєво зросте попит на працю, відбудеться перехід від монозайнятості до багатопрофільноті трудової діяльності.

В аграрному виробництві існують специфічні для галузі довгострокові і короткострокові періоди, які об'єктивно впливають на потребу в працівниках. У довгостроковому періоді діє ряд факторів, які зумовлюють відставання сільськогосподарських цін і доходів від тенденцій зростання цін і доходів в економіці в цілому. Проблема в короткостроковому періоді пов'язана з великою нестабільністю сільськогосподарських доходів у різні роки. Ціни і доходи домогосподарств опосередковано впливають на попит на працю членів домогосподарств та членів їх сімей. Зростання цін на вироблену сільськогосподарську продукцію трансформується на рівні їх доходів.

¹ Економічна енциклопедія. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – С. 344.

Відповідно до цього створюються можливості для інвестування власного виробництва, його розширення, що неминуче викликає потребу в додаткових працівниках і навпаки. Серед проблем сільськогосподарського виробництва у довгостроковому періоді, що неминуче позначається на діяльності ОСГ, а отже і попиті на працю, виокремлюються:

- цінова нееластичність попиту на продукти сільгоспвиробників;
- відносна іммобільність сільськогосподарських ресурсів;
- тенденції, що знаходять відображення в кривих попиту і пропозиції сільгоспродуктів.

Негативна дія відмічених чинників супроводжується зниженням цін на продукцію сільськогосподарського виробництва, що звужує потребу у працівниках. Звідси необхідність врахування дій названих чинників при регулюванні цін на сільськогосподарську продукцію, податкових платежів, кредитної політики щодо діяльності ОСГ, особливо тих, що, мають товарний характер.

Важливим чинником, що впливає на попит на працю є технічний прогрес та зростання виробництва сільгоспродукції, що намітилося в останній час. Технічний прогрес у розвинених країнах привів до фактично повної електрифікації і механізації ферм, поліпшив технологію обробки землі і зберігання ґрунтів, удосконалив іригацію і виведення гібридних культур тощо. І, як результат, економічна ефективність аграрного сектора зросла. Досить сказати, що якщо у найбільш розвинутих країнах світу у 1820 році кожний сільськогосподарський працівник виробив достатньо продовольчих продуктів і сировини для того, щоб забезпечити чотирьох чоловік, то у 1947 році вже чотирнадцять, а в 1987 – 96 чоловік. Сьогодні в країнах ЄС потреби в сільгоспродукції забезпечують близько 5% загальної кількості робочої сили, а в США – 3%. В Україні цей показник становить 25%¹.

¹ Дзеркало тижня. – 2001. – № 23. – С. 4.

Зрозуміло, що інноваційна модель розвитку аграрного виробництва в Україні буде супроводжуватися перерозподілом економічно активного населення в інші галузі, зокрема у сферу послуг. Це закономірність, яка властива всім слаборозвиненим країнам, що досягли економічного зростання. Перерозподіл ресурсів із сільського господарства в інші сфери є ознакою зростаючої економіки. Однак переносити цю тенденцію на гірські території невряд чи доцільно. Природно-кліматичні умови в гірській місцевості значною мірою несприятливі для застосування техніки внаслідок крутизни схилів, розмежованості рельєфу земельних ділянок тощо. Перераховані фактори є характерними ознаками гірських територій, оскільки ускладнюють процеси господарювання. Власне, крутизна схилів, на думку багатьох вчених, виступає в якості головної домінанті їх сільськогосподарської кваліфікації. З іншого боку, за розрахунками спеціалістів, по мірі збільшення висоти місцевості знижується продуктивність машин і збільшуються витрати пального. Наприклад, потужність тракторних двигунів знижується на 1% на кожні 100 метрів висоти. На висоті 2000 метрів потужність карбюраторних двигунів знижується на 23%, дизельних – на 17%¹. Аналогічно із збільшенням висотності знижуються надії молока. Наведене свідчить, що при роботі на схилах знижується продуктивність використання техніки, зростають змінні витрати її обслуговування та експлуатації, що об'єктивно трансформується на результатах ефективності господарювання та конкурентоспроможності. Така ситуація підводить до висновку про межі застосування сільськогосподарської техніки в гірських умовах, під якими мається на увазі не тільки труднощі, а в окремих випадках і неможливість її застосування внаслідок складних природно-кліматичних умов, але й економічна ефективність, коли витрати на її експлуатацію перевищують вартість вивільненої робочої сили. Відмічене винесено мірою не заперечує необхідність механізації і автоматизації праці

¹ Гагарян Н.А. Работа почвообрабатывающих орудий в условиях горного рельефа / Н.А. Гагарян. – Ереван: Армгосиздат, 1963. – С. 12.

сільгоспвиробників, навпаки, мова повинна йти про мінімізацію важкої фізичної праці при обов'язковому врахуванні економічної ефективності застосування техніки. Принаймні це означає, що в гірській місцевості попит на працю буде залишатися високим на відміну від низинних територій, де сприятливі умови для застосування високопродуктивної техніки неминуче буде супроводжуватися вивільненням працівників. Ця обставина є однією з переваг гірських територій, оскільки застосування технічних засобів не супроводжується нарощуванням соціальної напруги у сфері трудозайнності населення. Навпаки, створюються сприятливі умови для розвитку сільської промисловості, мережі невеликих машинотракторних станцій, які обслуговують домогосподарства, різноманітних кооперативів, соціальної інфраструктури, тобто несільськогосподарської трудової діяльності.

Аналіз попиту на працю гірського населення зумовлює необхідність враховувати концепцію паритету. На це неодноразово звертав увагу у своїх працях відомий український економіст-аграрник П.Т. Саблук¹. У США закон про регулювання сільського господарства визначив концепцію паритету як наріжний камінь сільськогосподарської політики. Суть концепції можна передати в реальному і номінальному вираженні. У реальному вираженні паритет передбачає, що кожного року обсяг виробництва сільськогосподарської продукції повинен дозволити аграрному виробнику отримати необхідний обсяг кількості товарів і послуг. Наприклад, якщо у 1960 році аграрний виробник за 1 ц проданого зерна міг купити певну кількість дизельного пального, то і сьогодні за 1 ц зерна він повинен мати змогу придбати таку ж кількість дизельного пального. Певний реальний обсяг виробництва повинен завжди давати один і той же реальний дохід. У номінальному вираженні концепція паритету передбачає, що співвідношення між цінами на продукцію сільськогосподарських виробників і цінами на товари і послуги, які споживають аграрії, повинні залишатися

¹ Саблук П.Т. Соціально-економічна модель постреформованого агропромислового виробництва в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2000. – № 2. – С. 4-24.

постійними. Концепція паритету передбачає, що якщо ціна дизельного пального збільшилася в три рази протягом певного періоду часу, то ціна зерна також повинна збільшитись у три рази.

За роки незалежності паритет цін між продукцією промисловості і сільського господарства не підтримувався, а в окремих випадках навіть поглиблювався. По суті, сільгоспвиробники втратили можливість і стимули до виробництва. До цього слід додати допущені помилки в державній підтримці аграрного сектору, високу затратність агропродукції, засилля сільгоспринків імпортною сільськогосподарською продукцією, що негативно впливає на попит на працю населення гірських сіл. Як наслідок, протягом 2006-2010 років зайнятість у господарствах населення зменшилася із 133 тис. до 114 тис. осіб¹. Існуючий диспаритет цін обумовлений лібералізацією цін на енергоносії і, як наслідок, на промислові товари. Ціни на промислову продукцію дуже високі, внаслідок чого сільськогосподарські товаровиробники не мають можливості купувати необхідні промислові товари в обсягах, необхідних для нормального ведення виробництва. Саме це обумовлює високу затратність виробництва, а відтак знижує його конкурентоздатність. Недостатнє застосування необхідної промислової продукції, з одного боку, веде до зниження виробництва сільгосппродукції, а з другого, – знижує сферу застосування праці в сільській місцевості, посилюючи соціальну напругу на локальних ринках праці гірських сіл.

Зняття існуючих суперечностей у сфері трудозайнності населення, стимулювання попиту на працю повинно базуватися на розумінні того, що продукція сільського господарства низькорентабельна і не приносить доходів без правильно побудованої цінової, податкової, кредитної та інноваційної політики. Зроблений висновок підтверджується досвідом багатьох країн світу, уряди яких підтримують сільське господарство пільгами, кредитами і субсидіями. Така практика є вкраймаю для забезпечення продовольчої безпеки країни.

¹ Сільське господарство Закарпаття у 2006-2010 роках / Головне управління статистики в Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 11.

5.2. Ринок праці і зайнятість економічно активного населення гірських територій

У ринковій економіці ефективність функціонування трудових відносин значою мірою визначається ступенем розвинутості ринкових інститутів, зокрема ринку праці. Тому принципово важливе значення має розуміння сутності передумов, які ведуть до формування ринку праці. Організація ринку праці в ринковій системі передбачає:

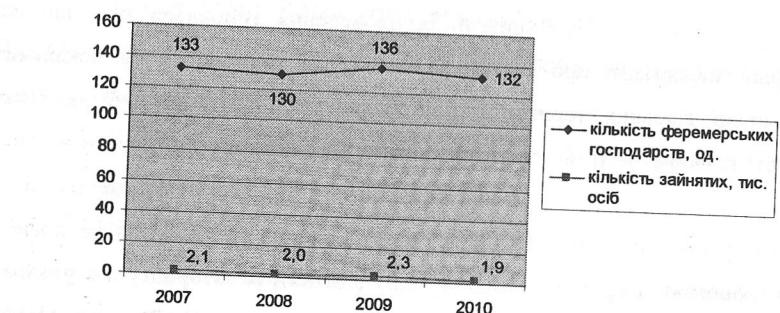
- 1) наявність умов для добровільного вибору між зайнятістю і незайнятістю у суспільному виробництві, свободу вибору професії, виду діяльності (крім заборонених), тобто повинна існувати свобода пропозиції робочої сили;
- 2) свободу найму і звільнення працівників усіма роботодавцями при обов'язковому дотриманні норм трудового законодавства, тобто мова йде про свободу попиту на робочу силу;
- 3) вільний рух заробітної плати та інших законних видів доходів при дотриманні встановленого законом гарантованого мінімуму.

Реалізація відмічених передумов передбачає наявність розвинutoї інфраструктури (від лат. *infra* – нижче, *structura* – будова), під якою розуміється сукупність інститутів та організацій, які сприяють нормальному функціонуванню ринку праці з метою досягнення рівноваги між попитом на неї і її пропозицією. Вивчення ситуації на локальних ринках праці гірських територій суттєво ускладнюється відсутністю достовірної та обширної інформації. Органи статистики не володіють даними для вивчення кон'юнктурних коливань на ринку праці, якіного складу і збалансованості вакантних робочих місць та контингенту населення, що претендує на їх заміщення. Існуюча звітність поступово розширює інформаційний масив, однак він недостатній для відстеження й аналізу нових процесів, що з'являються у сфері трудових відносин з переходом до багатоукладної економіки та

множинністю форм трудової діяльності. Серйозні проблеми виникають при дослідженні нових тенденцій в обороті робочої сили, складу вимушеної незайятого населення і тривалості перерви в роботі різних соціально-демографічних, професійних і функціональних груп населення, реальних масштабів вивільнення та складу вивільнених працівників. Відсутня інформація про кількість бажаючих працеврати з числа зайнятих в особистому господарстві в інших сферах економіки, їх можливості, кваліфікацію та умови трудової участі. Наведене є переконливим доказом необхідності якісного вдосконалення статистики праці і зайнятості, що враховує кон'юнктурні коливання на локальних ринках праці. Частково недосконалість офіційної статистики компенсується вибіковими обстеженнями ОСГ, моніторингом сільського населення з проблем занятості, які регулярно здійснюються в області вченими-економістами. Необхідність їх проведення зумовлена тим, що без достовірної інформації про реальні процеси, що протікають на локальних ринках праці гірських територій, неможливо проводити активну політику зайнятості та формувати ефективні механізми регулювання соціально-трудових відносин. Головним питанням, що ставилося в процесі дослідження, була проблема трудової мотивації та ставлення населення гірських сіл до праці в умовах економічної трансформації. За результатами моніторингу з'ясувалося, що в структурі соціальних цінностей домінантна роль належить праці. Майже 78 відсотків економічно активного населення налаштовані на отримання позитивних результатів від виконуваної роботи. Саме з активною трудовою діяльністю люди пов'язують підвищення реального рівня життя та соціальних стандартів. Це ключовий чинник подальшого розвитку гірських територій, що під своєю міцною соціальною базу для реалізації ринкових реформ на селі.

Методологічною базою дослідження ринку праці є розуміння того, що він є дзеркальним відображенням ситуації, яка склалася в економіці гірських районів області. Сьогодні вона характеризується низкою домінантних ознак, а практично не зростають доходи сільського населення, головним

джерелом доходів залишаються надходження від низькопродуктивної праці в особистих господарствах. У пригніченному стані перебувають процеси оновлення матеріально-технічної бази на підприємствах і організаціях. Йде процес згортання об'єктів соціальної інфраструктури, не відновлюється діяльність сфери послуг. Малий бізнес не здійснює суттєвого впливу на реструктуризацію економіки гірських територій. Функціонуючі фермерські господарства внаслідок недостатньої підтримки з боку держави забезпечують незначні обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Сподівання на те, що фермерські господарства зможуть розв'язати проблему зайнятості населення гірських сіл, не підтверджуються реальними економічними процесами (рис. 5.2).

* розроблено авторами за даними соціологічного моніторингу

Рис. 5.2. Наявність фермерських господарств та кількість зайнятих у них у гірських районах Закарпатської області*

Наведені дані рисунку 5.2 вказують на стійку кореляцію між кількістю фермерських господарств та числом зайнятих у них осіб. Помітно є тенденція до зменшення кількості діючих фермерських господарств і чисельності

працюючих. Як наслідок, у структурі зайнятості населення області на фермерські господарства припадає всього 0,4 відсотка.

Повільними темпами розвивається сфера рекреації, особливо така її організаційна форма, як зелений туризм. Ситуація ускладнюється ще й тим, що відповідно до статті 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» та статті 1 Закону України «Про зайнятість населення» до зайнятого населення належать члени особистого селянського господарства, для яких робота у господарстві є основною. Це суттєво звужує соціальний захист селян і ставить їх перед альтернативою вибору отримання статусу безробітного або припинення ведення особистого селянського господарства чи вихід із такого господарства. Це, по суті, вибір між гіршим та ще гіршим.

Заради об'єктивності слід відмітити, що ці проблеми нагромадились не сьогодні і значною мірою є результатом недооцінки в ході реформ чинника неоднорідності економічного простору, різних стартових умов і можливостей входження регіонів та їх локально-територіальних формувань у ринкові відносини. На це накладаються специфічні природно-кліматичні та географічні умови господарювання та проживання.

З переходом до ринкових реформ найбільш руйнівного впливу зазнав агропромисловий сектор, тобто пріоритетна сфера господарювання, особливо в Гірській місцевості, де виробництво здійснюється у важких природно-кліматичних умовах, що проявилося в різкому спаді обсягів виробництва, катастрофічному фінансово-економічному становищі товаровиробників, зображені широких верств населення. Як наслідок, сьогодні в економіці гірських територій домінуючим є аграрно-дрібноторговий територіально-господарський уклад, де основними виробничими факторами є робоча сила працівника, підкріплена примітивною спеціалізацією, елементарними зварювальними праці та механізмами. Ця обставина змінила суть та природу соціально-трудових відносин та структуру зайнятості сільського населення. Із 524,7 тис. осіб, зайнятих в економіці області, 21,4 відсотка зайнято в

Таблиця 5.1

**Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці гірських районів
Закарпатської області***

(на 1 січня 2011 року, осіб)

Райони	Пропозиція праці		Попит на працю з боку підприємств		Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Великоберезнянський	1 752	656	28	2	63	328
Воловецький	2 779	1 038	80	4	35	260
Міжгірський	3 115	1 288	36	11	87	117
Перечинський	2 109	581	7	10	301	58
Рахівський	4 393	1 463	200	21	22	70
Свалявський	2 670	575	126	30	21	19
По області	37 625	14 233	1 573	698	24	15

* розроблено авторами за даними соціологічного моніторингу

Дані, наведені в таблиці 5.1, вказують на значний розрив між попитом і пропозицією праці в усіх без винятку гірських районах області. Як наслідок, у Великоберезнянському районі навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію у 21,9 разу перевищувало середньообласний показник, у Воловецькому – у 17,3, Міжгірському – у 7,8 разу. Аналіз співвідношення попиту і пропозиції праці показує, що в гірських селах сформувався ринок праці з обмеженим попитом на робочу силу. Помітно є тенденція до депрофесіоналізації працездатного населення, посилення напруги в демографічному розвитку, наявність бар'єрів, що гальмують процеси соціального відтворення гірських сіл. Ситуація ускладнюється посиленням асиметрії в темпах створення нових робочих місць та існуючим попитом на працю. Із наведених вище даних видно, що функціонуючі в гірських районах підприємства й організації практично припинили прийом на роботу. Як наслідок, посилився розрив між попитом і пропозицією праці, ріст безробіття, яке за останній період часу зберігає чіткий сільський профіль.

господарствах населення, у фізичних осіб – 0,2 відсотка, на умовах найму працюють 1,3 відсотка¹.

Відмічені процеси проектируються на ринок праці гірських територій, який формується під дією специфічних факторів, а саме:

- демографічна база відтворення сільської робочої сили має суперечливі чинники розвитку;
- посилюється тенденція до звуження сфери докладання праці в несільськогосподарських сферах діяльності;
- поступово втрачається професійно-кваліфікаційний та інтелектуальний потенціал, як наслідок – сільське населення характеризується низькою конкурентоспроможністю на ринку праці;
- зростає масштабне безробіття та масова міграція сільського населення, поширюється бідність;
- спостерігається обмеження видів трудової діяльності, орієнтація на створення робочих місць, що не потребують високої кваліфікації, гальмують кар'єрне зростання та стримують мобільність сільського соціуму.

Під дією цих чинників у гірських селах склалася нетрадиційна структура зайнятості, де основною сферою діяльності є праця в особистому господарстві, зайняття торгівлею, діяльність у сфері рекреації тощо. Концентрація зайнятості в цих сферах є наслідком реструктуризації агропромислового виробництва, конституювання ринкових організаційно-правових форм господарювання на селі, формування багатоукладності аграрної економіки. Однак темпи і динаміка становлення ринкових форм господарювання суттєво відстають від потреб населення в робочих місцях. Наслідком цього є глибокий розрив між попитом на працю та її пропозицією (табл. 5.1).

¹ Сільське господарство Закарпаття у 2006-2010 роках / Головне управління статистики в Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 18.

Таблиця 5.2

Чисельність наявного населення та рівень безробіття у гірських районах
Закарпатської області

(на 1 січня 2011 року)

Райони	Усього, тис. осіб	У тому числі		Кількість безробіт- них, осіб	Рівень безробіт- тя, %
		гірських територій ¹	частка гірського населення, %		
Великоберезнянський	26,4	17,6	66,7	641	4,1
Воловецький	24,3	24,3	100,0	1 009	7,1
Міжгірський	48,2	48,2	100,0	1 251	4,4
Перечинський	31,1	3,4	11,0	567	3,1
Рахівський	90,8	74,3	81,9	1 424	2,6
Свалявський	54,2	3,9	7,2	566	1,7
По області	1 247,4	279,5 ²	22,4	13 897	1,8

дані соціологічного моніторингу

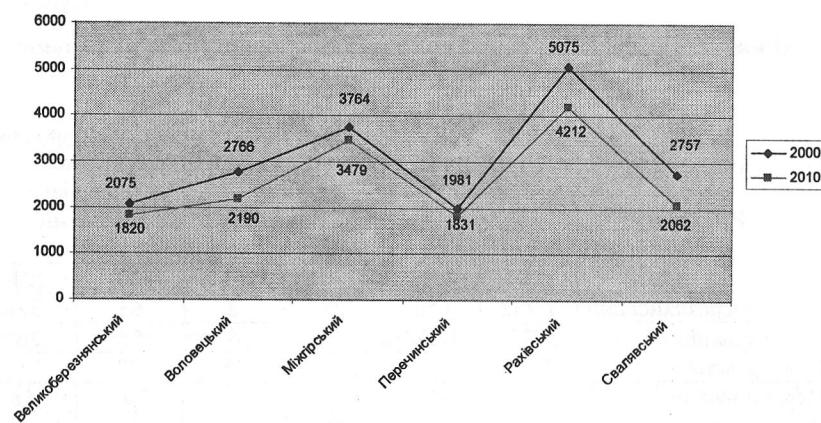
² з урахуванням населення гірських територій Іршавського, Мукачівського, Тячівського та Хустського районів

Рис. 5.3. Динаміка чисельності незайнятого населення по гірських районах

Закарпатської області за 2000-2010 рр. (розроблено авторами за даними соціологічного моніторингу)

З рисунку 5.3 видно, що рівень незайнятого населення гірських районів області зберігає тенденцію до зниження, однак у цілому характеризується відносною стабільністю. Така тенденція є наслідком низьких темпів уведення в дію нових робочих місць, недостатнім розвитком малого бізнесу на селі, нерозвинутістю несільськогосподарських форм трудової діяльності. Зроблений висновок підтверджує моніторинг населення гірських сіл, який виявив невпевненість сільського населення щодо можливостей розвитку власного бізнесу. Так, на запитання «Що Ви плануєте далі із своїм бізнесом» 4 відсотки відповіли, що не збираються його розширювати, 2 відсотки – завершити і лише 3 відсотки мають намір у перспективі розширити власну справу. Очевидно, що відсутність належних умов і невпевненість значної частини сільського соціуму в можливостях ефективного ведення бізнесу є однією з причин високого рівня безробіття в гірських районах області (табл. 5.2).

Із наведених в таблиці 5.2 даних видно, що офіційний рівень безробіття, за винятком Свалявського району, в усіх інших перевищує загальнообласний показник. Всупереч існуючим твердженням, не вивільнення працівників є основною причиною високого рівня безробіття, а суттєво звужені можливості підприємств щодо створення нових робочих місць. У 2011 році потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць у Великоберезнянському районі у 31 раз була меншою, ніж у докризовий період (2007р.). Аналогічно у Воловецькому – у 18, Міжгірському – у 9,8, Перечинському – у 19,1, Рахівському – у 4, Свалявському – 9,5 разу. У 2011 році функціонуючі підприємства в гірських районах прийняли на роботу 78 чоловік, тоді як у докризовий 2007 рік – 798. Як наслідок, безробіття у гірських районах набуло застійного характеру, трансформувавшись у його найбільш гостру форму – циклічну (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Рівень зареєстрованого безробіття у 2011 році*

Тривалість безробіття	За даними головного управління статистики у Закарпатській області	За результатами моніторингу населення (%)
Ніколи не працював	-	7,0
До 1 місяця	19,5	2,3
1-2 місяці	14,8	-
3-6 місяців	21,6	-
1,5-2 роки	1,8	5,1
3-10 років	0,0	7,4
Більше 10 років	-	8,2

* складено авторами

Наявність тривалого безробіття пояснюється трьома основними причинами. Перша – структурна незбалансованість попиту і пропозиції за професійно-кваліфікаційною ознакою. Друга – низька заробітна плата на вакантних робочих місцях, що на 80 відсотків не потребують кваліфікованої праці. Третя – нерозвиненість у сільській місцевості несільськогосподарських видів трудової діяльності.

У процесі моніторингу ставилося завдання з'ясувати причини безробіття (з урахуванням сіл, що мають статус гірських, розміщених у передгірній та низинній природно-економічній зоні), що відображене в таблиці 5.4.

Таблиця 5.4

Розподіл відповідей на запитання: «З якої причини Ви не працюєте?»*

	Кількість осіб	% до числа опитаних
Не маю бажання на когось працювати	25	8,5
Звільнився за власним бажанням	35	11,9
Через ліквідацію підприємств	67	22,7
Звільнений через скорочення штатів	37	12,5
Звільнений через порушення трудової дисципліни	1	0,3
Немає роботи	96	32,6
Інші причини	34	11,5

* складено авторами за даними соціологічного моніторингу

Серед безробітних непропорційно високу питому вагу займає сільська молодь. Із 13 897 осіб, що мали статус безробітних, 6 090 – це молодь до 35 років¹. У структурі безробітних у 2011 році молодь у віці до 35 років займала у Великобережнянському районі 39,8 відсотка, у Воловецькому – 46,7%, Міжгірському – 44,4%, Перечинському – 35,6%, Рахівському – 42,7%, Свалявському – 37,4 відсотка. В цілому по гірських районах області молодіжне безробіття в 2011 році становило 41,1 відсотка. Для порівняння: в докризовий 2007 рік питома вага молодих людей у загальній кількості безробітних по області становила 35,2 відсотка.

Молодіжний ринок праці гірських територій має свою специфіку:

- по-перше, він характеризується значними коливаннями у попиті суб'єктів господарювання на працю молодих людей. Ситуація суттєво ускладнюється загостренням соціальних проблем сільської молоді, зв'язаних зі зміною соціокультурних умов розвитку особи, що створює додаткові труднощі у самовизначені молодих людей, в тому числі у професіональному плані;
- по-друге, для молодіжного сегменту ринку праці властива низька конкурентоспроможність порівняно з іншими віковими групами. Звідси підвищений ризик втратити роботу та додаткові труднощі при працевлаштуванні;
- по-третє, значний контингент молодих людей задіяній у неформальній трудовій діяльності, тіньовій економіці, різних видах нерегламентованої діяльності, що негативно впливає на формування світогляду молодих людей, ціннісних орієнтацій та мотивацію праці;

- по-четверте, сільська молодь становить ядро трудової міграції.

Все це викликає серед молоді ріст радикалізму, падіння моралі, зниження її творчого, інтелектуального та інноваційного потенціалу. Існуюча ситуація вимагає від державних органів управління та місцевого

¹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік / Головне управління статистики в Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 297.

самоврядування розроблення та прийняття особливої системи заходів, які забезпечували б не тільки надання гарантій зайнятості молоді, але і всебічну підтримку та сприяння її швидкої адаптації до умов ринку.

Погіршення економічної ситуації на селі породжує пессімізм і зневіру сільського населення у правильності курсу економічних реформ. Як наслідок, 70 відсотків опитаних респондентів характеризують свій настрій як невпевненість у завтрашньому дні, страх перед майбутнім. Майже 47 відсотків опитаних вважають, що у найближчі кілька років змін у їх добробуті не станеться, а 15,4 відсотка вважають, що він погіршиться. Високою залишається недовіра селян до уряду, депутатського корпусу, місцевого керівництва всіх рівнів. Лише кожний четвертий респондент при наявності капіталу вклав би його у власний бізнес, 34 відсотки віддали б дітям, 33 відсотки придбали б нерухомість. Відмічені процеси підсилюються звуженням сфери докладання інтелектуальної праці на селі. За останні десять років припинили свою діяльність у Великоберезнянському районі 7 закладів культури клубного типу, Воловецькому – 6, Міжгірському – 15, Рахівському – 1, Свалявському – 2. Аналогічна ситуація склалася в діяльності бібліотечних закладів. За аналізований період кількість бібліотек, що припинили своє функціонування, у Воловецькому районі становить 11, Міжгірському – 16, Перечинському – 2, Рахівському та Свалявському районах відповідно 1 та 3. В усіх без винятку гірських районах скоротився книжковий фонд.

Відмічені процеси звузили сферу докладання інтелектуальної праці в соціальній сфері. Цей факт може розцінюватися як руйнація соціальної бази реалізації ринкових реформ на селі. Зазначений процес сьогодні підсилюється курсом на оптимізацію освіти, медицини, культосвітніх установ, що значно звужує сферу інтелектуальної праці на селі та веде до знищення сільської еліти. Не вдаючись до гіперболізації, з високою імовірністю можна стверджувати, що наслідком цього буде посилення процесів депривації (від лат. *deprivatio* – позбавлення), що означає скорочення або позбавлення можливостей

задоволення соціальних та економічних потреб¹. Формою прояву депривації в гірських селах стане посилення нерівності у доступі сільського населення до соціальних благ, відсутність можливостей задоволення базових соціальних потреб, самообмеження, зниження рівня стандартів споживання, що складе підвалини для посилення соціальної напруги. Тому можна погодитися з думкою про «необхідність диференційованого підходу до оптимізації соціальної сфери: в містах, де добре розвинута транспортна інфраструктура, функціонують численні державні і приватні заклади соціальної сфери, і в сільській місцевості, де вони з великими труднощами виживають»². Необхідність збереження сільської еліти зв'язана ще й з тим, що вона становить несучу конструкцію середнього класу на селі, який виступає генератором його розвитку. При цьому слід підкреслити, що головним критерієм віднесення людей до середнього класу є не величина доходів або власності, а виконувані функції у відтворювальних процесах. Саме сільська еліта, люди-професіонали повинні виступати в якості рушійної сили інноваційних процесів в економіці, суспільстві, бути носіями нових ідей і починань, визначальною компонентою сільського соціуму як у структурному, так і функціональному аспектах.

Зроблений висновок є результатом нових тенденцій, зумовлених ринковими трансформаційними процесами, що безпосередньо змінюють функціональну роль гірського села, змішуючи її в соціальну площину та висуваючи на передній план соціокультурні основи його розвитку. Сьогодні їм відводиться провідна роль, або принаймні вони розглядаються в комплексі з економічними основами, однак зберігають пріоритетне значення. Цьому є достатня аргументація. Гірські села є основним джерелом відтворення населення, вони зберігають національну мову, традиції, етнокультуру та

¹ Котляров С.Е. Проблемы классификации и интерпретации социальной депривации в современной социологической теории / С.Е. Котляров // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2006. – № 46. – С. 88-94.

² Пітолич М.І. Як нам облаштувати гірське село / М.І. Пітолич, В.П. Мікловда, М.М. Пітолич // Новини Закарпаття. – 2011. – № 126-127 (3845-3846). – 12 листопада.

релігію. Вони є донором зростання і розвитку міст і районів. У структурі реального сегменту гірської економіки домінуючі позиції починають займати галузі, які безпосередньо працюють на людину – рекреація, туризм, відпочинок тощо. Зміщення акценту на цивілізаційно-культурні заходи розвитку гірського села в жодному разі не заперечує економічні домінанти. Навпаки, їх симбіоз створює підґрунтя для розвитку багатофункціональної господарської системи, що є надзвичайно важливим, оскільки в межах однієї окремо взятої сфери економіки розв'язати проблеми їх життєзабезпечення практично нереально.

Моніторинг соціально-трудових відносин ринку праці та зайнятості населення гірських сіл регіону дозволяє зробити висновок, що магістральним напрямом виходу їх з кризового стану є підвищення соціальної активності населення та задіяння соціальних механізмів оздоровлення сільської економіки. Суть проблеми полягає у стимулюванні саморозвитку суб'єктів господарювання, виявленні точок економічного росту, формуванні ринкової свідомості і стандартів поведінки господарюючих суб'єктів, адекватних новим економічним умовам, у становленні нової системи соціальної взаємодії, що сприяє виявленню та застаченню внутрішніх резервів і важелів розвитку гірських сіл.

Для того, щоб запрацювали соціальні механізми оздоровлення сільської економіки, фундамент якої становить аграрне виробництво, необхідно реалізувати ряд заходів.

По-перше, модель аграрних відносин у гірських селях повинна спиратися на домінуючу систему цінностей населення і враховувати важливу роль і високу значимість індивідуальних форм господарювання, їх органічне поєднання з колективною солідарністю, що виступає конструктивною силою реформ на селі.

По-друге, необхідне гнучке поєднання колективних форм господарювання з приватною ініціативою селян, орієнтація на збалансований розвиток трьох основних сегментів аграрної економіки з урахуванням існуючих

тенденцій в їх розвитку. Особливу увагу слід приділити товарним селянським господарствам, створюючи, з одного боку, умови для їх інтеграції та кооперації, в іншого – для трансформації ОСГ у фермерські господарства, навколо яких будуть успішно функціонувати дрібні селянські господарства.

По-третє. Подальший розвиток аграрного виробництва неможливий без ефективної державної підтримки, яка повинна носити комплексний характер і включати державні субсидовані програми розвитку дрібнотоварного виробництва, включаючи розвиток матеріально-технічної і кормової бази селянських подвір'їв, фермерських господарств, невеликих сільгоспкооперативів, а також пріоритетний розвиток у сільській місцевості доріг, комунікацій, засобів зв'язку. У цьому контексті вкрай важливо застосовувати селективну підтримку економічно перспективних фермерських господарств, які стануть локомотивами економічного росту на селі та інтегрують навколо себе численні дрібні господарства населення.

По-четверте. Для розв'язання проблеми зайнятості на селі особливу увагу слід приділити проблемам становлення нових форм господарювання, здатних ефективно функціонувати в умовах ринкових відносин, економічного і соціального ризиків. Для цього необхідно:

- забезпечення реальної економічної свободи – йдеється про вибір форми і сфери діяльності, партнерів по бізнесу, дотримання гарантій щодо реалізації прав власності, в тому числі і на землю;
- створення умов для формування та прояву господарської мотивації працівників; для цього повинні бути задіяні економічні стимули трудової діяльності, зв'язані з поліпшенням соціально-економічного становища суб'єктів господарювання, поширення соціальних стандартів на зайнятих в ОСГ, врахування зайнятості в ОСГ при обчисленні трудового стажу, соціальне забезпечення у випадку тимчасової втрати працездатності, надання щорічних відпусток тощо;

- створення інформаційного простору, адекватного ринковим відносинам, який забезпечує об'єктивну інформацію про кон'юнктурні коливання на товарних ринках, ціни, ступінь конкуренції, прогноз очікуваних тенденцій у попиті населення тощо.

По-п'яте, для того, щоб зберегти гірське село як підсистему суспільства, що виконує важливі соціально-економічні функції, необхідно диверсифікувати його економіку шляхом стимулювання несільськогосподарської діяльності. Цей процес повинен здійснюватися поетапно і забезпечити перехід від монофункціональної моделі до поліфункціональної і диверсифікованої економіки. Диверсифікація відкриває простір для розвитку в гірських населених пунктах різних господарських форм і видів діяльності, що значно розширює межі зайнятості населення.

Пріоритетними напрямами у сфері зайнятості населення і регулювання локальних ринків праці гірських сіл є:

- поступове збільшення кількості зайнятих у галузях сільськогосподарського виробництва, що забезпечують виробництво екологічно чистої продукції – основи конкурентоздатності аграрного виробництва гірських сіл;

- підтримка продуктивної зайнятості у сфері малого та середнього бізнесу, споживчої кооперації;

- поступове відродження та нарощення робочих місць у соціальній сфері села на об'єктах виробничої і соціальної інфраструктури, сільському будівництві та житлово-комунальному господарстві, об'єктах транспортної та енергетичної інфраструктури, харчової промисловості;

- формування сприятливого середовища для створення нових робочих місць у сфері рекреації і природоохоронній діяльності, агро- і екологічному туризмі, сільському готельному бізнесі, народних промислах і ремеслах, лісопромисловому виробництві, задіяння у виробничий процес продуктів побічного лісокористування, лікарських рослин та їх переробка на місцях.

Заходи з розширення зайнятості населення гірських сіл повинні здійснюватися паралельно з підвищенням територіальної і професійної мобільності працівників, збалансованості професійно-кваліфікаційної підготовки місцевих кадрів та попитом на працю, розвитком людського потенціалу.

* * *

Оцінка соціально-трудових відносин на локальних ринках праці дає підставу стверджувати, що цілереалізуючу ланкою трудоресурсної політики на ринках праці гірських територій області є стимулювання попиту на працю шляхом розвитку сфери її докладання, диверсифікації виробництва, підвищення підприємницької активності населення. При цьому обов'язково необхідно врахувати специфіку сільгospвиробництва в сукупності з попитоформуючими чинниками на працю гірського населення – нееластичним характером попиту на продукцію, відносною іммобільністю ресурсів, паритетом цін, сезонними коливаннями та нестабільністю доходів сільгospвиробників.

РОЗДІЛ 6. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА МАЛОГО БІЗНЕСУ НА ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

6.1. Особливості розвитку сільської промисловості гірських територій Закарпаття

Соціально-економічний розвиток гірських територій регіону сьогодні перебуває під впливом великої кількості гальмівних процесів, пов'язаних, насамперед, з високим рівнем безробіття, нерозвиненістю соціальної та виробничої інфраструктури на селі, низьким рівнем доходів населення. Структурна розбалансованість промислового комплексу залишається одним із найслабших місць економіки гірських сіл. За старіла економічна база не відповідає сучасним вимогам ринку і не реалізує наявний потенціал. Неefективне задіяння факторів виробництва призвело до ситуації, в якій господарська діяльність окремих районів області базується на кількох галузях промисловості, підприємства яких є сировинними або виробляють проміжну та низькотехнологічну продукцію. Значна частина основних фондів промисловості фізично зношена і морально застаріла, рівень інноваційної діяльності є дуже низьким. Як наслідок – згортання діяльності підприємств сільської промисловості. Крім того, зростання соціальної напруги на ринку праці, пов'язаною зі складністю працевлаштування, свідчить про той факт, що безробіття на сьогоднішній день залишається питанням, що потребує першочергового вирішення. Забезпечення конкурентоспроможності гірських територій Закарпаття в сучасних умовах залежить від політики активізації підприємницької діяльності, яка здійснює прямий вплив на формування економічної та соціальної привабливості території. Стратегічною лінією регіонального управління в системі забезпечення зайнятості, відновлення виробничої та соціальної інфраструктури депресивних територій регіону, підвищення рівня життя населення гірських сіл має стати розширення

приватного сектора, регулювання процесу створення малих і середніх підприємств у промисловості¹. Вирішення цього питання вимагає розроблення дієвого механізму, який би сприяв комплексному використанню всіх наявних ресурсів з метою підвищення конкурентоспроможності гірських територій регіону. Важлива роль у вирішенні цього вузла проблем належить розвитку промислового виробництва у гірських селах. Це зумовлено тим, що промисловість – технічно найдосконаліша галузь матеріального виробництва, яка має вирішальний вплив на розвиток продуктивних сил. Промисловість виконує важливе соціальне навантаження – забезпечує робочими місцями, надаючи можливість отримувати засоби існування четвертій частині населення області.

Сьогодні народне господарство Закарпаття головним чином зосереджене у виробничій сфері. Серед виробничих галузей промисловості Закарпаття можна виділити машинобудування, металообробну, харчову, легку промисловість, промисловість будівельних матеріалів. Важливе значення в економічному розвитку регіону мають лісова, лісохімічна і целюлозна промисловість.

Сфера діяльності сільських підприємців області значною мірою визначається існуючим поділом праці на селі, ступенем розвитку інфраструктури товарного ринку і рівнем розвитку соціальної сфери. Традиційно на Закарпатті через об'єктивні і суб'єктивні причини існувала моногалузева структура виробництва, рівень розвитку соціальної сфери значно відставав від темпів і масштабів розвитку матеріального виробництва. Відмічені процеси значною мірою визначають характер і сферу діяльності сільських підприємців².

У таблиці 6.1 відображені динаміка основних показників роботи промисловості Закарпатської області протягом 2005-2010 років.

¹ Батов Г. Развитие сельских промышленных предприятий (на примере Кабардино-Балкарской Республики) / Г.Батов // Вопросы экономики. – 2004. – №4. – С. 151-156.
² Міколовда В.П. Регіональна стратегія розвитку підприємництва: монографія / В.П. Міколовда. – Ужгород: Карпати, 2006. – С. 160.

Таблиця 6.1

Динаміка основних показників роботи промисловості Закарпатської області (2005-2010 рр.)*

Показники Роки	2005	2008	2009	2010	2008/2005, %	2010/2009, %	2010/2005, %
Обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг), млн. грн.	3200,3	7504,9	5750,4	6971,3	134,5	21,2	117,8
Середньорічна кількість найманих працівників у промисловості, тис. осіб	59,7	55,9	50,6	50,2	-6,4	-0,8	-15,9
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	1,9	2,0	1,3	-0,1	5,3	-107,7	-105,3
Частка збиткових підприємств, %	23,1	28,6	27,7	38,5	23,8	39,0	66,7
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників у промисловості, грн.	604,2	1271,2	1387,0	1677,9	110,4	21,0	177,7

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹

Аналіз таблиці 6.1 свідчить про коливання обсягів реалізованої промислової продукції в регіоні протягом аналізованого періоду, значне зростання якого відбулося у 2008 році (на 134,5%). Наслідки світової фінансово-економічної кризи призвели до деякого зниження цього показника, однак, порівняно з початком аналізованого періоду, рівень обсягів промислової продукції зріс на 117,8% і становив у 2010 році 6971,3 млн. грн. Зростання обсягів промислового виробництва супроводжувався скороченням кількості працівників, зайнятих на промислових підприємствах області. У 2010 році цей показник скоротився на 15,9% порівняно з 2005 роком. Зросла і частка збиткових підприємств у

¹ Закарпаття 2009: статистичний щорічник. – Ужгород, 2010. – С. 87.

промисловості, що становила 38,5% у 2010 році проти 23,1% у 2005 році. Така ситуація свідчить про необхідність розвитку промислового виробництва та підвищення конкурентоспроможності промислових підприємств регіону з метою забезпечення його економічного зростання.

Аналіз динаміки індексу промислової продукції засвідчив, що у 2010 році його зростання у Закарпатській області сягнуло 42,6%.

Динаміка індексу обсягів промислової продукції в Закарпатській області відображена на рисунку 6.1.

Рис. 6.1. Динаміка індексу обсягів промислової продукції у Закарпатській області, 2005-2010 рр., % (складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹)

Аналіз динаміки індексу обсягів промислової продукції свідчить про стабільний його рівень протягом 2005-2008 років. Зростання індексу у 2010 році відбулося насамперед за рахунок підприємств, розташованих у низинних районах області та поблизу районних центрів.

Сьогодні в промисловості області продовжують діяти чинники, які негативно впливають на поступальний та стабільний її розвиток:

- важкий фінансовий стан більшості промислових підприємств, розміщених на депресивних територіях;

¹ Закарпаття 2009: статистичний щорічник. – Ужгород, 2010. – С. 86.

- застарілі технології на більшості виробництв, які працюють без залучення інвестицій, технологічний розрив у рівнях їх розвитку, відсутність інновацій;
- висока ступінь зношеності основних фондів;
- неконкурентоспроможність більшої частини продукції;
- низький платоспроможний попит населення.

Важливе місце в економіці регіону та його гірських територій займає місцева промисловість, що включає сукупність підприємств багатьох галузей промисловості, які орієнтовані на забезпечення місцевих потреб і мають місцеве та регіональне значення.

Особливістю розвитку промислового виробництва в регіоні є той факт, що найбільшу питому вагу в промисловості Закарпаття займають міста обласного значення (м. Ужгород – 10%, м. Мукачево – 6%, м. Берегово – 12%) та Ужгородський район (38%), в той час як частка інших районів, де сконцентрована більшість сільських поселень області, є мінімальною (Міжгірський – 1%, Великоберезнянський – 2%, Хустський – 2%). Така ситуація має негативні наслідки, оскільки не розвивається сільська, місцева промисловість, не створюються нові робочі місця на депресивних територіях, як наслідок – гірські території значно відстають у своєму розвитку порівняно з містами. Питома вага міст і районів Закарпатської області в обсягах промислової продукції відображена на діаграмі (рис. 6.2).

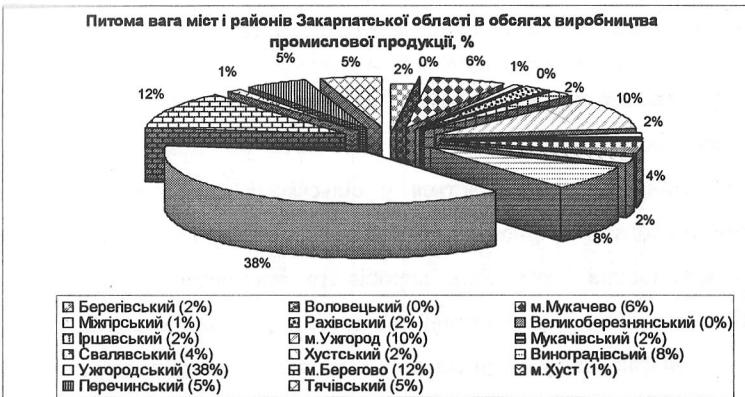

Рис. 6.2. Питома вага міст і районів Закарпатської області в обсягах промислової продукції (складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹)

Дослідження тенденцій функціонування промислового підприємництва в регіоні вимагає вивчення структури зайнятості населення регіону у розрізі видів економічної діяльності (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Кількість зайнятого населення в Закарпатській області за видами економічної діяльності (2005-2010 pp.)*

	2005		2008		2009		2010	
	чол.	%	чол.	%	чол.	%	чол.	%
Сільське господарство, лісове господарство, мисливство, рибальство, рибництво	157,6	28	139,5	25	122,8	23	124,1	23
Промисловість	68,6	12	66,9	12	65,7	13	65,8	13
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку, діяльність готелів і ресторанів	95,7	17	109,5	20	106,6	20	107,0	20
Інше	229,1	42	236,3	43	229,6	44	234,9	44

¹ Статистичний щорічник районів і міст Закарпатської області за 2009 рік. Ч.1. – Ужгород, 2010. – С. 347.

Зайнято-всього	551,0	100	552,2	100	524,7	100	531,8	100
----------------	-------	-----	-------	-----	-------	-----	-------	-----

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹

Проведений аналіз кількості зайнятого населення за видами економічної діяльності Закарпатської області за 2005-2010 рр. показав, що найбільша кількість зайнятих спостерігається у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві; на другому місці – торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів; на третьому – промисловість. Важливо відмітити той факт, що у сфері сільського господарства протягом аналізованого періоду спостерігається зниження цього показника, який у 2010 році становив 23% проти 28% у 2005 році. В той самий час спостерігаємо незначне зростання рівня зайнятості у промисловості, торгівлі та інших сферах діяльності. Така ситуація, з одного боку, свідчить про домінування сільського господарства, а з іншого – про необхідність перерозподілу людських ресурсів у промислове виробництво та активізацію промислового підприємництва.

Аналіз результатів соціологічного дослідження виявив, що ринкові трансформації на Закарпатті привели до деструктивних змін в основних галузях підприємництва, особливо в гірських районах області. Сьогодні основною сферою підприємницької діяльності в гірському селі є торгівля, на що вказало 76% опитаних підприємців, а також сфера послуг – 12%. Незначний відсоток підприємців у сфері зеленого туризму, будівництва, а також виробництва товарів та переробки сільськогосподарської продукції.

Одним із перспективних напрямів відродження гірського села є активізація підприємництва у сфері промисловості. Однак розвиток промислового виробництва у гірських районах області за останні роки майже не відбувається і характеризується негативними процесами. Кількість промислових підприємств у гірських населених пунктах регіону відображені в таблиці 6.3.

¹ Закарпаття 2009: статистичний щорічник. – Ужгород, 2010. – С. 347.

Таблиця 6.3

Кількість підприємств виробничої та невиробничої сфери у гірських населених пунктах Закарпатської області у 2010 році (на 10 тис. населення)*

Види підприємств	Район									
	Мукачівський	Тячівський	Хустський	Перечинський	Іршавський	Свалявський	Воловецький	Міжгірський	Рахівський	Великоберезнянський
Промислові	0	2	1	10	5	3	14	4	16	7
Сільськогосподарські	4	2	1	7	4	1	3	1	3	5
Будівельні	0	0	1	0	0	0	0	1	1	2
Торговельні	70	14	57	106	60	10	96	67	76	85
Сільські обслуговуючі кооперації	0	0	1	20	2	0	0	0	0	14

* розраховано автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів

Як видно з таблиці 6.3, кількість промислових підприємств гірських територій області є незначною і становить у середньому 10 підприємств у розрахунку на 10 тисяч населення. Найбільша їх концентрація спостерігається у гірських районах області, зокрема у Рахівському – 16, Воловецькому – 14, Перечинському – 10 промислових підприємств (на 10 тисяч населення). Для порівняння: концентрація торгових закладів у гірських населених пунктах регіону дорівнює 70 одиниць на 10 тисяч населення. Така ситуація свідчить про необхідність розвитку нових сфер докладання праці, в тому числі стимулювання створення підприємств у сфері виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, будівництва, розширення агропромислової кооперації з метою комплексного використання всіх наявних місцевих ресурсів області та насичення регіонального ринку товарами власного виробництва.

Сільське промислове підприємство є однією з найбільш ефективних форм використання виробничих, трудових і матеріальних ресурсів села,

головними функціями якого є: переробка місцевої сировини; зниження рівня безробіття; змінення економіки села; зростання норми накопичення та заощадження¹, що доводить необхідність розвитку промислового сектору в економіці регіону та його гірських районах.

Основними пріоритетними сферами розвитку промисловості в гірських населених пунктах області є:

1. Лісова та деревообробна, лісохімічна, меблева та целюлозна промисловість (продукти переробки деревини, пиломатеріали, картон, деревне вугілля, фанера, меблі, деревина) – у Рахівському, Міжгірському, Воловецькому, Великоберезнянському, Перечинському, Тячівському районах.

2. Харчова і переробна промисловість (крупи, мінеральні води, кондитерські вироби, сухі фрукти, соки, консервація, молочні вироби (в тому числі овечий сир, бринза), хліб і хлібобулочні вироби, дитяче харчування) – у Тячівському, Хустському, Іршавському, Мукачівському, Свалявському Великоберезнянському районах. Пріоритетним є виробництво екологічно чистої продукції, розлив мінеральної та прісної води; насичення ринку продукцією мисливства та рибальства, переробка продукції побічного лісокористування (гриби, ягоди, лікарські трави, кленовий та березовий сік).

3. Легка промисловість (швейні вироби, білизняний трикотаж, верхній трикотаж, взуття шкіряне, фетрові головні убори, бавовняні тканини) – у Великоберезнянському, Хустському, Тячівському, Мукачівському районах.

4. Будівництво, промисловість будівельних матеріалів (видобуток андезитів, туфів, мармуру; цегляно-черепична промисловість). Предметом особливої уваги повинні залишатися підприємства по ремонту і будівництву житла (дерев'яних будинків), будівництву складських приміщень для зберігання сільськогосподарської продукції.

5. Художній промисел та реміснича діяльність (вишивкарство, деревообробка, гончарне виробництво, килимоткацтво, бондарство).

6. Виробництво товарів народногосподарського призначення (садових інструментів, специфічних для гір засобів малої механізації).

7. Виробництво електроенергії є пріоритетним для Тячівського і Рахівського районів.

6.2. Ефективність функціонування малого підприємництва

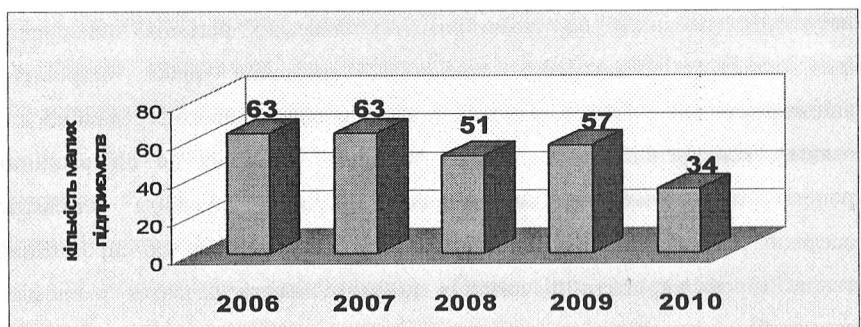
Безпосередній вплив на формування економічної та соціальної привабливості території здійснює політика активізації підприємництво діяльності. Здійснюючи вагомий внесок у збільшення обсягів виробництва, роздрібного товарообороту та послуг населенню, малий бізнес служить серйозним фактором розв'язання важливих соціальних проблем, що виступають головними бар'єрами розвитку сільських регіонів: підвищення рівня зайнятості сільського населення, зниження рівня безробіття, раціонального використання ресурсів, створення сприятливого середовища для розвитку конкуренції, забезпечення ефективних стимулів до інноваційних процесів та високопродуктивної праці. Широке включення сільського населення в процес підприємництва виступає інструментом, що спроможний певною мірою вирішити ці питання та стимулювати розвиток економіки гірських населених пунктів.

Незважаючи на наявність позитивних тенденцій, мале підприємництво в Закарпатській області характеризується диференціацією за рівнем розвитку та територіальними диспропорціями, недостатніми темпами залучення інвестицій та робочої сили, тобто малий бізнес не справляє достатнього впливу на

¹ Батов Г. Развитие сельских промышленных предприятий (на примере Кабардино-Балкарской Республики) / Г. Батов // Вопросы экономики. – 2004. – №4. – С. 151-156.

розвиток регіональної економіки¹, що зумовлює необхідність активізації підприємницького потенціалу населення з метою включення його у процес економічних реформ.

Аналіз динаміки кількості малих підприємств у Закарпатській області за період 2006-2010 рр. свідчить про їх зменшення протягом аналізованого періоду. Якщо у 2007 році, тобто у докризовий період, в розрахунку на 10 тис. наявного населення в області налічувалося 63 підприємства малого бізнесу, то у 2008 році їх кількість становила 51, а в 2010 році – тільки 34. Така ситуація пояснюється не тільки негативними наслідками світової фінансово-економічної кризи, але й економічною та політичною нестабільністю в державі, відсутністю дієвих механізмів активізації підприємницького потенціалу в регіоні, а також введенням нового Податкового кодексу, що спричинив згортання діяльності великої кількості малих підприємств та перехід їх у тіньовий сектор економіки (рис. 6.3).

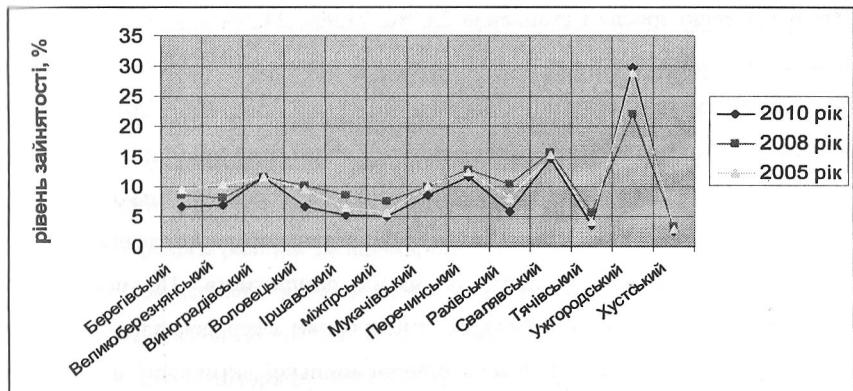

Рис. 6.3. Динаміка кількості малих підприємств у Закарпатській області у 2006-2010 рр., у розрахунку на 10 тис. наявного населення (складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області²)

¹ Мікловда В.П. Ефективність діяльності малих підприємств на регіональному ринку послуг (на прикладі Закарпатської області) / Мікловда В.П., Товт К.С. // Регіональна економіка. 2009. – №4. – С. 33-39.

² Закарпаття 2009: Статистичний щорічник. – Ужгород, 2010. – С. 292.

Необхідність підтримки підприємництва на селі зумовлена слабким впливом малого бізнесу на розв’язання проблем зайнятості. Рівень безробіття в Гірських районах області значно перевищує середньообласний показник. Аналіз динаміки рівня зайнятості на малих підприємствах області в період з 2005 по 2010 роки фіксує тенденцію до його зниження, що відображене на рисунку 6.4.

Рис. 6.4. Динаміка рівня зайнятості на малих підприємствах Закарпатської області (складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹)

Рівень зайнятості на малих підприємствах області у 2010 році становив 13,1% порівняно з 16,0% у 2005 році. Дещо знизився цей показник у Великоберезнянському, Воловецькому та Перечинському районах і знаходився на рівні 2,4%, 3,1% і 3,4% відповідно. Така ситуація свідчить, що протягом 2005-2010 рр. зростання кількості малих підприємств у зазначених районах суттєво не вплинуло на розширення сфери докладання праці. Найвищий рівень зайнятості протягом аналізованого періоду спостерігався у Свалявському

¹ Закарпаття 2009: статистичний щорічник. – Ужгород, 2010. – С. 292.

(5,5%) та Ужгородському районі (6,4%). Найнижчий – у Тячівському (2,0%) та Хустському (0,8%), що пов’язано з низькою концентрацією малих підприємств у зазначених районах області.

Незважаючи на зменшення кількості підприємств малого бізнесу, питома вага продукції, робіт, послуг, вироблених суб’ектами малого підприємництва, у загальних обсягах виробництва в області протягом 2005–2009 років дещо зросла і становила 22,7%, 23,9%, 24,3% відповідно. Однак у 2010 році цей показник дещо зменшився і дорівнював 21,1%. Найвищою частка малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції у 2010 році була у передгірних та гірських районах області: у Тячівському (69,0%), Іршавському (56,5%), Мукачівському (41,8%), Рахівському (55,8%) та Воловецькому районах (38,6%), незважаючи на той факт, що, крім Воловецького, в зазначених районах сконцентрована найменша кількість малих підприємств. Це пояснюється наявністю значної ресурсної бази та розширенням сфер докладання праці, а також характеризує високий рівень підприємницької активності населення в цих районах.

Ефективність функціонування малого підприємництва в гірських селах Закарпатської області відображають результати соціологічного дослідження та аналіз відповідей респондентів.

Під час проведення соціологічного опитування мешканцям гірських населених пунктів було поставлено запитання «Який ваш соціальний статус?». Результатами дослідження найбільшу кількість підприємців зафіксовано у Рахівському та Свалявському районах (12%), а також у Перечинському районі (13%). На другому місці знаходяться Тячівський (11%), Мукачівський (11%) та Хустський райони (10%). Найменша кількість підприємців за результатами моніторингу знаходить в Іршавському (9%), Воловецькому (8%), Міжгірському (7%) і Великоберезнянському (6%) районах. Отже, кількість підприємств у передгірних та низинних районах області значно перевищує їх

кількість у гірських, що свідчить про необхідність стимулювання розвитку підприємництва в гірських селах.

Вивчення джерел доходів населення показало, що дохід від власної справи отримує 19% опитаних. З них 10% респондентів джерелом доходів назвали доходи від особистого господарства, в той час як для 56% опитаних таким джерелом є заробітна плата. Це свідчить, що малий бізнес поки що не відіграє важливої ролі у формуванні доходів населення та забезпечені його доброту. Враховуючи цю обставину, в процесі моніторингу було поставлено завдання з’ясувати, чи відчувають себе мешканці гірських сіл спроможними займатися підприємницькою діяльністю. Позитивну відповідь на дане запитання дали 60% респондентів, у той час як 40% відповіли «ні». Розподіл відповідей у розрізі районів засвідчив, що найвищий рівень підприємницького потенціалу зафіксовано у Рахівському районі (51%), Іршавському (47%) і Воловецькому (45%), в той час як у Великоберезнянському районі – тільки 27%. Результати моніторингу виявили, що така ситуація пояснюється низькою здатністю домогосподарств до швидкого накопичення капіталу і складністю доступу до кредитних ресурсів, що значно гальмує розвиток підприємництва в регіоні та в його гірських районах. Так, основними причинами, що утримують населення гірських сіл від відкриття власної справи, є відсутність стартового капіталу, на що вказали 40% респондентів, страх ризикувати – 27%, несприятливе законодавство та корупція органів влади – 11%. На відсутність ідеї, знань та інформації загалом вказали 9% опитаних. З цього можна зробити висновок, що відсутність необхідної кількості фінансових ресурсів є основним гальмом у розвитку підприємництва гірських населених пунктів регіону.

Моніторинг показав, що основним джерелом стартового капіталу для діючих підприємств є власні заощадження населення, на що вказали 50% респондентів. 26% підприємців у відкриття власної справи вклади кошти, зароблені за кордоном. Тільки 9% опитаних підприємців для започаткування бізнесу скористалися банківськими кредитами. Основною причиною такої

ситуації більшість респондентів назвали високі відсоткові ставки по кредитах. Що стосується банків, то основною причиною відмови від кредитування малого бізнесу є відсутність гарантій у вигляді застав або ж високоліквідних активів. Такий стан значно посилився у кризових умовах економіки України, що вимагає формування дієвого механізму стимулювання, розвитку і підтримки підприємництва.

Результати опитувань дали змогу виявити основні бар’єри, з якими зустрічаються місцеві підприємці в ході організації власної справи. Ними є: високі податкові ставки, недосконалість законодавства та низька платоспроможність населення. На високі податки як основну проблему в процесі організації бізнесу вказало 67% опитаних підприємців у Свалявському, Тячівському та 66% у Великоберезнянському районах. У Мукачівському районі 66% респондентів вказали на недосконалість законодавства. Низька платоспроможність населення стала проблемою започаткування власного бізнесу для 83% підприємців Іршавського та 67% підприємців Свалявського районів.

Аналіз попиту на продукцію суб’єктів малого бізнесу вказав на його зниження протягом останніх трьох років. Так, негативну відповідь на це запитання дали 62% опитаних підприємців. У 23% підприємців попит на продукцію не змінився, і тільки 14% вказали на його зростання за останні 3 роки. Така ситуація свідчить про низьку купівельну спроможність населення, а також про хибну орієнтацію підприємців при виборі виду діяльності чи асортименту продукції.

На запитання «Які труднощі виникають при продажу продукції?» 35% зазначили, що покупці прагнуть занижувати ціни, 28% основною причиною назвали незначні обсяги продукції. 34% підприємців вказали на відсутність покупців у населеному пункті.

Необхідно умовою розвитку підприємництва є наявність конкурентного середовища, в якому функціонує підприємець. Тому в ході соціологічного опитування підприємцям було поставлено запитання «Чи існує

конкуренція у вашій сфері діяльності в населеному пункті?». Позитивну відповідь на це запитання дали 71% респондентів, зазначивши про існування конкуренції у сфері їх діяльності в межах населеного пункту, тоді як 83% на це запитання дали відповідь «ні», що свідчить про необхідність підтримки конкурентного середовища в гірських районах області. Відсутність конкуренції гальмує розвиток малого бізнесу в регіоні, як наслідок, поступово формується тенденція до небажання розширювати власний бізнес, змінювати асортимент продукції, що в цілому негативно позначається на розвитку підприємництва.

Моніторинг діяльності сільських підприємців дав змогу виявити, чи використовують підприємці працю односельчан у процесі ведення власного бізнесу. Так, на це запитання тільки 21% опитаних відповіли позитивно, тоді як решта 58% дали відповідь «ні». Це свідчить про відсутність найму робочої сили, відповідних договорів та контрактів, що пояснюється недостатністю фінансових ресурсів у підприємців. Власник бізнесу одночасно виконує обов’язки і функції кількох працівників, що ускладнює процес управління, а також звужує можливість приділяти більше часу та уваги на вирішення стратегічних завдань у ході ведення власної справи.

Під час проведення соціологічного опитування мешканців гірських населених пунктів було поставлено запитання «Скільки років Ви займаєтесь підприємницькою діяльністю?». Аналіз відповідей на це запитання виявив, що тільки 13% опитаних підприємців ведуть свій бізнес від одного до трьох років, 16% – з трьох до п’яти. 46% займаються підприємницькою діяльністю більше п’яти років, тоді як 24% суб’єкти малого підприємництва ведуть свій бізнес більше 10 років. Така ситуація свідчить про відносну стабільність ведення бізнесу на гірських територіях регіону, оскільки 70% підприємств функціонують більше 5 років.

У процесі моніторингу одним із завдань було вивчення суб’єктивної оцінки підприємців щодо ведення ними бізнесу. На запитання «Як ви оцінюєте успішність Вашої справи?» 67% респондентів оцінили свою діяльність як

середню, 22% – як низьку. Це є свідченням того, що більшість підприємців відносно позитивно оцінюють свою діяльність, що створює необхідне підґрунтя для розвитку малого підприємництва. Разом з цим, на запитання «Що плануєте далі робити із власною справою?» тільки 33% підприємців відповіли, що в перспективі планують розширити власний бізнес. 47% опитаних нічого не змінюватимуть у власній справі. Негативним є той факт, що 2% діючих суб'єктів господарювання в подальшому планують скоротити власну справу, а 17% – завершити.

Результати проведеного моніторингу засвідчили існування глибоких суперечностей, що мають місце в розвитку та функціонуванні малих підприємств гірських територій регіону. В процесі моніторингу виявлено, що основними стримуючими чинниками розвитку підприємництва на депресивних територіях області є:

1. Існування суттєвих територіальних диспропорцій у розвитку малих підприємств у регіоні та висока їх концентрація в м. Ужгород (117 малих підприємств на 10 тис. осіб населення), м. Берегово (63) та м. Мукачево (61).

2. Відсутність конкурентного середовища ведення бізнесу, що призводить до підвищення цін; зниження продуктивності праці та мотивації; погіршення якості продукції (послуг) і звуження асортименту; зниження інноваційної активності підприємств.

3. Низький попит на продукцію малих підприємств у гірських населених пунктах, що корелюється з низькими доходами населення.

4. Слабкий вплив малого підприємництва на вирішення проблем зайнятості, оскільки наявна кількість підприємств малого бізнесу суттєво не впливає на розширення сфери докладання праці і не забезпечує зменшення надлишку робочої сили у гірських поселеннях.

5. Неефективність фінансово-кредитних механізмів стимулювання діяльності підприємництва на депресивних територіях регіону у сукупності з

недостатньою державною підтримкою малого бізнесу та недосконалістю законодавства у сфері оподаткування малого бізнесу.

Окреслене коло основних причин гальмування розвитку малого бізнесу у гірських селах зумовлює потребу в таких заходах, як:

1. Створення сприятливого економічного середовища для функціонування підприємств малого бізнесу, розроблення регіональних програм розвитку підприємництва у гірських районах області з метою включення населення у процес підприємництва, як наслідок – зростання рівня зайнятості, підвищення рівня доходів, стимулювання соціально-економічного розвитку депресивних територій. Розроблення локальних програм підтримки малого підприємництва, призначеного для різних категорій населення (молоді, жінок, осіб з пониженою конкурентоздатністю на ринку праці), представників різних професійних груп, включаючи спеціалістів та осіб, які не мають спеціальної підготовки чи відповідної кваліфікації.

2. Державна підтримка малого підприємництва. Необхідність підтримки і стимулювання підприємництва в гірських населених пунктах регіону передбачає формування довгострокової стратегії держави щодо цих проблем, ефективної фінансово-кредитної та податкової політики, а також значної активізації з боку місцевих органів влади. Державна підтримка малого підприємництва повинна передбачати надання державних кредитів, формування цін через систему доплат, державне замовлення, пільги з оподаткування, фінансову допомогу. Надання прямої фінансово-кредитної підтримки домашнім господарствам товарного типу повинно здійснюватися здебільшого у формах гарантованих позик, цільового бюджетного фінансування, пільгового кредитування, надання пільг при оподаткуванні доходів, включаючи нульові ставки оподаткування та звільнення від сплати деяких із них, цільового субсидіювання. Державна підтримка та стимулювання підприємницької діяльності повинна здійснюватися на базі селективної політики, через проведення конкурсів, доборів, умовних «аукціонів». Перевага

повинна надаватися тим підприємцям, які здійснюють свою діяльність у пріоритетних напрямах економіки регіону, спроможні організувати нові та зберегти існуючі робочі місця, а також залучити до праці соціально вразливі верстви населення.

3. З метою вирішення фінансово-кредитних проблем малого підприємництва доцільно вжити такі заходи:

- здійснювати пряму фінансово-кредитну допомогу на формування фондів підтримки пріоритетних напрямів підприємницької діяльності, надання гарантій за кредитами для суб'єктів малого підприємництва;
- сприяти поширенню практики пільгового страхування ризиків підприємницької діяльності суб'єктам малого бізнесу;
- створити сприятливе бізнес-середовище для залучення іноземного капіталу до кредитування вітчизняних суб'єктів малого підприємництва.

4. Важливое значенія має інформаційно-консультаційна підтримка підприємців, створення мережі організацій, які надають сільським жителям за невисоку плату або ж безоплатні консультивативні послуги, науково-технічну інформацію і рекомендації, допомагають безробітним в організації власної справи.

5. Необхідно активізувати роботу недержавних інституцій. Поряд з державною політикою сприяння розвитку малих підприємницьких структур широко використовувати різні форми і методи недержавної підтримки, включаючи й міжнародні фонди, зокрема Європейський банк реконструкції і розвитку, Німецько-Український фонд, які надають фінансову допомогу малим підприємницьким структурам у межах різних програм, у формі грантів під прогресивні проекти розвитку підприємництва, надають консультації та здійснюють дослідження щодо вибору перспективних форм підприємницької діяльності. Тому розширення взаємозв'язків з міжнародними фінансово-кредитними установами є одним із реальних напрямів сприяння розвиткові і підтримки підприємництва в гірських селах.

6. Здійснення фінансування за рахунок кредитних установ, що за своїм статусом не є банківськими: асоціації взаємодопомоги, кредитні спілки і колективні ощадні організації. Залучення кредитних спілок до фінансової підтримки малого бізнесу є вкрай важливим, оскільки їх перевага перед комерційними банками полягає у спрощенні процедури отримання позики, а також у нижчих процентних ставках за кредит.

6.3. Перспективи розвитку підприємництва у сфері промислового виробництва

Проблема розвитку сільських промислових підприємств пов'язана насамперед з відсутністю комплексного розвитку промисловості в регіоні, що характеризується:

- відсутністю загальнодержавної стратегії створення потужностей з виробництва товарів довготривалого споживання;
- низьким рівнем галузевої та міжгалузевої кооперації;
- відсутністю вітчизняної сировинної бази для окремих галузей промисловості (легкої, переробної);
- недостатньою державною підтримкою підприємств різних галузей промисловості у вирішенні питань їх реструктуризації, виконанні заходів з ліквідації непрацюючих підрозділів та відновлення довкілля у зоні їх діяльності¹.

Вирішення зазначених проблем вимагає розроблення та впровадження дієвого механізму, який би забезпечив вирішення цих ключових питань. Проблеми підтримки розвитку підприємств та реалізації проектів у сфері промислового виробництва слід розглядати як певну систему заходів нормативної та ресурсної підтримки, а також дій щодо розвитку інфраструктури малого

¹ Залуцький І.Р. Стан та тенденції промислового розвитку Львівської області / І.Р. Залуцький, І.Ф. Ступницький // Регіональна економіка. – 2009. – №3. – С. 44-51.

підприємництва. Метою такої системи підтримки промислового підприємництва є створення правових, економічних та організаційних умов, що забезпечують стійкий розвиток промислового підприємництва, стимулювання прогресивних структурних зрушень, спрямованих на насичення ринку вітчизняними товарами, розвиток здорової конкуренції, оптимізацію масштабів виробництва, усунення диспропорцій у розвитку регіонів, удосконалення кооперації виробництва, створення нових робочих місць, розвиток ділової та інвестиційної активності, стимулювання фінансово-кредитних та інвестиційних механізмів.

У системі механізмів розвитку промислового виробництва регіону провідна роль належить організаційно-економічному механізму, основними завданнями якого є:

- формування нових, адекватних вимогам ринку і товаровиробників, виробничих зв'язків у регіоні на основі розвитку спеціалізації та кооперування;

- створення принципово нових організаційних структур у промисловості регіону, які передбачали б об'єднання підприємств незалежно від форм власності, галузевої належності, масштабів виробництва тощо, що дасть можливість підвищити конкурентоспроможність, інноваційність та ефективність виробництва; реалізувати цільові програми, проекти; поглибити спеціалізацію та координацію діяльності; активізувати технологічні зв'язки підприємств регіону.

Серед економічних інструментів стимулювання промислового виробництва гірських територій слід застосовувати:

- субсидії центрального уряду місцевій владі для спорудження об'єктів базової інфраструктури; бюджетні субсидії (премії промислового розвитку, премії промислової адаптації, субсидії за професійну перепідготовку тощо);

- позики державних фінансових закладів і виплати процентів за позиками місцевих органів влади для фінансування спорудження об'єктів промислової інфраструктури; позики громадських фондів; безпроцентні позики перед початком будівництва підприємств чи доріг, що ведуть до них;

- безпосередні стимули (податкові пільги, спеціальні норми амортизації, зниження від плати за патент) промисловим фірмам, що здійснюють інвестиції у депресивних районах;

- гранти для приватних осіб, що орендують будівлі промислового чи комерційного призначення;

- створення технопарків та технополісів¹.

Домінантними передумовами при визначенні стратегічних пріоритетів розвитку промисловості мають стати орієнтація на внутрішній ринок з урахуванням попиту споживачів на продукцію та рівень платоспроможності населення, максимальне використання його природно-ресурсного потенціалу. Альтернативою ефективного використання всіх наявних факторів виробництва є їх інтеграція, тобто створення промислових комплексів на основі кооперації. Так, при об'єднанні розвитку сільського господарства з промисловим виробництвом його дохідність багаторазово зросте через більш раціональне використання виробничих, трудових і сировинних ресурсів села. Поєднання виробництва і переробки сільськогосподарської сировини безпосередньо на місцях дозволить знизити витрати, зменшити втрати малотранспортабельних продуктів, а відходи від переробки утилізувати в якості корму для тварин і добрив. Інтеграція дасть також можливість звільнитися від посередників при транспортуванні сільськогосподарської сировини і продукції, цим самим мінімізувавши транзакційні витрати виробника². Основною перевагою створення інтегрованих агропромислових підприємств над унітарними організаційно-правовими формами є:

- створення технологічного ланцюга (виробництво-переробка-реалізація);

¹ Шевчук Я.В. Депресивні територіальні системи та напрямки санації / Я.В. Шевчук. – Львів, 2008. – 133 с. *

² Батов Г. Развитие сельских промышленных предприятий (на примере Кабардино-Балкарской Республики) / Г. Батов // Вопросы экономики. – 2004. – №4. – С. 151-156.

- використання нових технологій, які фінансово не можуть дозволити собі інші типи підприємств;

- мінімізація транзакційних витрат;

- диверсифікація виробництва;

- можливість акумулювати фінансові потоки з подальшим більш ефективним витрачанням (спрямуванням їх на першочергові проблеми);

- знищення локального монополізму (посередників);

- оптимізація оподаткування¹.

Подальший розвиток сільської промисловості повинен відбуватися шляхом інтеграції підприємств великого, середнього та малого бізнесу, сумісного їх розташування на відповідній території, що також дасть можливість раціонально використати всі наявні фактори виробництва (матеріальні, трудові, фінансові ресурси) та дасть поштовх до комплексного розвитку промислового виробництва регіону, основними ознаками якого є:

- забезпечення діючих і нових виробництв трудовими, сировинними і енергетичними ресурсами;

- забезпеченість розвитку промислового виробництва будівельними потужностями;

- достатній рівень виробничої і соціальної інфраструктури;

- концентрація в економічно ефективних розмірах заготівельних, ремонтних і інших допоміжних та обслуговуючих виробництв;

- використання економічно ефективних видів природних ресурсів;

- повне дотримання екологічних нормативів².

¹ Мороз О.О. Нові типи сільськогосподарських підприємств та їх вплив на розвиток аграрного сектору регіону / О.О. Мороз, В.М. Семцов // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2010. – №6, ч.1. – С. 78.

² Комарницький І. Проблеми розвитку малого та середнього підприємництва / І. Комарницький, М. Офік // Регіональна економіка. – 2005. – №4. – С. 50-58.

* * *

За роки економічних реформ у соціально-економічному розвитку гірських територій Закарпатської області відбулися глибокі структурні зміни, що призвели до згортання промислового сектору і появи значних територіальних диспропорцій у розвитку промислового виробництва регіону. Така ситуація вимагає реформування промислового виробництва гірських територій і впровадження регіональних програм розвитку промисловості, що передбачає розбудову інфраструктури, виробничої та соціальної сфери в гірському селі. Важливу роль необхідно відвести розвитку підприємництва та створенню належного економічного середовища його функціонування, що передбачає вдосконалення економічного, фінансово-кредитного та державного регулювання діяльності підприємств малого бізнесу.

Розвиток промислового виробництва повинен відбуватися на засадах кооперації та інтеграції виробництва, шляхом диверсифікації економіки регіону. Базовою ланкою в цьому процесі має стати створення агропромислових формувань, які забезпечують завершений цикл виробництва продукції. Перевагу також необхідно надавати створенню інтегрованих утворень у лісовій, харчовій та переробній галузях, що є пріоритетними напрямами промислового виробництва регіону. Разом з цим необхідними є реструктуризація неефективних виробництв; впровадження нових технічних і екологічних стандартів; стимулювання попиту на інновації.

Відродження та розвиток сільського промислового підприємництва завдяки ефекту мультиплікатора дасть поштовх до створення нових сфер докладання праці, зростання зайнятості та рівня доходів населення, розвитку соціально-економічної інфраструктури депресивних районів, що в подальшому забезпечить підвищення інвестиційної привабливості гірських територій та регіону в цілому.

РОЗДІЛ 7. РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГІРСЬКИХ ТЕРТОРІЙ: ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Світовий досвід незаперечно доводить, що за прибутковістю рекреаційна діяльність поступається лише нафтovidобуванню й автомобілебудуванню, тому розвиток цієї галузі має важливе значення для Закарпаття. Її прибутковість залежить від унікальності рекреаційних ресурсів, від їх запасів та концентрації в конкретних місцях території, від їх стану та можливості збереження в найближчій і віддаленій перспективі. Все це необхідно мати на увазі при формуванні регіональної політики використання рекреаційних ресурсів.

Невід'ємною умовою виходу економіки з кризової ситуації є розвиток різноманітних сфер господарювання. У зв'язку із занепадом на Закарпатті лісового і сільського господарства, стратегічним орієнтиром реформування економіки регіону має стати рекреаційна сфера. Про це об'єктивно свідчать сучасні процеси регіонального розвитку у сфері туристичного бізнесу.

Однією з пріоритетних галузей економіки гірських районів є туристична, оскільки рекреаційний потенціал гірських територій значно потужніший за потенціал низинних районів.

Поняття та складові рекреаційного потенціалу стали предметом дослідження багатьох вчених. Так, наприклад, I.B. Бережна рекреаційний потенціал зводить до двох груп: природної і соціальної – тобто сукупність ресурсів, які можуть використовуватись для оздоровлення та організації економічної діяльності¹. Таке трактування рекреаційного потенціалу вказує на

їого багатофункціональне використання, що створює умови для розвитку галузей рекреаційної індустрії.

Т. Коберніченко та М. Сиротюк рекреаційний потенціал розглядають як сукупність таких ресурсів у конкретно просторово-часовій системі відліку, які використовують для відпочинку та оздоровлення і для організації рекреаційної діяльності і пропонує оцінювати рекреаційний потенціал гірських сільських територій за чотирима головними групами показників: природні умови території; соціальний і технічний розвиток села; культурні та історичні особливості території; екологічний стан території села¹. С.С. Поп виділяє в окрему групу соціально-економічні рекреаційні ресурси, що включають матеріальну базу й інфраструктуру².

Рекреаційно-туристські ресурси обмежені – заличення їх в економічний обіг повинно враховувати їх пропускний потенціал – максимальне навантаження, яке туристська діяльність може здійснити на туристсько-рекреаційні ресурси без шкоди для їх нормального відтворення.

На нашу думку, рекреаційний потенціал має бути безпосередньо забезпечений природними рекреаційними ресурсами, адже навколо цих ресурсів утвориться соціальна і туристична інфраструктура та туристичний бізнес у цілому. Сукупність природних та антропогенних рекреаційних ресурсів та можливостей їх ефективного використання і є рекреаційним потенціалом.

Прогресивний розвиток рекреаційно-туристичної індустрії в Карпатському регіоні України сьогодні неможливий без ефективного використання туристично-рекреаційного потенціалу регіону для потреб розвитку туристичних продуктів, без формування сучасної інфраструктури на

¹ Бережна I.B. Деякі аспекти теоретичних підходів до оцінки рекреаційного потенціалу Криму / I.B. Бережна // Проблемы материальной культуры – Экономические науки. – 2006. – №13. – С.45.

¹ Коберніченко Т. Підходи до методики оцінки рекреаційного потенціалу гірських сільських територій / Т. Коберніченко, М. Сиротюк // Вісник Львів. ун.-ту. Серія Географія. – 2008. – Вип. 35. – С. 158.

² Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття / С.С. Поп. – Ужгород: ТОВ «Спектраль», 2003. – 150 с.

базі стратегічного управління і взаємодії великого, середнього і малого бізнесу, зацікавлення вітчизняних та іноземних інвестицій¹.

Закарпатська область займає дуже вигідне геополітичне положення, знаходиться в географічному центрі Європи і межує з чотирма її країнами. Саме таке вигідне географічне розташування та наявність рекреаційних ресурсів дає можливість розвивати різні напрями туристичної діяльності. Рекреаційні ресурси Закарпатської області становлять унікальний рекреаційний і соціальний потенціал, на основі якого сформувалися бальнеологічні й кліматичні курорти з санаторно-оздоровчими закладами різних форм власності.

Природно-рекреаційні можливості області становлять 5,2% об'ємного і 5,1% вартісного потенціалу природно-рекреаційних ресурсів України. Область є унікальною екологічною системою заходу України з різноманітним рельєфом та кліматичними умовами. Її територія на півночі захищена Карпатським хребтом, з північного заходу – Татрами, з півдня – західними Румунськими горами і Мараморошським масивом. Від інших регіонів країни область відділяють Яблонецький, Вишківський, Ужоцький, Верещацький і Воловецький перевали.

Загалом Закарпаття має такі рекреаційні ресурси: бальнеологічні; лісові та кліматичні; біологічні; водні; історико-культурні (багатонаціональна кухня, колоритні традиції); ландшафтні.

Одними з найважливіших природних ресурсів області є бальнеологічні, що включають лікувальні мінеральні води, лікувальні грязі та озокерит. Мінеральні лікувальні води є найціннішим видом бальнеологічних ресурсів. У Закарпатській області поширені родовища лікувальних мінеральних вод різних типів. За кількістю та якістю лікувальних мінеральних вод Закарпаття займає перше місце в Україні. Тут зосереджено 620 мінеральних джерел, з яких понад 300 є вивченими.

¹ Петранівський В. Туристичний потенціал краю та організація обслуговування польських туристів у Львівському Передкарпатті / В. Петранівський // Вісник Львів. ун-ту. Серія Міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 24. – С. 241-251.

В області виявлено і досліджено понад 700 водопроявів у складі 67 основних родовищ мінеральних вод близько 30 типів. Із 609 населених пунктів Закарпаття водопрояви є у 235. На території Закарпаття нараховується близько 50 джерел термальних вод, проте більшість з них знаходяться на території низинних районів області¹.

Аналіз бальнеологічних ресурсів є вкрай важливим, оскільки вони визначають перспективні напрями розвитку туристичного бізнесу. У гірських районах Закарпаття функціонують такі відомі бальнеологічні курорти: Поляна, Сойми, Кваси, Верховина, Плоске тощо. Рекреаційний потенціал передгірних і гірських районів Закарпаття у розрізі бальнеологічних ресурсів подано у таблиці 7.1.

Таблиця 7.1

Бальнеологічні ресурси досліджуваних районів Закарпатської області, од.

Райони	Природні мінеральні джерела	Штучні свердловини	Працюючі свердловини	Термальні свердловини	Санаторно-курортні об'єкти
Перечинський	11	11	1	0	3
Мукачівський	8	20	5	7	9
Свалявський	17	70	24	7	10
Хустський	40	41	6	3	7
Іршавський	10	9	0	8	4
Великоберезнянський	29	16	0	0	2
Міжгірський	90	25	5	0	3
Воловецький	8	0	0	0	-
Рахівський	111	38	4	0	4
Тячівський	46	18	7	3	6

* складено автором за джерелом¹

Дані таблиці 7.1 вказують на високу забезпеченість області природними мінеральними джерелами та штучними свердловинами. Однак частка працюючих свердловин незначна, а їх технічний стан морально застарів і потребує оновлення та модернізації, що стимулює розвиток галузі.

¹ Курортно-рекреаційні зони Закарпаття: довідник 2000 / [Лемко І.С., Киртич Л.П., Гайсак М.О. та ін.] за ред. Киртич Л.П. – Ужгород, 2000. – С. 14.

На базі мінеральних джерел найефективнішим є розвиток санаторно-курортної діяльності. У мережу санаторно-курортних та оздоровчих закладів Закарпатської області у 2010 році увійшли: 19 санаторіїв, 7 санаторіїв-профілакторіїв, 29 баз відпочинку, по одному пансіонату з лікуванням та відпочинку, 2 курортні поліклініки та 3 дитячі оздоровчо-санаторні позаміські заклади цілорічної дії. Шоста частина перелічених об'єктів зосереджена у Свалявському районі, 14% – у Мукачівському, 11% – у Хустському та 9,7% – у Тячівському районі. Подальший розвиток туристично-рекреаційного комплексу вимагає значних державних інвестицій у модернізацію існуючих та будівництво нових санаторно-курортних закладів. Проте переважна більшість з них комплексів наразі є приватною власністю, що сприяє підвищенню якості послуг, поліпшенню матеріальної бази закладів, залученню інвестицій.

За сприятливих економічних умов наявність таких запасів мінеральних вод може становити значний інтерес для інвесторів у таких напрямах:

- оновлення та модернізація існуючих санаторно-курортних закладів;
- будівництво термальних басейнів, водолікарень та інших оздоровчих закладів;
- будівництво сучасних дитячих оздоровчих туристичних баз;
- будівництво розважально-оздоровчих центрів (аквапарки, спа-центри, велнес-готелі).

Державна політика щодо бальнеологічних ресурсів повинна розпочинатись із проведення паспортизації свердловин та джерел, перевірок діяльності туристичного бізнесу на дотримання природоохоронного законодавства.

Для інноваційного залучення термальних водопроявів потрібне попереднє вивчення досвіду Угорщини, де на базі схожих джерел широко поширений термальний туризм.

Сприятливим фактором для туристичної галузі області є також забезпеченість лісовими, біологічними та сприятливими кліматичними ресурсами.

В Українських Карпатах збережені найбільші в Європі ділянки пралісів, унікальні рослинні угруповання від низинного до альпійського поясу. Екосистема Карпатського біосферного заповідника віднесена до найцінніших екосистем Землі і входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО.

Курортні ліси навколо оздоровниць виконують захисні, санітарні та рекреаційні функції. Вони підтримують дебіт мінеральних джерел, створюють сприятливі умови для лікування, оздоровлення та відпочинку туристів¹.

Для ефективнішого використання лісових ресурсів у туристичній сфері потрібно перш за все забезпечити захист від браконьєрської вирубки цінних порід, а також вивчити і впровадити досвід інших країн у цьому процесі. Інноваційне залучення лісових ресурсів у туристичну сферу вимагає здійснення таких заходів:

- будівництво доріжок на висоті крон дерев;
- будівництво підйомників та канатних доріг з кабінками;
- проведення екскурсій у заповідних зонах;
- популяризація музею лісу і сплаву у Міжгірському районі.

Завдяки багатій фауні на Закарпатті можна розвивати і такі види відпочинку, як мисливство та рибальство. Однак перш за все потрібно забезпечити ефективне відтворення і охорону мисливських та рибальських ресурсів. Цікавим для місцевого жителя стали б екскурсії на тваринні ферми, до вівчарів. Проте найбільш популярним напрямом залучення лісових і біологічних ресурсів є пішохідний туризм, для якого розробляються цікаві

¹ Пітолич М.І. Регіон: соціально-економічні трансформації: монографія / М.І. Пітолич, Ю.Б. Кушнір, О.С. Молнар. – Ужгород: Карпати, 2007. – С. 83.

Таблиця 7.2

Наявність гірськолижних баз і витягів на території досліджуваних районів області у 2010 р.

Райони	Гірськолижні комплекси	Кількість гірськолижних витягів	Із них крісельних
Перечинський	3	3	0
Мукачівський	1	2	0
Свалявський	3	4	0
Хустський	0	3	0
Іршавський	1	1	0
Великоберезнянський	5	8	2
Міжгірський	9	21	3
Воловецький	2	21	4
Рахівський	12	21	0
Тячівський	3	4	0

* складено автором за джерелом¹

екотуристичні маршрути. Альтернативним видом пішохідному туризму є велосипедний, поширений у європейських країнах.

Наявність лісових ресурсів і високогірного ландшафту сприятливо позначається і на кліматі регіону. За показниками кількості днів із сонячним сяйвом Закарпатська область поступається тільки південним областям України. Сприятливі кліматичні умови дозволяють забезпечити відпочинок протягом 10-11 місяців у рік.

Перевагою туристично-рекреаційної галузі Закарпаття є те, що вона найбільш забезпеченена водними ресурсами. Основні ріки області, придатні для організації водних видів рекреаційно-туристичної діяльності, – Боржава, Латориця, Ріка, Теребля, Тересва, Тиса, Уж. Озера та водоспади також цікаві як туристичні об'єкти. Залучення водних ресурсів у сфері рекреації створює умови для диверсифікації діяльності санаторно-курортних закладів. Ефективність цього процесу підсилюється відсутністю екологічно-шкідливих промислових підприємств. Використання водних ресурсів для туристичної діяльності можливе через:

- будівництво штучних водойм для купання у джерельній воді;
- створення центрів по сплаву на байдарках;
- будівництво нових водосховищ, штучних гребель та водоспадів.

Міжсезонні циклічні коливання у функціонуванні рекреаційної галузі значною мірою згладжуються розвитком зимових видів відпочинку. За останній час інтенсивного розвитку набуло будівництво гірськолижних баз та витягів. Цьому значною мірою сприяють природно-кліматичні умови та ландшафтні ресурси регіону. Понад 2/3 земельних площ області займають гірські хребти та гори, що сприяє розвитку гірськолижного туризму. Гірські схили в Україні придатні для облаштування гірськолижних трас за найвищими світовими стандартами. Найбільш придатними для цього виду туризму є гірські райони області. Забезпеченість гірськолижними комплексами показано у таблиці 7.2.

Дані таблиці 7.2 свідчать про недостатню кількість спортивних туристичних баз для колективного розміщення туристів і недостатню кількість крісельних підйомників. У передгірних районах недоцільно розвивати гірськолижний туризм через відсутність стабільного снігового покриву. Ефективним методом розвитку гірськолижного відпочинку буде інвестування у будівництво нових крісельних підйомників та обладнання для штучного снігу.

Однією з перспектив розвитку туризму в Міжгірському районі є побудова бази для олімпійської підготовки наших спортсменів у гіантському слаломі та швидкісному спускові, оскільки в Україні ще й досі немає гірськолижного комплексу, який мав би повний набір обладнання відповідно до вимог Міжнародної спортивної класифікації, що не дає можливості підготовки спортсменів для виступів на трасах швидкісного спуску під час олімпіад, міжнародних змагань. Його будівництво буде супроводжуватися розвитком

¹ Закарпатська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.carpathia.gov.ua.

виробничої і соціальної сфери, розширенням сфери докладання праці для сільського населення.

Ефективне функціонування туристично-рекреаційної галузі значною мірою підсилюється наявністю розвиненої мережі історико-культурних об'єктів, адже в Закарпатті понад 700 пам'яток історії та культури, в т.ч. понад 100 пам'яток архітектури (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

Історико-культурні ресурси досліджуваних районів Закарпатської області у 2010р.

Райони	Історико-культурні пам'ятки	Музей	Використовуються в туристичних цілях
Перечинський	13	6	1
Мукачівський	98	11	3
Свалявський	20	5	2
Хустський	53	6	2
Іршавський	53	4	0
Великоберезнянський	14	0	0
Міжгірський	51	15	2
Боловецький	19	5	0
Рахівський	32	3	2
Тячівський	50	7	0

* складено автором за джерелом¹

На Закарпатті на порівняно невеликій площі сконцентрована значна частина пам'яток історії, архітектури та культури, добре збереглися звичаї та обряди, оригінальний фольклор, художні промисли, що також підвищує туристичний інтерес і виступає значним рекреаційним ресурсом. Пам'ятки архітектури в області охоплюють період понад 1000 років і репрезентують усі основні стилі європейської архітектури. В області знаходиться десять середньовічних замків Ужгородський, Мукачівський і Чинадіївський придатні

для використання як екскурсійні об'єкти. Інші сім замків меншою мірою, але також придатні для туристично-експкурсійного обслуговування рекреантів.

Історико-культурний потенціал області, за винятком деяких пам'яток, у туристичних цілях задіяний недостатньо. Адже зазначені ресурси ефективно можуть використовуватися у сільському туризмі та екскурсійній діяльності, особливо у високогірних селах лише за умови розвиненої соціальної та транспортної інфраструктури.

Основними елементами, необхідними для реалізації туристичного продукту, є: наявність природних ресурсів, культурних, архітектурних та історичних пам'яток; розбудована туристична база; сформована культура туристичного обслуговування; макроекономічні показники, які впливають на туристичний попит; можливості потенційних клієнтів. Із наведеного переліку Закарпаття має лише перший елемент, решта потребують поліпшення та модернізації.

Для підвищення ефективності функціонування та подальшого розвитку туристично-рекреаційної галузі гірських територій області вкрай важливим є розв'язання комплексу завдань, а саме: стимулювання розвитку сільського туризму; розробка туристичних маршрутів; проведення обстеження та інвентаризації території і об'єктів природно-заповідного фонду; відновлення роботи непрацюючих чи неефективно працюючих туристично-рекреаційних закладів, створення туристичних гуртків для учнів, залучення молоді для участі у туристично-спортивних заходах; забезпечення ефективного використання з лікувальною метою водопроявів термальних і мінеральних вод; створення розвинutoї рекламно-інформаційної інфраструктури туризму та рекреації.

Диверсифікована туристична діяльність здійснює безпосередній вплив на соціальну, культурну, економічну сторони життя населення гірських територій. Попит на послуги туризму активно впливає на розвиток товарного ринку та ринку послуг, стимулює діяльність галузей туристичної індустрії. Залучення інвестицій у розбудову інфраструктури туризму сприяє

¹ Закарпатська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.carpathia.gov.ua.

функціонуванню суміжних галузей: будівництва, сільського господарства, виробництва товарів широкого вжитку, розвитку народних промислів і т. д. Зростає зайнятість населення, підвищується рівень його добробуту.

Попит на туристичний продукт є дуже еластичним і залежить від рівня цін на туристичне обслуговування, рівня доходів клієнтів, природно-кліматичних, політичних, економічних, екологічних та соціальних умов.

Ефективність функціонування туристичної індустрії області показує порівняльний аналіз туристичних потоків по Західному регіону України, адже Карпатська екосистема є спільною для чотирьох західних областей. Основні показники діяльності туристичної сфери подано у таблиці 7.4.

Таблиця 7.4

**Порівняння основних показників діяльності туристичної сфери по
Західному регіону в 2010 році**

	Закарпатська	Івано-Франківська	Чернівецька	Львівська
Усього обслугованих туристів, осіб	52080	53333	63976	153939
- з них іноземні туристи	8425	4528	4082	9894
Кількість готелів, інших місць для тимчасового проживання, од.	67	38	31	159
Кількість санаторно-курортних закладів, од.	62	36	12	102
Кількість оздоровлених осіб	66926	24357	2126	224795

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹

Аналіз даних таблиці 7.4 наочно показує, що у Закарпатті майже вдвічі більша кількість іноземних туристів та наявних готелів, ніж у Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Однак усього обслугованих туристів у нас менше, ніж у Івано-Франківській та Чернівецькій областях.

¹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 491.

Закарпатська область у 2010 році, за кількістю санаторно-курортних закладів та оздоровлених осіб поступалася тільки Львівській області, але значно випереджала Івано-Франківську та Чернівецьку.

Незважаючи на поліпшення і розвиток туристичної сфери області, більшість показників діяльності туристичних організацій (табл. 7.5) вказують на негативні тенденції у цій сфері.

Таблиця 7.5
Основні показники діяльності туристичних організацій по Закарпатській області

	2000	2005	2010	2005/2000, %	2010/2005, %
Кількість організацій, що мали ліцензію на здійснення туристичної діяльності, од.	62	48	112	-22	133
Кількість обслугованих туристів, тис. осіб; у т. ч. за цілями відвідування:	145,0	63,8	52,1	-56	-18
- ділова поїздка	56,0	20,3	11,4	-63	-44
- відпочинок, дозвілля	54,0	35,0	36,9	-35	5
- лікування	1,0	0,6	0,1	-40	-83
34,0	7,9	3,7	-77	-53	
Із загальної кількості обслугованих іноземні туристи за метою відвідування:					
- ділова поїздка	6,0	14,7	8,4	129	-43
- відпочинок, дозвілля	4,5	6,0	1,4	-	-
- лікування.	1,9	4,0	6,9	-	-
0,1	-	-	-	-	-
Кількість наданих туроднів, тис.	754,5	329,1	207,6	-56	-37
Обсяг наданих туристичних послуг, тис. грн.	10519,7	22102,2	28184,4	110	27
Платежі до бюджету, тис. грн.	1599,9	2503,7	3019,5	56	20

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹

Дані таблиці 7.5 вказують на значне скорочення у 2010 році кількості обслугованих туристів: на 18% менше, ніж у 2005 р. та майже втрічі менше, ніж у 2000 році. Зменшення кількості вітчизняних туристів може бути пов'язане як із зменшенням доходів населення, так із збільшенням: скорочення доходів

¹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 498.

скорочує витрати на відпочинок; збільшення доходів сприяє відпочинку за кордоном. Різке зменшення іноземних туристів пояснюється низькою якістю туристичних послуг та нерозвиненою транспортною інфраструктурою. Проте зниження кількості туристів не призвело до зменшення кількості туристичних організацій: у 2010 році їх кількість зросла більш ніж у два рази порівняно із 2005 роком. Зростання кількості туристичних організацій при зменшенні туристів може вказувати на тіньову діяльність та приховування доходів організаціями. Збільшення обсягів наданих туристичних послуг при зниженні кількості туристів відбулося за рахунок зростання цін на туристичні послуги.

Ефективність функціонування санаторно-курортних закладів в умовах комерціалізації їх діяльності значною мірою визначається кількістю осіб, які скористалися їх послугами, що відображене у таблиці 7.6.

Таблиця 7.6

**Кількість осіб, оздоровлених санаторно-курортними закладами
досліджуваних районів Закарпатської області, осіб**

	2000	2005	2010
Всього по області	51732	69401	66926
Великоберезнянський	940	-	632
Воловецький	-	-	-
Іршавський	-	-	2365
Міжгірський	2641	2258	3230
Мукачівський	18195	21165	16024
Перечинський	457	756	612
Рахівський	65	2664	6184
Свалявський	21283	24858	26945
Тячівський	282	287	606
Хустський	4081	13568	4377

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹

Із даних, наведених у таблиці 7.6, видно суттєве зростання кількості оздоровлених осіб санаторно-курортними закладами Рахівського району: у

¹ Закарпаття – санаторії та туризм за 2010 рік Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 37.

2005 році у 40 разів більше порівняно з 2000 роком. Майже удвічі збільшилося число рекреантів у Тячівському районі у 2010 році порівняно з 2005 роком. Це пояснюється зростанням кількості закладів, поліпшенням сервісного обслуговування. Як видно з таблиці, пік зростання кількості оздоровлених у Хустському районі припадає на 2005 рік. Майже стабільною залишається кількість оздоровлених у Свалявському, Перечинському, Міжгірському, Мукачівському районах.

Аналіз контингенту рекреантів показав, що серед іноземних громадян, що оздоровлюються у Закарпатській області, найбільше громадян Російської Федерації. Мала кількість бажаючих оздоровитися з Європейських країн пояснюється наявністю в Європі відомих курортів із високим рівнем обслуговування та недостатньо високим сервісом функціонуючих закладів у нашому регіоні. Несприятливим фактором є також відсутність інформації та інформаційно-рекламної підтримки регіону за кордоном.

Під час туристичної подорожі туристи мають досить широкий вибір місць для тимчасового розміщення, однак найбільш популярним видом розміщення туристів є турбази та готелі (табл. 7.7).

Таблиця 7.7
**Розміщення туристів у розрізі туристично-рекреаційних закладів
Закарпатської області, осіб**

	2000	2005	2010
Усього, у т. ч.:	47527	56159	40549
- готелях;	13547	17014	24615
- санаторіях, сан-профілакторіях;	8295	8940	48
- базах відпочинку, пансіонатах;	1011	2153	1000
- кемпінгах;	-	-	-
- мотелях;	412	-	-
- турбазах;	19595	27599	14797
- приватному секторі.	4667	453	89

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹

¹ Закарпаття – санаторії та туризм за 2010 рік Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 28.

За аналізований період кількість туристів, що скористалися послугами готелів, поступово зростає. Лідерські позиції серед місць розміщення у 2000 та 2005 роках мали турбази (більше 40%), проте починаючи з 2010 р. тенденція змінюється на користь готелів. Якщо у 2005 році готелів нараховувалось 38, то у 2010 році їх кількість зросла до 67. Різко знизилася у 2010 році кількість туристів, що розмішуються у санаторіях та приватному секторі. Зважаючи на відсутність інформації про сільський туризм, найбільш популярним місцем розміщення серед туристів, особливо іноземців, є готелі. Іноземні туристи у більшості випадків обирають готельні послуги, оскільки вважають їх більш комфортними для себе. Вітчизняні туристи, навпаки, більш комфортніше почивають себе в умовах, наближених до домашніх. У виборі місця тимчасового проживання дуже важливим є і віковий ценз, оскільки сім'ї з дітьми вибирають приватний сектор, а молодь – готелі.

Основні показники готельного господарства досліджуваних районів подано у таблиці 7.8.

Таблиця 7.8

Кількість готелів, їх площа та число обслугованих приїжджих у 2010 р.

	Кількість обслугованих приїжджих	У т. ч. іноземців	Кількість готелів, од.	Кількість номерів, од.	Загальна площа номерів у містах, м ²	Загальна площа номерів у селах, м ²
Всього по області	101480	17525	484	2612	88533,7	38289,7
Великоберезнянський	150	-	13	20	-	1000,0
Боловецький	1106	39	22	89	3974,0	872,0
Іршавський	-	-	8	-	-	-
Міжгірський	4681	195	38	213	492,0	6724,2
Мукачівський	5251	211	23	233	3762,0	4474,4
Перечинський	1617	211	10	84	-	3271,0
Рахівський	6975	288	23	292	15169,9	-
Свалявський	3872	89	25	162	630,0	10334,0
Тячівський	5951	49	39	100	4727,2	560,0
Хустський	2267	46	9	70	-	3483,0

* складено автором за даними Головного управління статистики в Закарпатській області¹

¹ Закарпаття – санаторії та туризм за 2010 рік Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 55.

Дані таблиці 7.8 свідчать, що найбільша кількість готелів у Тячівському районі – 8% від загальної кількості готелів по області. Кількість номерів найбільша у смт Рахів – 11%. Найбільша загальна площа номерів у селах Свалявського району – 27% від загальної площи номерів у селах по всій області. Найбільше обслужено туристів у готелях Рахівського, Тячівського та Міжгірського районів. Найбільше іноземців обслужено у Рахівському, Мукачівському та Перечинському районах. У незадовільному стані знаходитьться туристична сфера в Іршавському районі, що спричинено нерозвиненістю в ньому туристичних атракцій. Готельне господарство має перспективи на гірських територіях, однак у вигляді невеликих міні-готелів.

Для прихильників домашнього затишку у гірських населених пунктах – сільський туризм. Аналіз проведеної паспортизації населених пунктів, що мають статус гірських, свідчить про таку кількість сільських садиб у районах: Великоберезнянський – 48, Воловецький – 110, Іршавський – 28, Міжгірський – 22, Мукачівський – 2, Перечинський – 14, Рахівський – 95, Тячівський – 5, Хустський – 10. Отже, можна стверджувати про недостатню кількість сільських садиб у окремих районах області. Навіть стимулюючі чинники з боку держави (діяльність сільських садиб не вважається підприємництвом та не потребує реєстрації і сплати податків) не сприяють зростанню їх кількості.

Сільський туризм є одним із інструментів комплексного розвитку сільських територій і сільської інфраструктури та збільшення джерел доходів місцевого населення. Саме тому в країнах, які розвиваються, сільський зелений туризм підтримується і заохочується державою, доступ до діяльності в цій сфері максимально спрощений, а суб'єкти, які надають послуги в цій сфері, отримують різні преференції, у тому числі і податкові. Основою в організації відпочинку на селі виступає сім'я, яка проживає в селі, здійснює основну діяльність, пов'язану з веденням особистого селянського господарства, і додаткову – з використанням майна цього власного господарства для надання

послуг у сфері сільського зеленого туризму, а саме: забезпечення відпочивальників житлом, харчуванням, ознайомленням з місцевою культурою і традиціями.

Організація сільського туризму не потребує значних фінансових вкладень з боку власника садиби. Діяльність у сфері сільського туризму дозволяє також організовувати збут екологічно чистої сільськогосподарської продукції місцевого населення. У подальшому можливе створення кластерів у цій сфері.

Стратегічною метою розвитку сільського зеленого туризму на гірських територіях області є створення конкурентоспроможного на внутрішньому та світовому ринках національного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити потреби як наших співвітчизників, так і іноземців, а також розширення внутрішнього та постійне зростання обсягів в'їзного туризму, забезпечення комплексного розвитку рекреаційних територій та туристичних центрів з урахуванням інтересів їх населення. Безумовним чинником успішного розвитку сільського туризму є реклама та інформаційні видання, які дозволяють стати цьому виду туризму потужним чинником відродження села й економіки в цілому.

Зауважимо, що розвиток сільського туризму нерозривно пов'язаний із станом розвитку санаторно-курортного та гірськолижного комплексів.

Враховуючи запаси бальнеологічних ресурсів, санаторно-курортна та оздоровча діяльність повинні стати основою туристично-екологічної політики області та країни в цілому. Розвиток санаторно-курортних комплексів сприятиме виникненню навколо них об'єктів допоміжних туристичних послуг, таких як готелі і ресторани, міні-готелі, spa-центри, велнес-готелі, басейни і аквапарки, сільські садиби, прокатні пункти, екскурсії тощо.

Другим важливим елементом туристично-рекреаційного комплексу гірських територій області є гірськолижний туризм. Хоча цей вид туризму має сезонний характер, на гірських територіях Закарпаття цей сезон триває майже

півроку, тому зазначений вид туризму сприятиме розвитку гірських територій області.

У цілому в області мають значну перспективу розвитку близько 30 видів туризму: молодіжного, сімейного, зеленого, сільського, спортивного, пригодницького, екологічного, релігійного, тематичного, пізнавального, історичного, подійного, харчового (гастрономічного), винного, медичного, лікувального, аграрного, водного, гірського, мисливського, рибальського, пішохідного, велосипедного, етнографічного, екскурсійного, екстремального, ностальгічного, геологічного, спелеотуризму.

Важливим для області та країни в цілому є стимулювання попиту на внутрішній туризм, оскільки багато наших співвітчизників обирають відпочинок за кордон через якість сервісу. Тому для того, щоб конкурувати із закордонними курортами, перш за все потрібно підвищувати якість сервісного обслуговування туристів.

Активізація підприємницьких ініціатив у туристичній галузі дозволить вирішити багато актуальних проблем соціального та економічного характеру, а саме – зменшення безробіття, скорочення міграції населення з сільських районів у міста та на заробітки за кордон, підтримка традиційних народних промислів, збереження національних традицій.

* * *

Проаналізувавши стан туристично-рекреаційного потенціалу гірських територій Закарпатської області, можна зробити ряд висновків.

По-перше, наявність такої кількості цінних рекреаційних ресурсів є потужною складовою розвитку рекреаційної індустрії в області.

По-друге, під час дослідження нами виявлено ряд несприятливих факторів, що стримують реформування туристичного комплексу: недосконале

законодавство у сфері туризму; несприятлива податкова політика; погіршення екологічної ситуації в області; відсутність чітких інноваційних стратегій та програм реформування цієї сфери; нерозвиненість інформаційної та соціальної інфраструктури; відсутність ефективної екологічної політики; невідповідність рівня сервісу європейським стандартам; відсутність інформаційно-рекламних механізмів і т. д.

По-третє, актуальними на сьогоднішній день є питання паспортизації курортних та рекреаційних територій; здійснення їх державної екологічної та санітарно-гігієнічної експертизи; проведення наукових досліджень з метою підвищення ефективності використання курортного потенціалу.

Найбільшої уваги потребують санаторно-курортний та гірськолижний комплекси. Маркетингова діяльність повинна спрямовуватись на формування іміджу Закарпаття як бальнеологічного і гірськолижного курорту. Розвиток туристично-рекреаційної галузі забезпечить збільшення надходжень до бюджетів різних рівнів та створення нових робочих місць, сприятиме підвищенню іміджу області на внутрішньому та міжнародному ринках. Ця галузь також сприятиме розвитку соціальної інфраструктури гірських районів та реалізації сільськогосподарської продукції місцевим населенням. Однак успішно вона розвиватиметься тільки за наявності якісних доріг, належного водозабезпечення та водовідведення, чистоти і привабливості довкілля. Тому основною пріоритетною ціллю є розбудова інфраструктури.

Реалізація зазначених передумов потребує чіткої державної політики щодо інвестиційної та підприємницької діяльності у сфері туристичних послуг.

РОЗДІЛ 8. ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ

Серед економістів-аграрників немає єдиної думки щодо оцінки ефективності виробництва в господарствах населення. Так, окремі автори стверджують, що результати господарювання суспільного і приватного секторів дозволяють зробити однозначний висновок: у приватному секторі земля, праця, капітал використовується краще, ніж у суспільному. При цьому акцентується, що, незважаючи на глибоку економічну кризу, господарства приватного сектора, на відміну від суспільного, швидше нарощують виробництво продукції сільського господарства. Ряд економістів для підтвердження більш високої ефективності виробництва у господарствах населення порівняно з господарствами суспільного сектора, аргументують, що, займаючи в цілому по Україні всього 11,6% сільськогосподарських угідь, вони виробляють 54,0% валової продукції сільського господарства (2010 рік). При цьому не враховується, що в структурі валової продукції господарств населення 54,2% її вартості займає продукція тваринництва, яка виробляється переважно на кормах, вирощених у господарствах суспільного сектора. Із цього слідує висновок про необхідність гнучкого поєднання різних форм господарювання на селі, а єдиним критерієм повинна бути економічна ефективність їх діяльності.

У гірських районах області основна питома вага належить сільським поселенням, головною сферою докладання праці в яких є сільське господарство, а організаційно-правовою формою діяльності – зайнятість в особистих селянських господарствах. Слід зауважити, що більшість з них давно перестали бути підсобними, тобто другорядними, а трансформувалися в основну організаційну форму трудової діяльності для значної частини

сільських жителів. Внаслідок цього ОСГ становлять основу мікробізнесу. Домінантною їх ознакою є низький рівень механізації трудових процесів, висока питома вага використання ручної праці, що не потребує високої кваліфікації, сезонний характер роботи, відсутність регламентованого режиму робочого часу.

Перш ніж провести аналіз економічної ефективності діяльності ОСГ, які знаходяться в гірських районах, слід підкреслити, що за останній період значно зросли розміри приватних земельних ділянок в особистих господарствах населення. Так, якщо в 2001 році земельна площа особистих селянських господарств гірських районів Закарпаття становила 88,4 тис. га, то в 2009 році вона зросла до 109,2 тис. га. (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Кількість господарств населення в розрізі гірських територій Закарпатської області та площа угідь, що знаходяться в їх розпорядженні, в 2001-2010 pp.*

	Кількість господарств, тис. од.			Площа сільськогосподарських угідь, га			У т. ч. рілля, га		
	2001	2005	2010	2001	2005	2010	2001	2005	2010
Великоберезнянський	7,8	7,7	6,3	10137	15235	15328	2728	4651	4695
Воловецький	7,0	7,0	5,7	8267	13187	13083	3450	5429	5408
Міжгірський	15,9	15,9	13,9	20548	29154	28515	4552	8017	8023
Перечинський	8,6	8,5	7,5	9354	13136	14102	3478	4721	5362
Рахівський	27,3	27,4	19,1	28468	26933	26880	2033	1901	1950
Свалявський	10,5	10,5	10,1	11595	11006	10850	3011	3303	3257
По області	294,9	295,8	244,4	271492	345747	352667	116444	153500	168798

* складено автором на основі результатів соціологічного дослідження

Дані таблиці 8.1 показують, що в області протягом аналізованого періоду спостерігається тенденція до скорочення господарств населення, які функціонують безпосередньо в сільському господарстві. Так, протягом аналізованого періоду їх кількість скоротилася на 17,2 відсотка, або на 50,5 тисячі. Аналогічна ситуація спостерігається і в гірських районах області, де зосереджено близько 26% всіх селянських господарств області, однак їх кількість за останні десять років скоротилася із 77,1 до 62,6 тис. одиниць, тобто

на 14,5 тисячі одиниць. Відповідно скоротилася і їх частка – із 26,1 до 25,6 відсотка. Така ситуація спровокувала скорочення кількості зайнятих у цих господарствах на 14,3%¹.

Незважаючи на те, що протягом аналізованого періоду площа сільгоспугідь у розпорядженні господарств населення області значно зросла (на 30,0%), частка сільгоспугідь цих господарств у гірських районах в загальній площі сільгоспугідь області за аналізований період зменшилася із 32,6 до 30,8%. Враховуючи те, що в області істотно змінилось співвідношення площи сільськогосподарських угідь на користь господарств населення (на початок 2011 року 78,0%), можна зробити висновок, що основна їх частка зосереджена в низинних і передгірних районах області. Характерною особливістю гірських земель області є лісистість та невисокий відсоток площ, придатних для сільськогосподарського виробництва, у тому числі найменша в країні площа орних земель. Так, якщо частка ріллі господарств населення у структурі сільгоспугідь Закарпатської області протягом аналізованого періоду зросла на 5,0% (із 42,9 до 47,9 відсотка), то аналогічна частка в гірських районах області, хоч і має тенденцію до зростання (із 21,8% до 26,4%), проте ще дуже далека до загальнообласного показника. Також слід відмітити, що в гірських районах області знаходить лише 17,0% ріллі від її загальної кількості, що належить особистим селянським господарствам, і ця частка протягом аналізованого періоду є майже незмінною. Саме цим можна пояснити, що при найбільшій частці ОСГ населення у структурі зайнятих у сільському господарстві спостерігається одна з найменших часток розмірів присадибних ділянок громадян. Як показало проведене соціологічне опитування жителів гірських населених пунктів Закарпатської області, середній розмір присадибної ділянки, наданої громадянам у власність, постійне чи тимчасове користування, становить 0,24 га, а ОСГ громадян – 0,42 га.

¹ Сільське господарство Закарпаття у 2006-2010 роках / Головне управління статистики в Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – С. 17-18.

Власники дворогосподарств самостійно планують напрям своєї діяльності, визначають структуру виробництва, виходячи з підприємницького інтересу, умов господарювання та кон'юнктури ринку. За досліджуваний період суттєві зміни відбулися в структурі посівних площ гірських територій. Насамперед слід врахувати те, що вся посівна площа Закарпатської області у господарствах всіх категорій зменшилась за період з 1990 року по 2010 рік на 1,5%. Однак, незважаючи на це, ступінь освоєності території і розораності є набагато нижчими за середньоукраїнські показники і становить 37,4 та 42,0 відсотка при 69,2 і 53,8 по Україні, а в гірських районах області ці показники є ще нижчими – відповідно 29,3 та 23,4%. З іншого боку, частка зернових культур в загальній посівній площині зросла на 31,1%, причому якщо в 1990 році основу посівних площ становили кормові культури (51,3%), у 2010 році зернові стали основним видом сільськогосподарських посівних культур – 43,8% у структурі загальних посівних площ. За аналізований період на 57,5% зросла частка картоплі у загальній посівній площині, водночас відбулося скорочення частки технічних і кормових культур відповідно на 84% та 91,4 відсотка. Причому якщо скорочення кормових культур спостерігалося по всіх видах культур без винятку, то скорочення технічних відбулося за рахунок скорочення посіву тютюну на 100% (1,9 тис. га) при одночасному зростанні посівних площ соняшника на 1,3 тис. га (або на 162,5%)¹.

З огляду на природні, кліматичні та географічні особливості нашого краю, спостерігається спеціалізація гірських домогосподарств на відгодівлі тварин, а в низинних та передгірних районах більш розвинутим є рослинництво та раннє овочівництво, про що йшлося вище.

Розширення земельних ділянок особистих господарств населення сприяло також збільшенню поголів'я худоби і птиці на їх подвір'ї як загалом в області, так і в гірських районах зокрема. У 2010 році порівняно з 1990 роком

¹ Ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих господарствах громадян (за матеріалами обстеження). – К., 2010. – С. 108.

поголів'я великої рогатої худоби в особистих господарствах населення області зросло на 7,5% (або майже на 60 тис. голів), в тому числі корів – на 19,8 тис. голів (24,0%), овець та кіз – 44,0 тис. голів (62,5%) та птиці – на 138,8 тис. голів, або на 4,7 відсотка. Разом з тим за аналізований період поголів'я свиней скоротилося на 13,8 тис. голів, або на 5,1 відсотка¹. За аналізований період змінилася і частка ОСГ населення в загальній структурі поголів'я продуктивної худоби та птиці: частка великої рогатої худоби, вирощеної в ОСГ населення, зросла з 36,6 до 96,7 відсотка від загальної її кількості по області, в тому числі частка корів зросла з 58,2 до 97,8 відсотка, птиці – з 60,8 до 98,6 відсотка, свиней – з 77,9 до 88,8, овець та кіз – з 26,7 до 86,4 відсотка відповідно. Як засвідчують наведені цифри, основна питома вага поголів'я продуктивної худоби та птиці зосереджена, насамперед, в особистих господарствах населення – від 86,4 відсотка до 98,6% від загальної кількості того чи іншого виду тварин. Проте слід зауважити, що протягом останніх 5 років спостерігається тенденція до скорочення зазначених вище показників по господарствах населення, що в кінцевому результаті спровокувало зниження загального поголів'я худоби взагалі по області. Тобто це засвідчує втрату з боку населення інтересу займатися вирощуванням продукції тваринництва, що є пріоритетною сферою занятості на гірських територіях області.

Економічну ефективність особистих селянських господарств населення характеризує такий важливий показник, як обсяги виробництва продукції сільського господарства (табл. 8.2).

¹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік / Головне управління статистики в Закарпатській області. – Ужгород., 2011. – С. 129.

Таблиця 8.2

**Виробництво сільськогосподарської продукції в господарствах населення
Закарпатської області***

Показник	1990	1995	2000	2005	2009	2010	Питома вага ОСГ у загальному виробництві продукції, %	
							1990	2010
Валова продукція сільського господарства у порівняльних цінах 2005 р., млн. грн.	1350,2	1599,7	1735,4	2007,9	2107,1	2069,5	55,0	96,1
у тому числі: продукція рослинництва	556,6	665,3	740,8	901,0	1036,0	970,5	51,8	95,9
продукція тваринництва	793,6	934,4	994,6	1106,9	1071,1	1099,0	57,8	96,3
Зернові та зернобобові культури, тис. т	28,8	72,2	114,1	228,5	240,4	221,6	2,9	86,6
Кукурудза, тис. т	22,1	56,3	89,2	151,0	160,9	162,4	31,0	92,7
Соняшник, тис. т	0,6	1,3	0,6	2,0	1,9	1,8	42,9	78,3
Картопля, тис. т	205,8	319,1	469,3	534,8	601,3	493,7	61,0	98,6
Овочі, тис. т	38,8	109,1	120,1	211,5	238,5	241,8	30,2	98,3
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	33,3	41,3	42,2	43,0	46,7	47,8	49,9	96,4
Молоко, тис. т	197,4	306,2	343,4	388,4	378,7	385,8	52,6	98,5
Яйця, млн. шт.	196,2	193,0	228,1	297,4	296,8	314,7	70,6	99,2
Вовна, т.	134	166	164	180	171	173	20,2	79,4

* складено автором на основі результатів соціологічного дослідження

Аналіз даних таблиці 8.2 показує, що за аналізований період обсяг виробництва валової продукції сільського господарства в ОСГ населення зросла на 53,2%, в тому числі за рахунок продукції рослинництва – на 74,3%, а продукції тваринництва – на 38,5%. Особливо високими темпами зросло виробництво зерна – на 769,4%, кукурудзи – на 734,8%, овочів – на 623,2% та картоплі – 239,9%.

За цей же період значно зросла питома вага ОСГ в загальному виробництві сільськогосподарської продукції. Так, якщо у 1990 році вони

виробляли 55% валової продукції сільського господарства, то у 2010 році – 96,1 відсотка. Особливо помітна роль особистих селянських господарств, як видно з даними за 2010 рік, у виробництві яєць – 99,2%, молока – 98,5, картоплі – 98,6, овочів – 98,3% від загального виробництва відповідних видів продукції в області. Разом з тим, починаючи з 2005 року і по сьогоднішній час в області не було жодного району, окрім Виноградівського та Хустського, де яйця б виробляли сільськогосподарські виробники, а не господарства населення; у Воловецькому районі все молоко вироблялось винятково особистими селянськими господарствами (табл. 8.3).

Таблиця 8.3
Виробництво сільськогосподарської продукції в господарствах населення в розрізі гірських районів Закарпатської області*

	Зернові, тис. т	Кукурудза, тис. т	Картопля, тис. т	Овочі, тис. т	М'ясо, т	Молоко, млн. шт.	Яйця, ц	Вовна, ц
2001								
Гірські райони	4,315	1,9	101,1	8,0	17272	114551	46,8	833
Великоберезнянський	0,6	0,2	27,3	1,8	2619	17000	4,1	9
Воловецький	0,005	-	8,5	0,9	1522	16065	4,1	26
Міжгірський	0,01	-	11,9	0,8	3316	25678	7,2	297
Перечинський	2,1	0,9	18,9	1,4	1939	12090	5,0	2
Рахівський	0,4	-	11,4	1,9	5426	27963	16,4	491
Свалявський	1,2	0,8	23,1	1,2	2450	15755	10,0	8
2005								
Гірські райони	5,528	4,5	145,7	10,5	16857	119481	51,7	868
Великоберезнянський	0,6	0,5	36,5	1,9	2545	17250	4,2	9
Воловецький	0,008	-	20,0	1,8	1424	16000	4,1	23
Міжгірський	0,02	-	22,0	1,7	3400	26983	8,8	324
Перечинський	2,3	1,9	24,8	1,3	1898	12707	5,6	-
Рахівський	0,9	0,5	13,0	2,4	5229	29443	16,4	499
Свалявський	1,7	1,6	29,4	1,4	2361	17098	12,6	13
2010								
Гірські райони	5,6	4,6	141,9	14,7	17307	122270	49,5	825
Великоберезнянський	1,0	0,8	32,5	2,6	2297	16705	4,4	-
Воловецький	0,02	-	18,1	2,9	1609	15460	4,8	25
Міжгірський	0,08	0,0	27,3	3,1	3753	30720	7,9	300
Перечинський	2,2	1,9	19,7	1,5	1712	12414	6,2	-
Рахівський	0,8	0,5	17,8	3,0	5431	29402	13,8	482
Свалявський	1,5	1,4	26,5	1,6	2505	17569	12,4	18

* складено автором на основі результатів соціологічного дослідження

Дані таблиці 8.3 засвідчують, що протягом аналізованого періоду в господарствах населення гірських районів області спостерігається чітка тенденція зростання виробництва продукції як рослинництва, так і тваринництва. Так, якщо брати продукцію рослинництва, то середній приріст становив 74,0%, зокрема: виробництво зернових зросло на 1,285 тис. тонн (або на 29,8%), кукурудзи – на 2,7 тис. тонн (142,1%), картоплі – на 40,8 тис. тонн (40,3%) та овочів – на 6,7 тис. тонн (або на 83,8%). Зростання виробництва тваринництва за цей же період у середньому становило 4,3%, продукції тваринництва – 4,3%.

Зокрема: виробництво м'яса зросло на 35 тонн (або на 0,2%), молока – на 7719 тонн (6,7%), яєць – на 2,7 млн. штук (5,8%). Виробництво ж вовни протягом аналізованого періоду скоротилося на 8 центнерів, або на 1%. Таке падіння можна пояснити тим, що у Великоберезнянському і Перечинському районах господарства населення перестали займатись вівчарством, хоча на початок 2001 року все виробництво вовни в цих районах відбувалось винятково за рахунок особистих селянських господарств (табл. 8.4).

Таблиця 8.4

Частка виробленої сільськогосподарської продукції господарствами населення гірських територій Закарпатської області, %*

	Зернові	Кукурудза	Картопля	Овочі	М'ясо	Молоко	Яйця	Вовна
2001								
Гірські райони	2,5	1,9	22,1	8,8	22,6	31,8	20,3	43,6
Великоберезнянський	85,7	100,0	99,8	100,0	100,0	99,4	100,0	100,0
Воловецький	5,4	-	98,1	100,0	68,2	100,0	100,0	86,7
Міжгірський	100,0	-	99,0	100,0	100,0	99,6	100,0	99,0
Перечинський	76,9	100,0	99,7	100,0	100,0	96,8	98,0	100,0
Рахівський	95,9	-	100,0	100,0	100,0	99,3	100,0	98,2
Свалявський	100,0	100,0	99,6	100,0	100,0	98,1	100,0	40,0
2005								
Гірські райони	1,8	2,8	26,8	4,8	22,9	30,2	17,3	44,3
Великоберезнянський	100,0	100,0	100,0	95,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Воловецький	100,0	-	95,2	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Міжгірський	100,0	-	100,0	100,0	100,0	100,0	98,9	98,2

Перечинський	95,8	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Рахівський	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99,4	100,0
Свалявський	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	98,8	100,0	65,5
2010								
Гірські райони	2,2	2,6	28,3	6,0	23,2	31,2	15,6	37,8
Великоберезнянський	100,0	100,0	99,7	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Воловецький	100,0	-	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	55,5
Міжгірський	100,0	-	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	98,0
Перечинський	95,6	100,0	99,5	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Рахівський	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	89,8
Свалявський	100,0	100,0	100,0	94,1	100,0	100,0	100,0	66,7

* складено автором на основі результатів соціологічного дослідження

Дані таблиці 8.4 показують, що гірські райони Закарпатської області спеціалізуються в основному на виробництві продукції тваринництва, поряд з яким культивується рослинництво, однак його частка у валовому зборі є незначною, виключення хіба що становить картопля. Якщо не брати до уваги вищезазначеній продукт, то в селянських господарствах гірських районів області протягом останнього аналізованого року було вирощено лише 3,6% всієї продукції рослинництва області – від 2,2% по зернових культурах до 6,0% – по овочах. Протягом аналізованого періоду частка господарств населення гірських територій області у валовому виробництві продукції рослинництва по різних видах мала різну динаміку. Так, якщо по збору картоплі і кукурудзи ці господарства досягли певного позитивного ефекту у вигляді зростання врожайності, то по зернових культурах і овочах ситуація цілком протилежна – їх частка у загальнообласному показнику валового збору цих культур невпинно скорочується. На цьому фоні маловтішним є той факт, що майже всю продукцію рослинництва в гірських районах області виробляють саме особисті селянські господарства. Слід також відмітити, що в Міжгірському та Воловецькому районах не було зафіксовано жодного селянського господарства, яке б вирошуvalо кукурудзу. Що стосується картоплі, то її значна питома вага у селянських господарствах гірських територій області можна пояснити невибагливістю цієї культури до місцевого клімату.

Важлива роль належить домашнім господарствам гірських районів у виробництві продукції тваринництва. Майже 30% виробленої в області валової продукції тваринництва припадає саме на селянські господарства гірських районів області, зокрема основне поголів'я великої рогатої худоби, особливо це стосується корів (33,2%), овець та кіз (47,9%). Що ж стосується вовни, то в цих районах, як і в передгірних, виробляється її основна частка – 47,5 відсотка. Господарства гірських районів виробляють практично таку ж кількість молока, як і райони передгірних та низинних територій (31,2 відсотка). Найбільш успішними у галузі тваринництва серед гірських територій є Воловецький, Міжгірський, Рахівський і Свалявський райони. Проте слід відмітити і негативні тенденції, які полягають у скороченні частки виробленої тут продукції тваринництва у загальнообласному показнику.Хоча таке скорочення і є не досить суттєвим, проте воно простежується практично по всіх видах продукції тваринництва.

Структурні зрушения, які відбулися останнім часом у виробництві сільськогосподарської продукції різними суб'єктами господарювання, зумовлені двома взаємозв'язаними причинами: по-перше, це криза у розвитку господарств суспільного сектора, де була зайнята більшість сільського населення області; друга є логічним продовженням попередньої – об'єктивна необхідність виживання людей у складних соціально-економічних умовах (відсутність робочих місць, а відповідно і постійного доходу, невідповідність отримуваних доходів мінімальним власним потребам тощо). Звідси можна зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки його різноукладність базується на відповідних формах власності, способах їх використання та правових формах організації виробництва, забезпечуючи певне нівелювання економічного спаду у сільському господарстві.

Разом з тим треба звернути увагу і на матеріальне (фінансове) забезпечення господарств населення, адже воно, на нашу думку, в більшості з

них є обмеженим, що не дозволяє використовувати досягнення науково-технічного прогресу. Внаслідок цього спостерігається екстенсивний тип розвитку ОСГ. Незважаючи на певні негативні явища, характерні для ОСГ, вони забезпечують більшу урожайність основних сільськогосподарських культур та більшу продуктивність худоби та птиці порівняно з іншими категоріями господарств. Наприклад, середній надій молока від корови в 2010 році в господарствах населення перевищував цей показник, досягнутий колективними сільгospвиробниками, на 1170 кг, або на 47,5%. Подібна ситуація склалася і з настригом вовни від однієї вівці за рік: перевищення становило 0,7кг (38,9%).

Важливим якісним показником, що характеризує економічну ефективність функціонування ОСГ, є продуктивність праці, що може бути визначена як відношення вартісної величини виробленої продукції та наданих послуг до кількості працюючих. Відповідно до цього показник продуктивності праці за період з 2005 по 2010 роки становив у 2005 році 15066,92 грн. (у порівняльних цінах 2005 року), в 2008 році – 15 576,23 грн., у 2010 році – 18 153,51 грн. Ці дані засвідчують тенденцію до зростання продуктивності праці зайнятих в ОСГ населення, що пояснюється, перш за все скороченням чисельності зайнятих осіб у селянських господарствах (на 29 тис. осіб за аналізований період), які відповідно до статистичних вимог піддаються обліку. До того ж, обсяг валової продукції сільського господарства, виробленої ними, за весь період мав тенденцію до зростання.

Нарощування обсягів виробництва в особистих господарствах населення не компенсувало спад виробництва в господарствах суспільного сектора, що призвело до загального зниження обсягів валової продукції. Так, за період з 1990 по 2010 роки цей показник скоротився на 209,7 млн. грн., або на 8,9%. Одночасно спостерігається значне збільшення частки приватного сектора в загальному обсязі виробництва валової продукції (на 39,1%), що частково пояснюється скороченням обсягів виробництва у суспільному секторі (на

91,7%). Що стосується такого результативного показника, як виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, то як у суспільному, так і в приватному секторах спостерігається його зниження, причому темпи цього зниження майже однакові.

На особливу вагу заслуговує аналіз витрат та економічна ефективність виробництва в особистих господарствах населення. Слід зауважити, що статистична звітність про їх витрати та доходи відсутня, що пояснюється недосконалістю існуючої статистики та небажанням власників показувати власні реальні прибутки для відповідних органів. Вибіркові дані показують, що якщо у 1990 році надходження від особистого селянського господарства займали в структурі сукупного доходу сімей 9,5%, то в 2010 році їх частка зросла до 23,6%, або 824,00 грн. в середньому за місяць у розрахунку на одне домугосподарство. Не можна оминути і той факт, що в сім'ях, які проживають у гірській місцевості, питома вага надходжень від ОСГ зросла з 24,8% у 1990 році до 61,5% – у 2010 році.

Аналізуючи питання витрат і доходів, слід зауважити, що такого поняття, як оплата праці, в особистих господарствах населення не існує. На відміну від сільськогосподарських підприємств, в особистих господарствах населення оплата праці не включається до складу витрат, а реалізується у формі валового доходу. В ОСГ майже відсутні адміністративні витрати, значно менша питома вага витрат на виробничі цілі, електроенергію, нафтопродукти, запчастини, ремонтні матеріали, амортизаційні відрахування. Одночасно в господарствах населення значно вища частка робіт і послуг, виконаних із заполученням тракторів, комбайнів, транспортних засобів, іншої сільськогосподарської техніки.

Слід також звернути увагу і на той факт, що в особистих господарствах населення, які функціонують у тваринництві, рівень збитковості становить 7,53%. Однак слід зауважити, що збитковими були і залишаються лише приріст великої рогатої худоби, виробництво вовни та приріст птиці, і то лише в

більшості гірських районів. Це пояснюється тим, що власники через нестачу кормів вимушені збувати перекупникам «живе» м'ясо у ранньому віці за низькими цінами. Однак цього можна уникнути, якщо вдастися ліквідувати дисбаланс між поголів'ям худоби і наявністю кормів, що можливо за рахунок розширення площ господарств або закупівлі кормів у сільськогосподарських підприємствах, внаслідок чого можна буде відгодовувати, наприклад, молодняк великої рогатої худоби до великих вагових кондицій і реалізовувати його іншим суб'єктам (ринок, м'ясокомбінати тощо) масою 300-400 кг.

Одним із напрямів підвищення ефективності хазяйнування, товарності та доходності особистих господарств є налагодження сервісного обслуговування населення з постачання засобів виробництва, переробки і реалізації продукції. Залежно від принципів утворення, організаційної структури, територіального розміщення у приватному секторі можуть бути створені кооперативи, товариства, спілки, асоціації, об'єднання, які надаватимуть комплексні послуги своїм членам. Виробничо-фінансова діяльність сервісних формувань ґрунтуються на пайовій або приватній власності і залежатиме від попиту селян на послуги та їх матеріальної вигоди.

На основі викладеного можна зробити висновок, що в умовах кризи сільськогосподарських підприємств не лише гірських територій, а й загалом, особисте господарство населення є своєрідним амортизатором, яке певною мірою компенсує катастрофічний спад виробництва продукції в суспільному секторі.

Разом з тим особисті господарства населення не можуть вважатися стратегічним напрямом формування цивілізованого сільського виробника ринкового типу. Дрібні за розміром земельних площ господарства можуть виробляти з 1 га більше продукції порівняно з великими, однак вони значно більше використовують сукупний ресурсний потенціал і мають нижчі показники виходу продукції з розрахунку на одного працівника, одне господарство та одиницю капіталу. Навіть у розвинутих країнах ринкового типу дрібні

господарства при порівняно однакових показниках урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби мають нижчу продуктивність праці (в 2-4 рази) і капіталовіддачу (у 7-10 разів), ніж великі. Експертні оцінки показують, що за існуючого рівня продуктивності праці на виробництво в особистих господарствах і у громадському секторі однакової за складом і за обсягом продукції в останньому затрати були б меншими на 9 відсотків. Робоча сила сільських сімей в особистому господарстві використовується повною мірою, оскільки праця, в основному, ручна. Затрати часу на ведення господарства жінок працездатного віку коливається в середньому від 1,8 до 4 год. на добу, а чоловіки затрати праці мають приблизно у 3 рази менші. Трудова діяльність в ОСГ становить 15,5-34,4% сумарних робочих затрат праці сільських жінок та 5,8-12,7% чоловіків. Враховуючи переваги великих господарських структур над дрібними, подальша трансформація агропромислового комплексу повинна бути націлена на створення та розвиток великого і середнього товарного виробництва ринкового типу як колективної, так і індивідуальної форм господарювання.

Проведений вище аналіз функціонування особистих селянських господарств гірських територій дозволяє зробити ряд важливих висновків.

Особисті селянські господарства в сучасних умовах залишаються основними виробниками сільськогосподарської продукції в гірських районах Закарпатської області. Питома вага валової продукції сільського господарства особистих селянських господарств у загальному обсязі її виробництва в усіх категоріях господарств у 2010 р. становила 96,1%, у тому числі продукції рослинництва – 95,9%, продукції тваринництва – 96,3%. Вони також є основними виробниками продукції сільського господарства за більшістю видів. Основним позитивним результатом розвитку особистих селянських господарств є соціальний захист більшості сільських родин в умовах довготривалої важкої соціально-економічної кризи. Основним негативним результатом є значне погіршення структури сільськогосподарського

виробництва, його деконцентрація та деінтеграція, переважання натуральних форм організації сільськогосподарської праці.

Вивчення громадської думки дозволяє зробити висновок, що у перспективі особисті селянські господарства повинні трансформуватися у нові організаційно-правові структури. Ті з них, що вилучили земельні частки і господарюють самостійно, повинні організовувати ефективну господарську діяльність, розширяти землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних часток (земельних ділянок), а інші поступово трансформуватися у ефективні фермерські або приватні господарства. Значна частина особистих селянських господарств, не витримавши конкуренції із сільськогосподарськими підприємствами (включаючи фермерські господарства), стануть на шлях об'єднання зусиль з метою організації спільного господарювання, створюючи різні неформальні або й формальні (зокрема сільськогосподарські виробничі кооперативи) об'єднання. Значна частина особистих селянських господарств у міру зростання доходів населення з часом перестане існувати, їх власники передадуть свої земельні частки в оренду і будуть вирішувати проблеми власного працевлаштування у сфері сільськогосподарських підприємств або за їх межами.

З метою подальшого розвитку особистих селянських господарств та підвищення ефективності виробництва у цій формі господарювання необхідно вирішити низку питань, основними серед яких є організація забезпечення населення сортовим насінням, племінним молодняком худоби і птиці, кормами, мінеральними добривами, засобами захисту рослин, садово-городнім інвентарем; поліпшення ветеринарного обслуговування; організація технологічного й технічного забезпечення виконання сільськогосподарських робіт, транспортного й сервісного обслуговування; організація виробництва надійних у використанні міні-техніки й технологічного обладнання для механізації, трудомістких процесів у рослинництві і тваринництві; запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування та

пенсійного забезпечення; сприяння особистим селянським господарствам в організації кредитних спілок, обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, спільного використання технічних і транспортних засобів з метою забезпечення товаровиробників матеріально-технічними ресурсами тощо.

Невід'ємною умовою подальшого розвитку господарств населення є кооперація. Вирішення питання кооперування особистих селянських господарств є надзвичайно важливим для розвитку виробництва сільськогосподарської продукції, а особливо для тих, які приєднали до своїх земельних ділянок виділені їм земельні паї. Через низьке забезпечення їх технічними засобами, фінансовими коштами, а також невизначеність щодо шляхів реалізації продукції (підприємства з переробки сільськогосподарської продукції заинтересовані закуповувати стандартизовану сировину і великими партіями) значно сповільнюється їх розвиток і обмежуються обсяги можливого виробництва продукції. Тому створення спеціалізованих або багатопрофільних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є одним із найважливіших шляхів підвищення продуктивності та ефективності функціонування ОСГ. Об'єднання зусиль господарств населення на кооперативній основі позитивно вплине на їх розвиток шляхом отримання статусу юридичної особи, зниження витрат виробництва, можливості оформлення відносин на договірній основі на збут продукції, що сприятиме підвищенню рівня рентабельності ОСГ.

Також у гірських селах необхідно створити підприємства по переробці сільськогосподарської продукції, але так, щоб частина власності переробних підприємств належала і сільськогосподарським товаровиробникам для того, щоб обидві сторони були заінтересовані в кінцевому продукті, тобто в отриманні прибутку. Необхідно розірвати порочне коло, коли виробники сільгоспрудукції не можуть отримати прибуток через низькі закупівельні ціни, зате власники переробних підприємств отримують достатній прибуток внаслідок цього. Виходом із ситуації є створення акціонерних переробних

підприємств, обов'язковою умовою існування яких є те, що їх співвласниками також повинні стати сільськогосподарські товаровиробники.

Особливу увагу слід приділити проблемі інвестиційного забезпечення на кооперативних засадах, що обслуговуватиме особисті селянські господарства. Обслуговуючі кооперативи (маркетингові, постачальницькі, сервісні, кредитні, закупівельно-збутові) та їх об'єднання становитимуть реальну конкуренцію посередницьким структурам у цій сфері діяльності.

Значну увагу необхідно приділити питанню організації заготівлі сільськогосподарської продукції та подальшій її переробці на місцях. Це питання повинні вирішувати місцеві органи влади гірських районів області разом із переробними підприємствами. Проблему забезпечення сировиною підприємств переробної промисловості можна вирішити шляхом створення на місцях обслуговуючих кооперативів, малих підприємств, заготівельних пунктів, організованих сільськими та селищними радами на договірних умовах. На початковій стадії діяльності слід використовувати існуючу матеріально-технічну базу колишніх колективних сільськогосподарських підприємств та підприємств споживчої кооперації. В перспективі новоутвореним організаціям необхідно створювати власну базу з відповідним її матеріально-технічним забезпеченням та виробничою інфраструктурою.

Слід визнати за доцільне підготовку бізнес-програм, бізнес-планів, економічно обґрунтovаних інвестиційних проектів для отримання кредитів. Активізувати діяльність комерційних банків щодо фінансування ними суб'єктів малого та мікробізнесу, які займаються виробництвом, заготівлею і переробкою тваринницької продукції, забезпечити їх пільговими кредитами під конкретні бізнес-програми за рахунок власних кредитних ресурсів, коштів міжнародних банків та фондів, які реалізують в Україні програми розвитку підприємництва; створити у кожному районі гірської зони головні інтегровані підприємства, розробити проекти для організації фінансово-агропромислової переробної групи на основі інтеграції сільськогосподарських товаровиробників,

переробних підприємств, банківського та фінансового капіталу з метою спільного виготовлення кінцевої продукції.

Державна підтримка господарств населення, на нашу думку, повинна мати чотири рівні (держава, область, район, село (селище)). Господарства населення не є повноправними суб'єктами держави, з усіма її соціальними підтримками і пільгами (пенсії та ін.). Вирішенням цієї проблеми є нормативна база легалізації цієї форми господарювання, шляхом спрощеної (пільгової) форми розрахунку і реєстрації для забезпечення соціальної захищеності членів господарств з боку держави (оформлення їх як зайнятого населення з усіма відрахуваннями та нарахуванням відповідно пенсій, соціальних виплат), щоб члени господарств населення, які мають відповідні доходи, не стояли на обліку в центрах зайнятості як безробітні.

Основні напрями подальшого функціонування господарств населення залежно від соціально-економічних чинників полягають у тому, що:

- за умови відсутності реєстрації господарств населення як юридичних особи прийняття і реальне впровадження в дію державних програм розвитку і підтримки цих господарств, збільшення об'єктів і вдосконалення інфраструктури на селі та розширення земельних ділянок можливе подальше зростання питомої ваги цієї категорії;

- погіршення демографічної ситуації на селі, відтік з нього молоді та скорочення зайнятості в сільськогосподарських підприємствах, зменшення кількості сільського населення або банкрутство цих підприємств може привести до зменшення кількості, розмірів і питомої ваги господарств населення;

- відбудеться трансформація господарств населення у малі організаційно-правові форми підприєництва (приватні підприємства, фермерські господарства тощо).

* * *

Здійснений аналіз функціонування особистих селянських господарств гірських територій дозволяє зробити висновок, що в сучасних умовах, коли стан більшості сільськогосподарських підприємств критичний, особисті селянські господарства необхідно розглядати як одну з рівноправних форм ведення аграрного виробництва, важливу сферу докладання праці в гірських селах тощо. Найближчим часом тут можна очікувати значного приросту виробництва картоплі, овочів, плодів і ягід, продукції тваринництва.

РОЗДІЛ 9. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНЕ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Великої уваги з боку держави потребує сьогодні проблема, пов'язана з подоланням диспропорцій у соціально-економічному розвитку сільських територій, особливо тих, які належать до гірських, та міських поселень. На сучасному етапі надзвичайної актуальності та важливості набуває проблема формування дієвого механізму, який був би спрямований на підтримку, стимулювання та сприяння розвитку підприємницької діяльності на цих територіях. На нашу думку, основою створення цього механізму повинна стати політика у галузі фінансів, кредиту та податків. Не можна обійти увагою роль держави у цьому процесі, яка може впливати на нього через систему економічних, адміністративних, законодавчих, організаційних заходів.

Сучасна державна фінансова політика здійснюється в площині надання міжбюджетних трансфертів, тобто фактично держава проводить фінансування витрат органів влади на місцях за рахунок надання різного роду дотацій, трансфертів, субвенцій тощо. На нашу думку, держава при здійсненні фінансової політики на гірських територіях повинна кардинально змінити об'єкти інвестування. Мова йде про те, що об'єктом державної підтримки гірських регіонів мають бути не місцеві органи влади, а підприємства та населення, що знаходяться на цих територіях. Необхідно повністю усунути механізм посередників у разі розміщення бюджетних коштів, що мають надходити каналами Державного казначейства. Державна регіональна та бюджетна політика через систему трансфертів повинна не "замикатися" на вирівнюванні соціально-економічного розвитку окремих територій, а бути спрямованою на підтримку їх "точок зростання", оскільки обмеження бюджетної спроможності держави може привести лише до "вирівнювання державою всіх у бідності", тобто мова йде про створення сприятливого інвестиційного клімату на цих територіях. З іншого

боку, дотації вирівнювання, на наш погляд, не можна вважати дієвим інструментом подолання депресивності у гірських районах, оскільки вони спрямовані на подолання диспропорцій лише у фінансуванні поточних потреб. А ось цільові субвенції на виконання інвестиційних програм, а також на стимулювання розвитку регіонів можуть стати прямим і дієвим засобом поліпшення стану депресивних регіонів.

Урядом України прийнято низку законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на вирішення проблем гірських територій та стимулювання їх розвитку, поліпшення умов життя людей, зростання ефективності використання фінансових, природних та інших ресурсів, поліпшення координації діяльності та посилення взаємної відповідальності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за вирішення питань тайнотості населення. Головним серед них є Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» (1995 р.) з доповненнями, прийнятими у 2005-2006 рр. У цьому законі для забезпечення соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано статус гірських, держава передбачає низку пільг, а що стосується фінансової допомоги населенню, то в цьому ж законі зазначено, що розмір державних пенсій, стипендій, усіх передбачених чинним законодавством видів державної матеріальної допомоги громадянам, які одержали статус особи, що працює, проживає або навчається на території населеного пункту, якому надано статус гірського, збільшується на 20%¹. Постановою КМ № 648 «Про умови оплати праці осіб, які працюють у гірських районах» також передбачено, що на підприємствах, в установах, організаціях та військових частинах, що знаходяться в населених пунктах, яким надані статус гірських, тарифні ставки і посадові оклади підвищуються на 25%². Тобто цими

¹ Закон України «Про статус гірських населених пунктів В Україні» / Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9.

² Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах» / Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 648. – 11 серпня.

двоюма документами держава надає фінансові пільги населенню, що проживає на гірських територіях.

Проте сьогодні саме надання зазначеної адресної допомоги населенню є одним із найдискусійніших моментів. Постає питання про те, чи є підстави для її скасування і чим можна аргументувати її доцільність. Спробуємо розібратися в цьому.

По-перше, основу аграрного виробництва у гірській місцевості становить тваринництво, а це низькорентабельна галузь. Зайняті тут працівники не отримують диференціальnoї ренти, яка є джерелом відтворення і розвитку сільськогосподарського виробництва. Звідси стає зрозумілим, що для збереження галузі необхідна її підтримка.

По-друге, сільські підприємці, фермери, самозайняті в ОСГ на гірських територіях несуть значно більші трансакційні витрати, зв'язані з веденням власної справи, ніж у низинних, особливо в частині реалізації продукції (витрати часу, зусиль, коштів, отримання необхідної інформації про кон'юнктуру ринку тощо). По суті, трансакційні витрати визначають, з одного боку, умови ведення бізнесу, а з другого – на їх величину зменшуються доходи сільських підприємців, що вимагає відповідної компенсації.

По-третє, за розрахунками спеціалістів, із збільшенням висоти місцевості потужність тракторних двигунів знижується на 1 відсоток на кожні 100 метрів. Аналогічно висотність впливає і на надої молока. Це означає, що при однакових затратах ресурсів і праці досягається різна ефективність господарювання, що ставить гірських підприємців у нерівні умови з тими, що функціонують у низинній природно-економічній зоні.

По-четверте, всі надбавки які гарантуються вищезазначеним законом, лягають, так би мовити на плечі місцевих бюджетів і коштів підприємств.

По-п'яте, при наданні субвенцій з державного бюджету областям факт наявності гірських населених пунктів не враховується, внаслідок чого, як уже

відмічалося вище, основне навантаження, пов'язане з додатковими виплатами, нову ж таки лягає на місцеві бюджети.

По-шосте, надання пільг населенню, яке проживає на цих територіях, певною мірою провокує фінансові спекуляції з його боку. Мова йде про те, що в багатьох гірських населених пунктах реально проживає набагато менше людей, ніж фактично прописано. Тобто прописуються в ці населені пункти не з метою проживання чи здійснення виробничої або підприємницької діяльності, а з метою отримання більших пенсій, стипендій, заробітних плат та інших видів соціальних виплат.

По-сьоме, внаслідок суворих кліматичних умов значна частина продуктів овочівництва в гірських селах не виробляється. А це означає, що ціни на них значно вищі, ніж у низинній зоні. Звідси простий, але важливий висновок про різну купівельну спроможність гривні в гірських селах і містах, що неминуче позначається на рівні життя населення. До того ж тут значно тривалий опалювальний сезон, що вимагає додаткових фінансових витрат. Наведене є свідченням того, що модель економіки сталого розвитку не тільки не заперечує, а навпаки – передбачає збереження соціальних пільг для населення гірських територій. При цьому слід зауважити, що існуючі сьогодні пільги мають об'єктивний характер, оскільки функціонально спрямовані на усунення існуючих територіальних відмінностей в умовах ведення бізнесу, оплаті праці, рівні життя тощо. Інша річ – пільги мотиваційно-мобілізуючого характеру, функціонально спрямовані на стимулювання ділової активності, підвищення конкурентоздатності продукції, мобілізацію інвестицій. Такі пільги теж мають право на існування, однак вони повинні чітко обмежуватись певними часовими рамками.

Відміну надання цієї фінансової допомоги громадянам можна було б обґрунтovувати високими показниками рівня соціально-економічного розвитку гірських населених пунктів, у разі їх наявності. Проте у п'яти районах, де всі населені пункти є гірськими, а це: Воловецький і Міжгірський – Закарпатської

області, Верховинський – Івано-Франківської, Турківський – Львівської, Путильський – Чернівецької області, основні показники соціально-економічного розвитку нижчі за середні по країні. Оскільки пільги громадянам, які проживають у гірських населених пунктах, та гарантії соціально-економічного розвитку стосуються насамперед доходів громадян, то одним з важливих показників, що характеризують відставання гірських територій, є рівень середньої заробітної плати. Навіть за умови наявності 25-відсоткової надбавки до посадових окладів і тарифних ставок відставання гірських населених пунктів від середніх показників є суттєвим: від загальнодержавного показника Верховинський р-н відстає на 28% (найгірший показник), Воловецький (найкращий показник) – на 23,9%, а в середньому – на 26%. Несприятливі природні фактори суттєво впливають і на рівень розвитку господарства гірських районів, а також на зайнятість. Якщо звернути увагу на рівень безробіття, то в областях зони Карпат він перевищує середній в країні максимум в 1,3 разу, а в гірських районах цей показник якісно відрізняється від загальнодержавного, перевищуючи його від 1,8 разу (Турківський р-н) до 4,6 разу (Верховинський р-н), а в середньому по гірських районах – в 3,5 разу. Це дозволяє зробити висновок, що на сьогодні вагомих підстав для скасування пільг нема, оскільки останні спрямовані на компенсацію відставання розвитку гірських населених пунктів за найважливішими показниками соціально-економічного розвитку.

Тому однозначно відповісти на запитання про доцільність відміни наданих населенню пільг неможливо, адже, з одного боку, це додаткові витрати суб'єктів господарської діяльності у вигляді податків, зборів, зростання фонду оплати праці тощо, а з іншого – їх відміна спричинить ще більший розрив у доходах, а відповідно і рівні життя сільського і міського населення. З огляду на викладене вище, поки що мову про відміну пільг для населення вести недоцільно. Питання може стояти про те, в якій формі, якими способами слід допомогу виплачувати. Якщо держава декларує ці виплати, тобто гарантує

їх, то саме вона повинна їх здійснювати. Тобто для працівників державних установ ці виплати повинні відшкодовуватися з державного бюджету, а для інших суб'єктів господарювання потрібно встановлювати більш «лояльні» правила гри, пов'язані з оподаткуванням їх діяльності, оподаткуванням фонду оплати праці, доступом до дешевих ресурсів тощо, тобто тут слід застосувати більш гнучкі методи.

Як показує зарубіжний досвід, надання прямої фінансово-кредитної підтримки підприємницьким структурам здійснюється здебільшого у формах гарантованих позик, цільового бюджетного фінансування, пільгового кредитування, надання пільг при оподаткуванні доходів, включаючи і нульові ставки оподаткування та звільнення від сплати деяких із них, цільового субсидіювання і т. д.¹ Слід зауважити на такий момент, що державна підтримка та стимулування підприємницької діяльності повинні здійснюватися на базі селективної політики, тобто через проведення конкурсів, доборів, умовних «аукціонів» тощо. А при такому підході перевага повинна віддаватися, на нашу думку, тим суб'єктам господарювання, які здійснюють свою діяльність у пріоритетних напрямах економіки регіону, спроможні організувати нові робочі місця, а також залинути до праці соціально вразливі верстви населення. З цього можна зробити висновок, що фінансово-кредитний механізм сприяння підприємницькій діяльності насамперед повинен включати надання кредитів, у тому числі і на спеціальних пільгових умовах, для здійснення підприємницької діяльності та вдосконалення механізму податкових платежів. На нашу думку, у системі податкових платежів найбільш дієвим механізмом щодо стимулування підприємницької діяльності має бути надання пільг, які також можна розглядати як одну з форм непрямого субсидіювання. Так, наприклад, у Швеції суб'єкти господарювання, які функціонують на гірських територіях, отримують два види пільг. Перший полягає в тому, що всі ці підприємства отримують

¹ Цісецький О.Є. Трансформація структури зайнятості населення регіону в умовах економічних перетворень / О.Є. Цісецький. – Тернопіль, 2003. – С. 92.

компенсацію за невигідне географічне розташування у формі транспортних субсидій. Другий – це те, що нарахування на фонд оплати праці на цих підприємствах на 10% нижчий, ніж на підприємствах інших регіонів.

Значну увагу слід приділити сприянню розвитку підприємницької діяльності серед незайнятих громадян, зокрема розробленню і реалізації програм підтримки підприємництва у пріоритетних сферах економіки цих населених пунктів. Особливу увагу варто приділити спеціальним програмам для безробітних. Основою таких програм є заміна права на одержання допомоги по безробіттю або компенсації при звільненні на право отримання одноразової суми на відкриття власної справи. Такі програми можуть розглядатися, як мінімум, як оплата з боку держави людям за те, що вони самі собі створюють робочі місця. В Україні відповідно до Порядку надання допомоги по безробіттю, в тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності, затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 20.11.2000 року № 307, безробітним, яким виповнилося 18 років і які не можуть бути працевлаштовані у зв'язку з відсутністю на ринку праці підходящеї роботи, за їхнім бажанням допомога по безробіттю може виплачуватися одноразово для організації ними підприємницької діяльності. Одноразова виплата допомоги по безробіттю здійснюється у розмірі річної суми такої допомоги, визначеній конкретному безробітному. Якщо безробітний уже отримав частину призначененої допомоги по безробіттю, то виплачується її залишок¹. Основна відмінність таких програм для безробітних від існуючих полягає у формі організації фінансування.

Окрім допомоги, учасники програми повинні мати право на деякі фінансові пільги або одноразову допомогу (за умови, що вони відкрили власну справу). Так, у Канаді застосовується практика соціальної допомоги для

покриття витрат на утримання, транспорт. У Нідерландах передбачено пільгові правила на отримання кредитів для дрібних підприємців.

На відміну від розвинутих держав із ринковою економікою, головним напрямом підтримки підприємницької діяльності на гірських територіях в Україні є забезпечення доступу до кредитів. Тому, поряд із фондами сприяння зайнятості, необхідно створити спеціальні фонди – цільові та гарантійні. Цільові фонди через комерційні банки повинні надавати кредити підприємцям, що функціонують на проблемних територіях. Для організації цього потоку в Україні необхідна спеціальна програма кредитування саме підприємців і того населення, яке хотіло займатися підприємницькою діяльністю, однак за браком коштів не може її започаткувати, а таких осіб, як показало проведене Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України соціологічне опитування населення, що проживає в населених пунктах, яким присвоєно статус гірських, трохи менше 25%. Ефективною в цьому напрямі кредитування є співпраця і укладання комерційними банками угод з міжнародними кредитними організаціями, зокрема МВФ, ЄБРР, Німецько-українським фондом тощо. Сучасні комерційні банки в Україні пропонують для вітчизняних юридичних осіб широкий спектр банківських позик, які пов'язані з безпосередньою діяльністю цих суб'єктів, однак немає жодної установи, яка надавала б кредити для започаткування власного бізнесу.

Крім зазначеного вище, на регіональному рівні потрібно створити інвестиційно-гарантійні фонди, що могли б амортизувати певну частку ризику в діяльності підприємств, що функціонують у гірській місцевості, і за рахунок власних коштів виступати як гаранти при виділенні кредитів підприємцям у цьому регіоні. З наведеного вище можна зробити висновки, що у сфері кредитної політики варто звернути увагу на пільгове кредитування підприємців-початківців, включаючи сюди і мікрокредитування, а для цього на сучасному етапі створені всі умови.

¹ Олексіюк С. Створення умов для розвитку підприємництва – один із головних принципів державної політики зайнятості населення України / С. Олексіюк // Новини Закарпаття. – 2008. – № 89. – С. 6.

Важливим є надання гарантій під кредити, субсидування сплати відсотків та надання поворотної фінансової допомоги. Також ми вважаємо, що в кредитній політиці необхідно зосередити увагу, насамперед, на зниженні процента на довгострокові кредити. Головним у цьому аспекті має стати впровадження і розвиток іпотеки, іпотечного кредитування. Для гірських районів Закарпатської області, де сільське господарство не надто розвинуто, запровадження іпотеки стане поштовхом для його розвитку. Особливої актуальності це набуло після проведення низки заходів, спрямованих на реформування відносин власності в сільському господарстві, ліквідацію колгоспів, передачу землі у приватну власність селянам тощо.

У сфері податкового регулювання, на нашу думку, необхідно здійснити розмежування податкових пільг за галузевими напрямами вкладення капіталу і за термінами функціонування малого підприємництва у взаємозв'язку з кількістю зайнятих на виробництві, тобто з розмірами останнього. У гірських районах можна використовувати таку форму підтримки бізнесу, як податкові канікули, тобто звільнення від сплати податків на кілька років, оскільки більшість виробництв на цих територіях носять сезонний характер.

Щоб уникнути посиленого податкового тиску на суб'єктів, які не мають пільг, на етапі прийняття рішень щодо пільгового оподаткування окремих видів економічної діяльності та суб'єктів економіки важливим є: обґрунтування їх доцільності з позицій держави і платників податків, визначення часткового періоду, на який доцільно давати пільги, оцінка результатів та наслідків їх дії на розвиток економіки.

Враховуючи обмежені можливості державного та місцевих бюджетів, з метою реалізації політики сприяння розвитку підприємництва на гірських територіях у фінансово-економічному напрямі варто використовувати різноманітні джерела фінансування. Необхідно формувати сприятливий клімат для збільшення надходжень від вітчизняних та іноземних інвесторів,

створювати правову основу для ефективного використання вкладених коштів і ресурсів.

В умовах трансформації соціально-економічної системи, коли можливості мобілізації внутрішніх інвестиційних ресурсів є вкрай обмеженими, особливого значення набуває проблема залучення іноземного капіталу на депресивні території.Хоча попит на інвестиційні ресурси досить значний, проте починаючи з 2009 року в усіх без винятку гірських районах областей зони Карпат сума інвестицій в основний капітал суттєво знизилася. Так, наприклад, у Чернівецькій області цей показник скоротився майже на 50% і становив 2602,1 млн. грн., у Закарпатській області – на 42,1% (1914,7 млн. грн.). Що стосується частки інвестицій в гірські райони в загальній структурі інвестицій, спрямованих в Україну, то тут їх частка є мізерною і з кожним роком скорочується.

На нашу думку, важливими формами фінансування підтримки та стимулювання бізнесу на депресивних територіях повинен стати розвиток лізингу. Лізинг за своєю суттю є товарним кредитом в основні фонди, надані лізингодержувачу у вигляді переданого у користування майна, а враховуючи, що в сільській місцевості переважна більшість робіт здійснюються вручну, а доступ до сучасної техніки, яка б полегшила і вдосконалила процес виробництва, є обмеженим, то можливість автоматизації і спрощення цих робіт у рахунок лізингу виглядає досить привабливим.

Лізинг повинен доповнювати традиційні стосунки фінансових інститутів із діловими колами щодо фінансування технічного переозброєння, реконструкції та розвитку виробництва. Використовуючи лізинг, держава має можливість підвищити конкурентоспроможність вітчизняного виробника, створити додаткові робочі місця, особливо у сфері мікропідприємництва, вирішити багато інших соціально-економічних проблем.

Проведене дослідження дозволяє зробити ряд висновків і пропозицій.

Сучасна державна фінансова політика стимулювання розвитку гірських територій здійснюється в площині надання різного роду міжбюджетних трансфертів – дотацій, субвенцій, субсидій тощо. Держава при здійсненні фінансової політики на гірських територіях повинна кардинально змінити об'єкти інвестування, адже об'єктом державної підтримки гірських регіонів мають бути не місцеві органи влади, а підприємства та населення, що знаходяться на цих територіях. Необхідно повністю усунути механізм посередників у разі розміщення бюджетних коштів, що мають надходити каналами Державного казначейства.

У сфері кредитної політики основну увагу слід звернути на пільгове кредитування підприємців-початківців, які бажають здійснювати свою діяльність на гірських територіях, включаючи мікрокредитування приватних підприємців, надання гарантій під кредити, субсидіювання сплати відсотків та надання поворотної фінансової допомоги. Особливу увагу слід приділити довгостроковому кредитуванню мікробізнесу на гірських територіях і на зниженні відсотків за цими кредитами, оскільки період оборотності, поверненості і рентабельності вкладеного капіталу на цих територіях є значно більшим внаслідок сезонності господарської і виробничої діяльності ОСГ.

Значну увагу слід приділити підготовці підприємцями бізнес-програм, бізнес-планів, економічно обґрунтованих інвестиційних проектів для отримання кредитів. Активізувати діяльність комерційних банків щодо фінансування ними суб'єктів малого та мікробізнесу, які займаються виробництвом, заготівлею і переробкою тваринницької продукції, забезпечити їх пільговими кредитами під конкретні бізнес-програми за рахунок власних кредитних ресурсів, коштів міжнародних банків та фондів, які реалізують на території України програми розвитку підприємництва; створити у кожному районі гірської зони головні інтегровані підприємства, розробити проекти для організації фінансово-інтегрованої переробної групи на основі інтеграції сільськогосподарських

товаровиробників, переробних підприємств, банківського та фінансового капіталу з метою спільного виготовлення кінцевої продукції.

Велику увагу з боку державних органів влади слід приділити створенню сприятливого інвестиційного клімату в гірських районах, що дозволить залучити на ці території додаткові грошові ресурси. Активна інвестиційна діяльність стимулюватиме соціально-економічний розвиток гірських територій, дозволить залучити інвестиції у пріоритетні галузі народного господарства цих територій, сприятиме впровадженню сучасних технологій виробництва та забезпечить переход місцевих бюджетів на бездотаційний режим. Здійснення активної інвестиційної діяльності позитивно вплине і на зайнятість населення в гірських районах, збільшення кількості робочих місць і зниження рівня безробіття, що в результаті дасть відчутний соціальний ефект. Цього можливо досягти лише за умови кооперації інвестиційних ресурсів держави, населення та іноземних інвесторів, шляхом створення спеціальних інвестиційних фондів, інвестиційних компаній, фондів гарантування інвестицій тощо, які б були створені у формі акціонерних товариств за участю зазначених суб'єктів інвестиційного ринку.

У системі податкових платежів найбільш дієвим механізмом має бути надання різного роду пільг, включаючи пільгове оподаткування підприємницької діяльності, яка є пріоритетною для конкретної території. Такі пільги також можна розглядати і як одну з форм непрямого субсидіювання.

Враховуючи обмежені можливості державного та місцевих бюджетів, з метою реалізації політики сприяння розвитку підприємництва у фінансово-економічному напрямі, варто використовувати нетрадиційні джерела фінансування (кошти кредитних спілок, колективних ощадних організацій, асоціацій взаємодопомоги, ломбардний кредит тощо), сформувати сприятливий клімат для стимулювання надходжень від вітчизняних та іноземних інвесторів шляхом створення для цих суб'єктів особливих умов функціонування на цих територіях, надання певних пільг при відкритті таких установ на проблемних

територіях, запровадження податкових канікул, компенсації відсотків за кредитами з боку держави тощо.

* * *

Упровадження комплексу розглянутих вище заходів фінансово-кредитного стимулювання розвитку гірських територій сприятиме подоланню їх депресивності, поліпшенню умов життя людей, координації діяльності та посиленню взаємної відповідальності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

РОЗДІЛ 10. СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ТА ІНФРАСТРУКТУРИ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

10.1. Дослідження, оцінка та аналіз об'єктів соціальної інфраструктури

Соціальна сфера – одна з найважливіших сфер життя суспільства, в якій реалізуються соціальні інтереси всіх верств населення, відносини суспільства та особи, умови праці й побуту, здоров'я, відпочинку. Соціальна сфера об'єднує в собі сукупність галузей і видів діяльності, підприємств, фірм, закладів та установ, які мають забезпечити задоволення потреб людей у матеріальних благах, послугах, відтворенні роду, створити умови для співіснування та співпраці людей у суспільстві згідно з діючими законами і правилами з метою створення мегаполісів, розвитку масових комунікацій, зміщення держави.

О. Павлов, на нашу думку, надав коротку, але всеохоплючу характеристику соціальної сфери: «Життєве середовище, в межах якого відбувається фізичне і духовне становлення особистості»¹.

Відомо, що виробнича інфраструктура сільських поселень обслуговує сільськогосподарське виробництво (як матеріальну галузь), а соціальна – безпосередніх його працівників, членів їх родин, а також всіх жителів на території території функціонування цього виробництва.

Розвиток соціальної сфери регіону в науковій практиці пов'язують, як правило, з іншими показниками регіонального розвитку. Існує кілька моделей, які узагальнюють закономірності розвитку соціальної сфери регіону. Ці моделі охарактеризовано в таблиці 10.1.

¹ Павлов О.І. Концептуальні засади розвитку соціальної сфери села в умовах його реформування / О.І. Павлов // Статистика України. – 2005. – №3. – С. 77-80.

Таблиця 10.1

Моделі закономірностей розвитку соціальної сфери регіону*

Моделі	Показники та характеристики
1. Г. Мюрдаля	Відображає залежність між розвитком підприємництва, обсягами доходів підприємств і населення, місцевими бюджетами та регіональною інфраструктурою
2. Херрода-Домара	Розвинуті райони мають високий рівень доходів, внаслідок чого відбувається приплив робочої сили і капіталу
3. Неокласична	Розвинуті райони, отримуючи значні обсяги капіталу та інвестицій, мають невисокий рівень доходів і робоча сила має тенденцію до відтоку

* розроблено автором за джерелами

Перша модель – Г. Мюрдаля, як зазначено в таблиці 10.1, відображає залежність між розвитком підприємництва, обсягами доходів підприємств і населення, місцевими бюджетами та регіональною інфраструктурою. Автор моделі обґрунтovує цю залежність тим, що чим більш розвинута економіка регіону, тим більші доходи отримують населення та підприємства, що через податкову систему приводить до зростання відрахувань у місцеві бюджети. В результаті органи місцевого самоврядування мають ширші можливості для розвитку соціальної інфраструктури регіону. Однак Г. Мюрдалль вважає, що це потрібно робити тільки на основі економічного планування². При цьому забезпечуються привабливіші умови для ведення економічної діяльності і створюються стимули для припливу капіталів та інвестицій у регіон.

Автори другої моделі – Р. Херрод і Е. Домар (видатні теоретики неокейнсіанства, котрі розвивали теорію Кейнса під кутом зору економічної

¹ Павлов О.І. Концептуальні засади розвитку соціальної сфери села в умовах його реформування / О.І. Павлов // Статистика України. – 2005. – №3. – С. 77-80; Модель економічного зростання Харрода-Домара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/EcCiv/22.htm>; Юхименко П.І. Історія економічних учень: навч. посіб. / Юхименко П.І., Леоненко П.М. – К.: Знання-Прес, 2005. – 583 с.; Модель економічного зростання Харрода-Домара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/EcCiv/22.htm>.

² Юхименко П.І. Історія економічних учень: навч. посіб. / Юхименко П.І., Леоненко П.М. – К.: Знання-Прес, 2005. – 583 с.

динаміки) виходять з аргументації, що райони, які швидко розвиваються, мають високий рівень доходів, внаслідок чого відбувається приплив робочої сили та капіталу. Зростає обсяг податків до місцевих бюджетів, що зумовлює розвиток соціальної сфери регіону. Е. Домар, на відміну від Р. Херрода, прагне врахувати мінливу ємність ринку в ході розширеного відтворення, він підкреслює, що динамічна рівновага нестійка, а тому необхідним є державне регулювання економічного зростання¹.

Третя модель, неокласична – навпаки, виходить з того, що райони, які розвиваються, хоча й мають чистий приплив капіталу та інвестицій, однак рівень доходів у них невисокий, і робоча сила має тенденцію до відтоку, що в свою чергу, приводить до низьких надходжень у місцеві бюджети і як результат – до зменшення відрахувань на розвиток соціальної сфери, а, отже, й до скорочення її об'єктів. Неокласична модель підходить для районів, котрі стали розвиватися на базі використання місцевої робочої сили в добре забезпечених трудовими ресурсами регіонах з відносно низьким рівнем доходів населення та якістю його життя, що склалися традиційно.

Залежності між економічним розвитком і розвитком соціальної сфери регіону та якістю життя населення трактуються різними вченими по-різному. Проте існують кілька положень, які не потребують доведення і характерні для будь-якої моделі регіонального розвитку (табл. 10.2).

Таблиця 10.2
Характеристика положень, які не потребують доведення і характерні при формуванні моделі регіонального розвитку*

Положення	Характеристика
1	Рух капіталу відбувається в регіоні, які дають найбільший прибуток на вкладений капітал.
2	Розвиток основних галузей спеціалізації сприяє розвитку допоміжних галузей, розширенню сфери послуг і створенню досконалішої інфраструктури для населення і розвитку економічної діяльності.

¹ Модель економічного зростання Харрода-Домара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/EcCiv/22.htm>.

3	Більш розвинута виробнича інфраструктура створює привабливі умови для розширення економічної діяльності і відкриття нових фірм.
4	Концентрація виробничого і невиробничого капіталу безпосередньо визначає доходи місцевих органів влади. Чим більші доходи бюджету на території, тим більші інвестиції в інфраструктуру і соціальні програми.
5	Вищий рівень індивідуальних доходів забезпечує вищий рівень соціального розвитку, а саме медичного обслуговування, освіти, забезпечення житлом тощо.

* розроблено автором

Соціальна інфраструктура – це сукупність організацій, послуг і сфер, які забезпечують сприятливі умови життедіяльності людей на виробництві та в побуті¹. У широкому розумінні суть соціальної інфраструктури полягає в тому, що вона є комплексом галузей, які забезпечують життедіяльність населення та розвиток суспільного виробництва. Особливістю соціальної інфраструктури є те, що її галузі не виробляють продукції, але створюють умови для її виробництва.

Як уже зазначалося, виробнича інфраструктура сільських поселень обслуговує сільськогосподарське виробництво (як матеріальну галузь), а соціальна – безпосередньо його працівників, членів їх родин, а також усіх жителів на території населеного пункту, де розташовано підприємство.

Соціально-економічне значення соціальної (невиробничої) інфраструктури полягає у створенні оптимальних умов життя і трудової діяльності працівників, членів їх сімей, а отже сприяє відтворенню сільського населення, стримуванню міграції, насамперед молоді. Все це в свою чергу забезпечує збільшення ефективності сільськогосподарського виробництва.

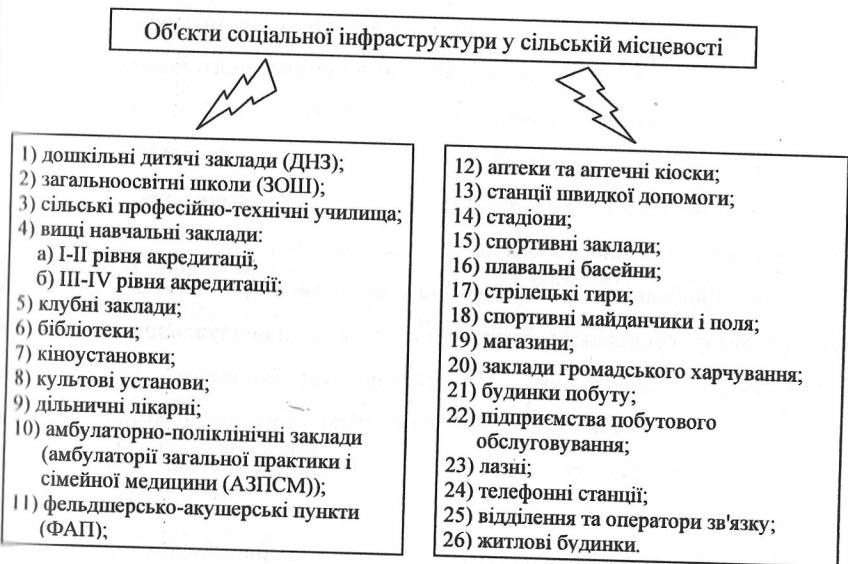
Переконливі приклади впливу соціальної інфраструктури на високі кінцеві наслідки господарювання є в кожному регіоні України. В Криму – це відомий агрокомбінат «Дружба народів», у Черкаській області – агрофірма «Зоря» Золотоніського району, в Полтавській – кооператив «Батьківщина»

¹ Семенда Д.К. Економіка підприємства: навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення / Д.К. Семенда. – Умань, 2006. – 228 с.

Котелевського району, Хмельницькій області – кооператив «Летава» Чемеровецького району та інші.

Прийнято розрізняти дві великі групи соціальної інфраструктури: соціально-побутову (побутове обслуговування населення, житлово-комунальне господарство, торгівля, громадське харчування, пасажирський транспорт, зв'язок) та соціально-культурну (охорона здоров'я, освіта, культура та мистецтво, рекреаційне господарство, фізична культура і спорт).

Всього до об'єктів соціальної інфраструктури у сільській місцевості України відносять 26 закладів та установ (рис. 10.1):

Рис. 10.1. Об'єкти соціальної інфраструктури у сільській місцевості
(розроблено автором)

З 26 перелічених інфраструктурних об'єктів нами досліджувалися: 1) заклади освіти (ДНЗ, ЗОШ); 2) заклади охорони здоров'я (ФАП, АЗПСМ, літаки); 3) заклади культури (бібліотеки, клуби, кінотеатри, музеї); 4) заклади

сфери побутових послуг (будинки побуту і підприємства побутового обслуговування); 5) телефонні станції та оператори зв'язку.

Загальновідомим є те, що основні соціальні показники України не перевищують рівня, якого країни Західної Європи досягли ще у 50-60 роки минулого століття; соціальні витрати на душу населення там дорівнюють від 2,4 до 8,0 тис. дол., а в Україні – менше 1 тис., або в середньому в 5,8 разу менше. Крім того, витрати на розвиток соціальної сфери не відповідають нормативам, встановленим українським і міжнародним законодавством. Таким чином, багато фактів свідчать, що сучасний стан соціальної інфраструктури на селі потребує вирішення комплексу невідкладних проблем як на державному, так і на місцевому рівнях, виходячи з відповідних законодавчих і нормативних актів.

Від теоретичних положень переходимо до конкретного аналізу розвитку соціальної сфери регіону. Найпростішим способом такої оцінки служить порівняння тих чи інших показників розвитку регіону з середніми по країні. Однак таке зіставлення може дати лише загальні відомості про положення регіону відносно загальноекономічної ситуації в країні.

Для поглиблого аналізу визначаються індикатори, які характеризують рівень розвитку суспільного споживання, рівень індивідуальних доходів та індивідуального споживання. Проведення кореляційного аналізу цих показників дозволить з'ясувати найбільш чутливі з них, які можуть ефективно використовуватися при регіональному аналізі як самостійні індикатори і критерії класифікації.

Потреби соціальної сфери села не обмежуються лише будівництвом житла, шляхів сполучення, мереж газо-, водо- та електропостачання. Належний розвиток соціальної інфраструктури потребує створення для селян комплексу культурно-побутових, спортивно-оздоровчих, інших важливих умов.

У ході дослідження встановлено кількість закладів освіти – дошкільних і загальних навчальних закладів (загальноосвітніх шкіл I, I-II, I-III ступенів) у розрізі гірських районів Закарпатської області (табл. 10.3). Враховуючи дані

таблиці, в розрізі гірських поселень визначимо показник кількості закладів освіти на 1000 осіб молодого населення, враховуючи середній показник по області (1,6).

Таблиця 10.3

Заклади освіти гірських територій Закарпатської області в розрізі районів*

№ з/п	Район області	Всього закладів освіти	Кількість закладів на 1000 осіб молодого населення
1	Великоберезнянський	36	2,1
2	Воловецький	54	1,1
3	Іршавський	23	1,3
4	Мукачівський	11	2,5
5	Міжгірський	76	1,5
6	Перечинський	9	3,0
7	Рахівський	64	0,9
8	Свалявський	8	2,1
9	Тячівський	49	0,7
10	Хустський	23	1,2
	Всього	353	у середньому 1,6

* складено автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів

Отже, вищий за середній показник (за зменшенням) мають: гірські села Перечинського, Мукачівського, Великоберезнянського і Свалявського районів. На нашу думку, пояснити це можна наближеністю цих районів до обласного центру – Ужгорода (Перечинський, Великоберезнянський райони) та до другого за розміром великого міста області – Мукачева (Мукачівський і Свалявський райони). Іншою, суб’єктивною причиною цього може бути ставлення місцевої влади та органів місцевого самоврядування до проблем розвитку освітньої галузі. Нижче за середній показник (за зменшенням) мають: Міжгірський, Іршавський, Хустський, Воловецький, Рахівський і Тячівський райони.

Розвиток освіти в області залежить і від інших, не менш важливих факторів. Так, Закарпаття, де народжуваність найбільша серед областей України, страждає від нестачі дошкільних закладів, і вона поряд з іншими

чотирма областями має дефіцит місць у дитячих садках. До речі, в Україні на ДНЗ на 100 місць у середньому припадає 108 дітей (у містах – 123, селах – 83 дітей). На Закарпатті майже половина дошкільнят сидить у дома. Тому місцеві владі з великими проблемами доводиться повернати роздані на початку двохтисячних років приміщення садочків і знову пристосовувати їх під потреби навчально-виховного закладу. Будівництво нових дошкільно-виховних закладів і закладів загальної освіти йде повільно через недостатнє фінансування. Обласний бюджет на 2010 рік виділив лише 4 мільйони гривень. Доводиться збільшувати кількість груп в уже існуючих садочках і набирати в них п'ятирічних дітей, щоб хоч трохи підготувати їх до школи. Молодші діти чекають своєї черги. Але у 2010 і 2011 роках ця ситуація завдяки обласній владі почала кардинально виправлятися, і Закарпаття у 2011 році посіло перше місце в Україні за показником будівництва і відновлення роботи раніше закритих об'єктів дошкільної і шкільної освіти. Однак на Закарпатті поряд з ще чотирма областями спостерігається дефіцит місць у ДНЗ¹.

У 2011 році в краї було заплановано збільшити мережу дитсадків із 533 до 555 та збільшити відсоток охоплення дітей дошкільною освітою до середньоукраїнського показника – 57%. До 94 відсотків планується збільшити охоплення освітою дітей п'ятирічного віку. Якщо у 2001 році дитсадки відвідувало 21000 малюків, то на початок 2011 року – майже 36000. Загалом на Закарпатті понад 51% дітей охоплені різними формами дошкільної освіти. Крім цього, для задоволення освітніх потреб національних меншин діє 90 дошкільних дитячих закладів. У 2011 році планувалося ввести в дію 3 дошкільні навчальні заклади, виділити 5 земельних ділянок для будівництва, відновити роботу 13 закладів, створити 6 навчально-виховних комплексів; поновити роботу 94 груп у діючих закладах, повернути дві будови та ще дві будівлі придбати¹.

¹ Новини Закарпаття. – 2011. – №№50-51 (3769-3770).

У ході дослідження встановлено також кількість закладів охорони здоров'я (ФАП і АЗПСМ, лікарні, поліклініки) гірських територій Закарпаття, що знайшло відображення в таблиці 10.4.

Таблиця 10.4

Заклади охорони здоров'я гірських територій Закарпаття в розрізі районів*

№ з/п	Район області	Всього закладів охорони здоров'я	Кількість закладів на 1000 осіб населення
1	Великоберезнянський	33	1,9
2	Воловецький	30	1,5
3	Іршавський	11	0,6
4	Мукачівський	10	2,3
5	Міжгірський	47	0,9
6	Перечинський	7	2,3
7	Рахівський	33	0,5
8	Свалявський	5	1,3
9	Тячівський	29	0,4
10	Хустський	16	1,8
	Всього	221	у середньому 1,4

* складено автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів

Як і в попередній таблиці 10.3, у таблиці 10.4 був вирахуваний середній показник (1,4) кількості закладів охорони здоров'я на 1000 осіб населення по всіх гірських поселеннях області. До гірських районів, що мають показник вище за середній, потрапили (за зменшенням): Мукачівський, Перечинський, Великоберезнянський, Хустський і Воловецький. Решта – Свалявський, Міжгірський, Іршавський, Рахівський і Тячівський мають показник нижче за середній.

Загальною причиною такого становища в галузі охорони здоров'я є неналежне фінансування з центрального та обласного бюджетів, неналежне виконання державних програм розвитку сільської медицини, а також багато інших чинників, характерних для всієї України.

Враховуючи отриману інформацію щодо показників функціонування сфери освіти та охорони здоров'я на Закарпатті, було розроблено таблицю 10.5, де зазначена відповідність нормам кількості ДНЗ і закладів охорони здоров'я (лікарні, поліклініки, АЗПСМ, ФАПи), розташованих на гірських територіях Закарпатської області.

Таблиця 10.5

Відповідність нормам кількості ДНЗ і закладів охорони здоров'я у гірських населених пунктах Закарпатської області*

Гірський район	Кількість поселень	Молодь (чол.)	Заклади освіти	Відповідність нормам ¹	Населення (чол.)	Заклади охорони здоров'я	Відповідність нормам ²
Іршавський	14	3483	23 (ДНЗ-5, 17 ЗОШ, (І ст.) – 3, (І-ІІ ст.) – 10, (І-ІІІ ст.) – 4)), інше – 1)	так – 7, ні – 7	17193	11 (ФАП-3, АЗПСМ-8)	так – 9, так! – 4, ні – 1
Великоберезнянський	27	3173	36 (ДНЗ-7, ЗНЗ-29)	так – 9, ні – 12, ? – 5, так/ні-1	17452	33 (ФАП-19, ????)	так – 6, так! – 11, ні – 0, ? – 10
Воловецький	смт - 2; села - 24	5526	54 (ДНЗ-24, 27 ЗОШ (І ст.) – 9, (І-ІІ ст.) – 14, (І-ІІІ ст.) – 4, інше-3)	так – 20, ні – 3, ? - 3	26992	30 (ФАП-23, АЗПСМ-5, ЦРЛ-1, поліклініки-1)	так/так – 1, так/ні – 4, так – 10, так! – 11, ні – 0
Міжгірський	смт - 1, села - 43	11244	76 (ДНЗ-24, 51 ЗОШ (І ст.) – 14, (І-ІІ ст.) – 21, (І-ІІІ ст.) – 16, інше – 1)	так – 33, ні – 11	51447	47 (ФАП-35, АЗПСМ-10, лікарні-2)	так/так – 3, так/ні – 6, так – 20, так! – 14, ні – 1
Мукачівський	12	873	11 (ДНЗ-1, ЗНЗ-10)	так – 8, ні – 4	4451	10 (ФАП-9, АЗПСИ-1)	так – 4, так! – 8, ні – 0
Перечинський	8	839	9 (ДНЗ-3, ЗНЗ-6)	так – 7, так! – 1	3015	7 (ФАП-6, АЗПСМ-1)	так – 3, так! – 5
Рахівський	місто – 1, смт – 1, села – 26	17569	64 (ДНЗ-21, ЗНЗ-43)	так – 21, ні – 7	74333	33 (ФАП-11, АЗПСМ-16, лікарні-4, поліклініки-2)	так/так – 3, так/ні – 3, так – 20, так! – 1, ні – 1
Свалявський	5	794	8 (ДНЗ-3, ЗНЗ-5)	так – 4, ні – 1	3849	5 (ФАП-4, АЗПСМ-1)	так – 4, так! – 1
Тячівський	смт – 2, села – 27	15643	49 (ДНЗ-15, 34 ЗОШ ((І ст.) – 3, (І-ІІ ст.) – 17, (І-ІІІ ст.) – 14))	так – 28, ні – 1	67688	29 (ФАП-19, АЗПСМ-7, лікарні-2, поліклініки-1)	так – 15, так/ні – 11, ні – 3
Хустський	22	4467	23 (ДНЗ-4, ЗНЗ-18, інше-1)	так – 11, ні – 11	19732	16 (ФАП-9, АЗПСМ-6, лікарня-1)	так – 19, так! – 3
Всього	місто – 1, смт – 6, села – 208	63611	ДНЗ – 107, ЗОШ – 240, інше – 6	так – 148 (69,2%), так! – 1 (0,5%),	286152	ФАП – 138, АЗПСМ – 69, лікарні – 10, поліклініки – 4	так/так – 7 (3,3%), так/ні – 24 (11,5%),

всього – 215			ні – 57 (26,6%), ? – 8 (3,7%)			Всього – 221	так – 104 (49,8%), так! – 58 (27,8%), ні – 6 (2,9%), ? – 10 (4,8%)
--------------	--	--	-------------------------------	--	--	--------------	--

* розраховано автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів відновлення, добудова і спорудження школ і дошкільних навчальних закладів у селах, де налічується понад 50 дітей відповідного віку, насамперед у тих, які розташовані на відстані понад 3 км від населених пунктів, де є такі заклади;

† відкриття закладів охорони здоров'я з надання первинної медико-санітарної допомоги (ФАП) в селах із чисельністю жителів понад 500 осіб; створення в сільських населених пунктах із кількістю жителів понад 1 тис. чоловік амбулаторій загальної практики сімейної медицини та реорганізація сільських лікарських амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів в амбулаторії загальної практики сімейної медицини.

? – частково відсутня інформація.

Примітка: «**так!**» – є заклад при населенні менше за норму, «**так**» – все згідно з нормою, «**ні**» – не дотримано норми, «**так/ні**» – перша позиція відповідає, друга – не відповідає, «**так/так**» – всі позиції відповідають.

Аналізуючи показники таблиці 10.5, зазначимо, що повністю відповідає нормі наявності закладів освіти 69,2% поселень, не відповідає – 26,6%. Стосовно відповідності нормам функціонування закладів охорони здоров'я, то відповідає повністю нормі «**так**» (49,8%) і «**так/так**» (3,3%) – 53,1%, а не відповідає – 2,9%. Часткова відповідність «**так/ні**» наявна у 11,5% випадків. Необхідно відмітити, що достатньо великим є показник (27,8%), який показує, що заклад охорони здоров'я відкрито при меншому показнику кількості населення (для ФАПу – менше 500 чол., АЗПСМ – менше 1000). У таких випадках доцільно для економії коштів і раціонального їх використання, АЗПСМ перетворити на ФАП. Звичайно, при цьому необхідно враховувати й інші обставини, зокрема віддаленість від районного центру або до більшого медичного закладу, де є відповідні кваліфіковані спеціалісти. Також треба спиратися на медичну статистику і соціологію, які дають картину захворюваності, кількості і видів хвороб, все те, що відрізняє населений пункт або район по структурі хвороб і відсотку здорових людей.

Особливу увагу необхідно звертати на додаткові витрати часу і коштів як населення, так і держави, яких вимагає транспортування до закладів освіти

дітей і школярів, а також населення до медичних установ. Йдеться про державне фінансування урядових програм «Вчитель», «Шкільний автобус», «Сільська медицина» тощо. З огляду на це не можна переносити на гірські поселення загальні тенденції, притаманні низинним населеним пунктам.

Для визначення напрямів поліпшення соціальної сфери й інфраструктури гірських населених пунктів необхідно враховувати положення численних державних програм розвитку, які безпосередньо або опосередковано стосуються соціальної сфери села. В ході дослідження встановлено такі основні шляхи її розвитку.

1. У сфері освіти:

- відновлення, добудова і спорудження шкіл і дошкільних навчальних закладів у селах, де налічується понад 50 дітей відповідного віку, насамперед у тих, що розташовані на відстані понад 3 км від населених пунктів, де є такі заклади;
- створення комплексів «загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад», «загальноосвітній навчальний заклад – соціально-культурний центр села», організація навчання учнів у початковій школі за місцем їх проживання (за наявності не менш 5 учнів у населеному пункті);
- забезпечення виконання Програми інформатизації та комп'ютеризації сільських шкіл;
- забезпечення регулярного підвезення до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів і педагогічних працівників у сільській місцевості;
- застосування нових форм навчання й виховання дітей з урахуванням специфіки розселення та змін вікової структури жителів села;
- відкриття шкіл, у тому числі новозбудованих (фінансування зазначених витрат має здійснюватися за рахунок коштів місцевих бюджетів і Державного бюджету України).

2. У сфері охорони здоров'я:

- відкриття закладів охорони здоров'я з надання первинної медико-санітарної допомоги в селах із кількістю жителів понад 500 осіб;
- створення в сільських населених пунктах з кількістю жителів понад 1 тис. чоловік амбулаторій загальної практики сімейної медицини та реорганізація сільських лікарських амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів в амбулаторії загальної практики і сімейної медицини;
- розширення мережі аптечних закладів, зокрема за рахунок відкриття їх у медичних установах;
- створення на базі сільських закладів охорони здоров'я дених стаціонарів;
- оснащення сільських закладів охорони здоров'я сучасною ультразвуковою, ендоскопічною, рентгенологічною, наркозною апаратурою, пересувними стоматологічними кабінетами, іншим сучасним обладнанням;
- реалізація Програми уряду «Сільська медицина», зокрема виділення автомобілів сімейної медицини для сільських, дільничних і районних лікувальних закладів з метою поліпшення медичного обслуговування мешканців гірських населених пунктів;
- надання лікувально-консультаційної та організаційно-методичної допомоги і вжиття санітарно-протипідемічних заходів силами спеціальних бригад обласних і районних закладів охорони здоров'я;
- зміцнення лікувально-оздоровчої бази санаторіїв та інших закладів, призначених для лікування й оздоровлення дорослого і дитячого населення.

3. У сфері культури:

- збереження та забезпечення повноцінного функціонування існуючої мережі закладів культури (клубів, бібліотек, музеїв, шкіл естетичного виховання);
- переобладнання під заклади культури приміщень, які не використовуються, створення закладів культури малих форм (віталень,

світлиць, читалень та ін.) у придатних для цього приміщеннях, насамперед у селах, де немає стаціонарних закладів культури;

- організація охорони музеїв та заповідників за допомогою оснащення їх засобами охоронно-пожежної сигналізації або запровадження посад сторожів;

- розвиток мобільних форм культурного обслуговування сільського населення;

- комп'ютеризація сільських публічних бібліотек згідно з Національною програмою інформатизації;

- збільшення й оновлення книжкового фонду сільських бібліотек.

4. У сфері фізичної культури й спорту:

- реконструкція існуючих і будівництво нових сільських фізкультурно-оздоровчих закладів, споруд, дитячих оздоровчих таборів, баз відпочинку, пансіонатів для оздоровлення дітей та підлітків;

- реформування організаційних основ фізкультурно-спортивного руху на селі, створення територіальних (при органах місцевого самоврядування) фізкультурно-спортивних клубів та відділень дитячо-юнацьких спортивних шкіл; провадження ефективних форм, методів і засобів фізкультурно-оздоровчої діяльності та видів спорту з урахуванням місцевих особливостей, традицій, умов праці та відпочинку жителів села; спорудження та обладнання ігорних майданчиків, спортивних залів, плавальних басейнів при школах, дошкільних навчальних, культурно-освітніх закладах;

- поліпшення матеріально-технічного оснащення навчально-спортивних баз підготовки кандидатів до збірних команд України.

5. У сфері торгівлі та побутового обслуговування:

- наближення закладів торгівлі та побутового обслуговування до місць проживання населення, розширення їх мережі;

- запровадження нових форм обслуговування з урахуванням особливостей сільського розселення в різних регіонах;

- широке використання пересувних форм надання послуг із застосуванням транспортних засобів, поштового, телефонного зв'язку, інших комунікацій;

- збільшення кількості приймально-заготовільних пунктів сільськогосподарської продукції;

- відновлення підприємств, які надають санітарно-гігієнічні послуги (лазні, перукарні, пральні), послуги з ремонту одягу й взуття, побутової техніки тощо.

6. У сфері соціального обслуговування населення:

- збереження мережі інтернатних установ для людей похилого віку та інвалідів, зміцнення їх матеріально-технічної бази, виділення земельних ділянок і надання допомоги для ведення підсобних господарств;

- перепрофілювання, в разі потреби, ліжкового фонду сільських закладів охорони здоров'я в ліжковий фонд медико-соціального призначення з передачею його органам соціального захисту населення;

- поширення практики організації сезонних (на зимовий період) інтернатних установ для людей похилого віку, які мають можливість проживати влітку у власних житлових будинках;

- підвищення якості обслуговування сільського населення соціальними службами, забезпечення їх приміщеннями, транспортними засобами тощо.

Розвиток соціальної інфраструктури сільських населених пунктів передбачає також будівництво і реконструкцію, розширення мереж шляхів із твердим покриттям. Так, відповідно до ч. 5 ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» всі шляхи, що зв'язують сільські населені пункти (в тому числі в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування, належать до категорії шляхів загального користування і разом з усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів передаються на баланс корпорації Укравтодор.

10.2. Житлово-комунальне господарство гірських поселень: сучасний стан і перспективи розвитку

Соціально-економічний розвиток будь-якої країни визначається багатьма факторами, у тому числі територіальним розвитком її регіонів. Важливе місце при цьому відводиться житлово-комунальній сфері, розвиток якої, як і всієї соціальної сфери, підпорядковується головній меті – найбільш повному задоволенню постійно зростаючих потреб суспільства. Чим вищими є темпи соціального розвитку, тим динамічніше змінюються людські потреби, структура життєвих благ, покликаних їх задовільнити та забезпечувати. Це, в свою чергу, залежить від раціонального розміщення як соціальної сфери в цілому, так і такого її сегменту, як житлово-комунальне господарство, тобто від наукового обґрунтування та втілення в практику господарювання конкретних рішень щодо її просторової (територіальної) організації.

Формування житлово-комунального господарства з точки зору раціональної територіальної організації її об'єктів передбачає: врахування відповідності їх розміщення потребам населення; економію витрат праці та подолання просторового розриву між елементами виробництва житлово-комунальних послуг; забезпеченість планомірності, керованості процесів розміщення об'єктів та їх орієнтацію на досягнення високої економічної ефективності господарської діяльності.

Житлово-комунальне господарство є багатогалузевим комплексом, який через певні об'єктивні і суб'єктивні обставини на сьогодні доволі слабо вписаний у сферу ринкових відносин, які продовжують розвиватися у вітчизняній економіці. Ця галузь надзвичайно складна для реформування, тому що проведення кардинальних реформ щодо застосування ринкових методів господарювання не завжди може бути схвалене в суспільстві. Поліпшення житлово-комунального обслуговування забезпечує необхідну основу для

відтворювального процесу, позитивно впливає на шлюбність, народжуваність, зміцнення здоров'я населення, а, отже, на демографічну ситуацію¹.

Існує суттєва відмінність у розміщенні об'єктів житлово-комунального господарства як у розрізі міста і села, так і в регіональному аспекті, а також у забезпеченні населення відповідними послугами. Ці відмінності перш за все характерні для міської та сільської місцевості.

Умови проживання є важливим показником життєвого рівня населення в будь-якій країні. Важливу роль відіграють не лише наявність власного житла, а і його стан та якість. Нині в Україні наявність належного за розміром житла та якісні житлові умови, які повинні відповідати європейським стандартам, асоціюються не з необхідністю, а з заможністю. Формування сучасного ринку житла обмежено низькими матеріальними можливостями українських сімей, особливо у сільській місцевості. Проживання у сільській місцевості формує особливий профіль та умови проживання, тому сільська місцевість характеризується суттєвими відмінностями житлових умов сімей порівняно із міськими сім'ями, насамперед за якісними характеристиками².

Важливим показником оцінки стану житлово-комунального господарства є житловий фонд, який визначається як сукупність житлових приміщень незалежно від форми власності, включаючи житлові будинки, спеціальні будинки (гуртожитки, притулки, спеціальні будинки для одиноких людей похилого віку, дитячі будинки, будинки-інтернати для інвалідів, ветеранів, інтернати при школах і школи-інтернати), квартири, службові житлові приміщення, інші житлові приміщення в будівлях, придатних для проживання. У житловий фонд не враховуються дачі, літні садові будиночки, спортивні і туристичні бази, мотелі, кемпінги, санаторії, будинки відпочинку,

¹ Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.10.01 / В.В. Димченко; Харк. держ. акад. міськ. госп-ва. Х., 2003. – 20 с.: рис. – укр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dissert.com.ua/contents/37925.html>.

² Черніченко В.В. Житлові умови сільського населення в контексті формування соціальної політики // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1 (9). – С. 53-54.

пансіонати, будинки для приїжджих, готелі, залізничні вагони, інші будівлі та приміщення, призначені для сезонного і тимчасового проживання незалежно від часу проживання в них громадян¹.

У загальнонаціональному масштабі міський житловий фонд становить 64,2%, а сільський – 35,8%, тобто перевищення міського над сільським становить 28,4%. До того ж у містах приватний житловий фонд сягає 89,8%, а сільський – 98%. Житловий фонд України, що перебуває в особистій власності громадян, становить 92,8%, а державний – лише 7,2%. Середня забезпеченість населення житловою площею у розрахунку на одного жителя складає 23,3 м², на міського жителя – 21,8 м², а сільського – 26,4 м² відповідно².

Дуже важливим аспектом дослідження умов проживання населення України є проведення порівняльної оцінки фактичної площі житла із загальноприйнятими нормативними значеннями або житловими стандартами. В Україні сьогодні немає визначених мінімальних житлових норм. Єдиним законодавчим актом, у якому вказані житлові норми, є Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду», у ст. 3 якого наведена норма санітарної (мінімальної) площи – 21 м² загальної площи на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 м² на сім'ю. Важливо зазначити, що до 1992 року в Україні діяла санітарна норма – 9 м² житлової площи на особу. Таким чином, можна стверджувати, що порівняно з іншими типами населених пунктів мешканці сільської місцевості мають більший рівень забезпеченості загальною площею житла, житловою площею, окремими кімнатами у розрахунку на одну особу³.

Сьогодні функціями житла є не лише забезпечення сприятливого середовища існування, а й захист людини від соціальних та інформаційних

¹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Закарпатській області – Ужгород, 2011. – С.425.

² Статистичний щорічник України за 2010 рік Державний комітет статистики України, Київ, 2011. – С. 421. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

³ Черніченко В.В. Житлові умови сільського населення в контексті формування соціальної політики // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1 (9). – С. 55.

перевантажень; для багатьох сімей – це місце ведення домашнього господарства, сімейного бізнесу, який є головним джерелом доходів, навчання тощо.

Поряд із забезпеченістю сільського населення житлом – окремими кімнатами, є проблема якості житлового фонду. Переважна більшість житлового фонду в Україні, особливо у сільській місцевості, знаходиться в критичному стані. Наявний сільський житловий фонд застарів як фізично, так і морально, він потребує капітального ремонту та модернізації. Помешкання, побудовані кілька десятиліть тому, не можуть відповісти сучасним вимогам комфорtnості¹.

Головним фактором, який впливає на рішення домогосподарства про проведення (не проведення) капітального ремонту, є наявність (відсутність) власних «вільних» коштів. Якщо у містах населення дедалі частіше використовує кредити для проведення ремонтів, то в сільській місцевості така практика ще не настільки поширена. Сільські жителі, з одного боку, мало поінформовані про умови отримання кредитів, а з іншого – не мають можливості їх отримати через відсутність стабільного джерела доходів. Саме тому більшість сільських домогосподарств України мешкає не в сучасному, а у фізично і морально застарілому (в окремих випадках навіть аварійному) житлі. Така ситуація є свідченням низького рівня матеріального добробуту сільського населення, що не дає можливості сільським мешканцям осучаснювати власне житло¹.

Безумовно, що лише показники наявності житла, його форм, основні кількісні та якісні характеристики умов проживання не дають змоги коректно та повною мірою проаналізувати умови проживання сільського населення. Такий аналіз доцільно поглибити характеристикою та економічною оцінкою показників благоустрою сільського житлового фонду.

¹ Черніченко В.В. Житлові умови сільського населення в контексті формування соціальної політики // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1 (9). – С. 56, 58.

Незважаючи на те, що за переважною більшістю кількісних показників житловий фонд сільської місцевості перевищує, а за якісними показниками значно поступається міській місцевості, слід відзначити тенденцію до поступового, але стабільного поліпшення якісних індикаторів умов проживання саме сільських домогосподарств в Україні (табл. 10.6).

Таблиця 10.6

Динаміка облаштування побутовими зручностями житла в Україні, %¹

	2004	2006	2007	2008	2009	2010	2010 до 2004, %
У міських поселеннях							
водопроводом	76,3	76,7	76,9	77,3	77,5	77,9	+ 1,6
каналізацією	75,0	75,4	75,7	76,1	76,4	76,7	+ 1,7
опаленням	73,9	74,6	74,7	75,5	76,0	76,7	+ 2,8
газом	82,0	81,9	82,2	82,3	82,2	82,5	+ 0,5
гарячим водопостачанням	59,1	59,2	59,4	60,3	60,6	60,9	+ 1,8
ваннimi (душовими)	71,2	71,7	72,0	72,4	72,6	73,1	+ 1,9
У сільській місцевості							
водопроводом	19,1	20,6	21,6	23,3	25,2	27,1	+ 8,0
каналізацією	14,7	16,3	17,4	19,1	21,2	23,2	+ 8,5
опаленням	22,2	25,3	26,9	31,4	33,6	36,1	+ 13,9
газом	83,8	84,3	84,5	84,5	84,6	84,5	+ 0,7
гарячим водопостачанням	4,7	5,7	6,3	7,5	9,5	11,5	+ 6,8
ваннimi (душовими)	12,5	14,1	15,1	16,7	18,7	20,6	+ 8,1

Як показують дані таблиці 10.6, спостерігається наскрізне відставання облаштування сільського житлового фонду від міського в середньому на 40%. Таке відставання є більш значущим для сільських поселень гір Карпат. Однак темпи зростання у сільській місцевості є набагато вищими (у 4,5 разу), ніж у міських поселеннях – у середньому в селах на 7,7%, а в містах – на 1,7%. Це свідчить про те, що не зважаючи на повільне зростання економіки України, а

¹ Статистичний щорічник України за 2010 рік Державний комітет статистики України, Київ, 2011. – 560 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

деяких роках навіть її спад, держава приділяє увагу підвищенню побуту сільських мешканців.

Значні розбіжності в облаштуванні житла зручностями серед сільських і міських домогосподарств пояснюються тим, що надання комунальних послуг сільському населенню – це сфера діяльності сільських підприємств і сільрад, або спеціально створених організацій. У більшості випадків у них не вистачає коштів для поліпшення комфортності житла мешканців сіл, чи їх послуги є надто дорогими для селян. Тому проблема облаштування житла зручностями особливо гостро стоїть у сільській місцевості¹.

Підвищення питомої ваги частини житлового фонду обладнаного газом, супроводжується поліпшенням структури цього фонду. Зокрема, з року в рік скорочується частка сільських квартир, мешканці яких використовують скраплений газ, натомість підвищується частка помешкань, обладнаних для використання природного (мережевого) газу. Оскільки облаштування житла природним газом сприяє істотному поліпшенню умов життя, сільські мешканці витрачають значні кошти на його газифікацію¹.

Динаміка житлового фонду Закарпатської області за період 2005-2010 років характеризується як позитивна, що зазначено в таблиці 10.7. Зокрема, спостерігається збільшення загальної площині з 26,4 млн. м² (у 2005 р.) до 28,3 млн. м² (у 2010 р.). Забезпечення населення області житлом (на одну особу м²) також має позитивну динаміку за цей же період – з 21,2 м² у 2005 році до 22,6 м² – у 2010 році.

¹ Черніченко В.В. Житлові умови сільського населення в контексті формування соціальної політики // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1 (9). – С. 59, 61.

Таблиця 10.7

Динаміка житлового фонду Закарпатської області за період 2005-2010 рр.¹

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Абсолютне відхилення (2010 – 2005)
Увесь житловий фонд, тис. м ²	26387	26678	27205	27754	28018	28314	1921
У середньому на 1 мешканця, м ²	21,2	21,5	21,9	22,3	22,4	22,6	1,4
Міський житловий фонд, тис. м ²	9217	9317	9491	9715	9893	10031	814
У середньому на 1 мешканця, м ²	20,2	20,4	20,8	21,0	21,4	21,6	1,4
Сільський житловий фонд, тис. м ²	17170	17361	17714	18039	18125	18283	1113
У середньому на 1 мешканця, м ²	21,8	22,1	22,6	23,0	23,1	23,2	1,4

Аналізуючи таблицю 10.7, зазначимо, що найменше зростає житловий фонд саме у сільській місцевості. Це свідчить або про слабше порівняно з міськими мешканцями бажання селян будувати і поліпшувати житлові умови за рахунок збільшення площі житлових будівель, або про наявність інших факторів, які перешкоджають цьому (недостатність фінансових ресурсів, неналежні умови та інше). Натомість у показнику на 1 мешканця м² сільські мешканці випереджають міських на 1,4 м² (23,2-21,6).

За даними вибіркового обстеження домогосподарств у Закарпатській області Ганна Лучківська, начальник відділу обстежень умов життя домогосподарств Головного управління статистики в Закарпатській області зазначила, що для регіону характерне проживання в сільській місцевості. Із загальної кількості домогосподарств регіону 73% проживають в індивідуальних будинках, 25% – в окремій квартирі, 3% – в частині індивідуального будинку. За типом власності переважну більшість становить приватне (приватизоване, куплене) житло. В ході дослідження стало відомо, що житло 26,5% домогосподарств області було збудовано до 1960 р., 66% – у 60-х-80-х роках. За останні 20 років збудувало житло тільки близько 7% населення. Житлова площа 50% обстежених домогосподарств нижче санітарної норми 13,65 м², а

¹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Закарпатській області – Ужгород, 2011. – С. 426.

саме: у 28% домогосподарств області в середньому на одну особу припадає від 9,1 до 13,65 м², у 10% – від 7,5 до 9,0 м², у 11% – до 7,5 м²¹.

Забезпеченість житлом та облаштування його зручностями безпосередньо залежить від розміру населеного пункту. Так, із зменшенням розміру населеного пункту знижується рівень благоустрою житлового фонду. Відповідно, найгірша ситуація щодо умов проживання домогосподарств притаманна сільській місцевості, а особливо гірським населеним пунктам. Такий низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості пояснюється, з одного боку, традиційним небажанням сільських мешканців кардинально змінювати свої житлові умови, особливо серед населення старших вікових груп, а з іншого боку – фінансовою неспособністю та перешкодами об'єктивного характеру, зокрема відсутністю поблизу центральних мереж, спеціальних служб, техніки тощо.

У ході емпіричного дослідження і проведеної паспортизації гірських населених пунктів Закарпатської області в 2010 році було вперше визначено показники загального житлового фонду гірських поселень (табл. 10.8).

Таблиця 10.8

Показники загального житлового фонду гірських поселень районів

Закарпатської області у 2010 році*

№ з/п	Район області	Загальний житловий фонд, м ²	Кількість населення, осіб	Кількість м ² на 1 жителя
1	Великоберезнянський	289362	17597	16,4
2	Воловецький	332744	24300	13,7
3	Іршавський	388817	17230	22,6
4	Мукачівський	77794	4117	18,9
5	Міжгірський	532901	48200	11,1
6	Перечинський	65705	3415	19,2
7	Рахівський	661551	74333	8,9
8	Свалявський	52502	3888	13,5
9	Тячівський	1213221	67688	17,9
10	Хустський	362714	18732	19,4

¹ Лучківська Ганна. 60% закарпатців живе у селі. – 15 вересня 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/News/view/45968-60-закарпатців-живе-у-селі>.

Всього	3977311	279523	у середньому 16,2
* розраховано автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів			

Аналізуючи дані таблиці 10.8, зазначимо, що вище середнього показника кількості m^2 на 1 жителя мають 6 районів, а менше середнього показника – Воловецький, Міжгірський, Рахівський і Свалявський. Закономірним, з одного боку, є те, що Тячівський район, який вважається найбільшим районом не тільки на Закарпатті, а й в Україні, має найбільший житловий фонд (30,5%). І це при тому, що населення, яке проживає в гірських селах, найбільше в Рахівському районі (26%) при майже однаковій кількості гірських поселень у Тячівському (29) і Рахівському (28). Крім зазначеного, надто великою є диференціація показників рівня забезпеченості сільського гірського жителя житлом у міжрайонному зіставленні, що становить $13,7 m^2$ – Іршавський ($22,6 m^2$) відняти Рахівський ($8,9 m^2$).

Необхідно також відмітити, що середній показник на одного сільського жителя по області становить $23,2 m^2$, що перевищує показник жителів гірських районів на $7 m^2$ ($23,2-16,2$). Така ситуація, на нашу думку, пов’язана з гірським рельєфом, фінансовими можливостями, у тому числі загальними умовами кредитування, а головне – із соціально-економічним та інфраструктурним занепадом гірських сіл.

Благоустрій житлових приміщень і побутові умови життя сільського населення (забезпечення водою, каналізацією, природним газом) відіграють важливу роль для його роботи та відпочинку. Особливо гостро ця проблема постає в гірських населених пунктах. У таблиці 10.9 наведені дані про благоустрій населених пунктів гірських територій Закарпатської області.

Таблиця 10.9

Благоустрій населених пунктів гірських територій Закарпаття у 2010 році*

Райони області та кількість в них гірських населених пунктів	Мають вуличне освітлення	Мають водопровід	Мають каналізацію	Газифіковані природним газом
Великоберезнянський (27)	15 (55,6%)	9 (33,3%)	0	0
Воловецький (26)	11 (42,3%)	2 (7,7%)	1 (3,8%)	9 (34,6%)
Іршавський (14)	6 (42,9%)	10 (71,4%)	0	14 (100,0%)
Міжгірський (44)	11 (25,0%)	4 (9,1%)	1 (2,3%)	8 (18,2%)
Мукачівський (12)	2 (16,7%)	6 (50,0%)	1 (8,3%)	7 (58,3%)
Перечинський (8)	4 (50,0%)	1 (12,5%)	0	0
Рахівський (28)	18 (64,3%)	2 (7,1%)	1 (3,6%)	0
Свалявський (5)	5 (100,0%)	3 (60,0%)	1 (20%)	3 (60,0%)
Тячівський (29)	1 (3,4%)	0	0	0
Хустський (22)	4 (18,2%)	1 (4,6%)	0	6 (27,3%)
Всього (серед 215 сіл)	77 (35,8%)	38 (17,7%)	5 (2,3%)	47 (21,9%)

* розраховано автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів

Аналіз даних таблиці 10.9 дає змогу зазначити наступне.

- Перевершили середній показник за вуличним освітленням шість гірських районів області (по мірі зменшення): Свалявський, Рахівський, Великоберезнянський, Перечинський, Іршавський, Воловецький. Відстають від цього середнього показника чотири райони (по мірі зменшення): Міжгірський, Хустський, Мукачівський, Тячівський.
- Перевершили середній показник за наявністю водопроводу чотири гірські райони області (по мірі зменшення): Іршавський, Мукачівський, Великоберезнянський, Свалявський. Відстають від середнього показника п’ять районів (по мірі зменшення): Перечинський, Міжгірський, Воловецький, Рахівський, Хустський, а у Тячівському районі взагалі немає жодного гірського населеного пункту з водопроводом.
- Перевершили середній показник за наявністю каналізації чотири гірські райони області (по мірі зменшення): Мукачівський, Воловецький, Рахівський, Міжгірський. Гірські села решти районів не мають каналізаційної мережі.

4. У показнику газифікації природним газом перевершили середній показник п'ять гірських районів області: Іршавський, Мукачівський, Свалявський, Воловецький і Хустський. Відстає в цьому показнику Міжгірський район, а гірські села Великоберезнянського, Перечинського, Рахівського і Тячівського районів не газифіковані взагалі.

На нашу думку, для збереження довкілля та екології необхідним є впровадження і розвиток альтернативних видів енергетики на основі відновлювальних джерел енергії – сонячного випромінювання, вітру, річок, біomasи, теплоти Землі, які існують постійно або виникають періодично у довкіллі.

Значний вплив на рівень життя населення має наявність особистих підсобних господарств. Близько 80% домогосподарств області мають у своєму користуванні земельні ділянки, а 60% – утримують худобу, птицю, бджіл. Середня площа землі, яку використовує домогосподарство Закарпатської області, становить 53 сотки. Для вирощування продукції лише для власних потреб використовується 56% земельних ділянок, для вирощування продукції для власних потреб домогосподарства та для продажу – 39% земель, а 5% земельних площ здаються в оренду.

Особливо важливу роль особисті підсобні господарства відіграють для жителів гірських сільських поселень. У більшості випадків вони є чи не єдиним джерелом доходів і навіть засобом виживання.

Крім переліченого, важливою проблемою для гірських поселень області є вивіз та утилізація сміття і побутових відходів, накопичення яких негативно впливає на екологію та навколошнє природне середовище.

10.3. Розвиток транспортної і дорожньої інфраструктури

Для України, зокрема для Закарпатської області, яка має вигідне географічне положення, особливе природне середовище і значний рекреаційно-туристичний потенціал, важливого значення й особливої ваги набуває стан транспортної інфраструктури. Створення належних умов розвитку транспортної галузі перетворюється сьогодні на один із ключових елементів стратегії економічного розвитку Закарпаття. Безперечно особливого значення набувають дослідження проблемних питань функціонування транспортної інфраструктури, зокрема дорожньої мережі на гірських територіях регіону.

Авторським колективом було проведено емпіричне дослідження всієї гірської території Закарпатської області, в ході якого проведена паспортизація всіх гірських населених пунктів. У ході дослідження виявлено, що сучасний стан гірських населених пунктів в частині забезпечення дорожньою і транспортною інфраструктурою на задовільному рівні. Однак ситуація потребує якісного поліпшення, якого – буде з'ясовано далі.

Дорожня інфраструктура у складі транспортної системи була одним з багатьох об'єктів вивчення в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених. Теоретичні основи розвитку дорожнього господарства і транспортних систем, у тому числі в региональному аспекті отримали відображення в працях В.Ф. Бабкова, В.С. Більчака, А.К. Бірулі, В.Г. Галабурда, А.Г. Гранберг, Г.Д. Дубеліра, В.В. Івченко, І. В. Кочетова, В. Н. Лівшіця, І. В. Найдьонова, А. Д. Некипелова, Ч. Кіндлебергера, А. Маршаля, Ф. Перроу, Е.І. Позамантіра, П. Потье, Ф.А. Хейта та ін. Вітчизняна дорожня наука зароджувалася в 30-і роки ХХ століття, до 80-х років проводилися серйозні дослідження в галузі розвитку автодорожньої мережі, проектування та будівництва автодоріг, спрямовані на зниження собівартості перевезень і підвищення безпеки дорожнього руху. Сьогодні дорожній інфраструктурі, як одному з важливих елементів

транспортної інфраструктури, в усіх країнах і на всіх рівнях державного управління приділяється велика увага.

Значення стану дорожньої мережі та забезпечення населення гірських районів Карпат передусім пасажирським транспортом без перебільшення має стратегічний характер. Безперечним є роль дорожньо-транспортного сектору в забезпеченні функціонування інших галузей економіки, а також у збільшенні соціальної значущості. Як економічна, так і соціальна складові обумовлюють вплив транспортної інфраструктури на параметри регіонального розвитку та пояснюють пряму залежність між соціально-економічним і культурним середовищем, рівнем сучасного стану транспортної інфраструктури держави та її регіонів. Це правило діє для будь-якого масштабу – від маленького села до великих регіонів.

Транспортне сполучення між районними центрами, містами та віддаленими гірськими поселеннями є одним із факторів забезпечення політичного розвитку, інструментом реалізації етнічних і національних інтересів, забезпечення гідного місця Карпатського краю в господарській системі України та міжрегіональному і транскордонному співробітництві.

Стабільність та ефективність роботи транспортної інфраструктури є необхідною умовою структурної перебудови регіональної економіки, поліпшення рівня та умов життя населення. Транспорт генерує міжгалузеві послуги та виступає, по суті, інфраструктурою інфраструктури, оскільки попит на послуги транспорту значним чином залежить від попиту на результати інших сфер діяльності¹.

В умовах реформування економіки, розширення самостійності регіонів, поглиблення транскордонного співробітництва стабільне функціонування транспортної інфраструктури доцільно розглядати у якості одного з основних

факторів соціально-економічного і культурного розвитку Закарпатської області. Основною системною проблемою транспортної інфраструктури Закарпаття є невідповідність між рівнем її розвитку, якістю функціонування та потребами суспільства, що зумовлюють зростання попиту на транспортні послуги.

Транспортна інфраструктура – це сукупність усіх галузей і підприємств транспорту, які, крім того, що виконують перевезення, ще й забезпечують їх виконання та обслуговування, спільно з дорожньою інфраструктурою. При цьому основна мета транспорту полягає в сучасному, якісному і повному задоволенні потреб народного господарства та населення у перевезеннях. Весь розвиток цивілізації характеризується прагненням людей до комунікації та контакту, тому можливості пересування виявляються для розвитку людства вирішальними.

На гірських територіях Закарпаття обов'язково треба враховувати оптимально необхідне відчуження земель для транспортних потреб, ландшафт і забруднення природи, оскільки неврахування зазначених вимог може привести до зниження рівня екологічної складової регіону. Тому транспортна інфраструктура обов'язково повинна вписуватися в рельєф, визначати екологічну ситуацію. До цього доречно добавити, що непродумано прокладені дороги в гірських селах можуть викликати занепокоєння і навіть протест з боку громади. Це неодмінно потрібно враховувати при плануванні дорожньої інфраструктури в таких районах.

Надто слабкий розвиток дорожньої інфраструктури пояснюється тим, що всі її елементи перебувають на балансі територіальних дорожніх служб (управління), які здійснюють їх експлуатацію в межах певного регіону. Регіональна дорожня інфраструктура – це сукупність елементів дорожньої інфраструктури, обмежена адміністративними кордонами регіону, і вона є регіональним елементом транспортної інфраструктури.

По кожному району, де є населені пункти, які мають статус гірських, у ході проведеного дослідження встановлено наступне:

¹ Іксарова Н.О. Транспортна інфраструктура як компонент економічної безпеки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekpr/2010_36/Zmist/6PDF.pdf.

Таблиця 10.11

- 1) найвіддаленіші села та відстані до районного центру найбільшої кількості сіл (табл. 10.10);
 2) якість дорожнього покриття до кожного села (табл. 10.11);
 3) транспортне сполучення сіл з районним центром (табл. 10.12).

Таблиця 10.10

Розташування найвіддаленіших сіл та відстань до районного центру переважної більшості сіл у розрізі районів, в яких є гірські поселення*

Райони	Найвіддаленіше село/села від районного центру	Відстань до районного центру переважної більшості сіл	
		кілометрів	кількість і частка
Великоберезнянський	51-55	1 (3,7%)	26-30 5 (18,5%)
Воловецький	41-45	3 (11,5%)	16-20;21-25 по 5 (по 19,2%)
Іршавський	41-45	1 (7,1%)	16-20 7 (50,0%)
Міжгірський	36-40	2 (4,5%)	26-30 12 (27,3%)
Мукачівський	31-35	4 (33,3%)	16-20 5 (41,7%)
Перечинський	41-45	1 (12,5%)	26-30 4 (50,0%)
Рахівський	51-55	1 (3,6%)	16-20 7 (25,0%)
Свалявський	21-25	1 (20,0%)	11-15 3 (60,0%)
Тячівський	66-70	2 (6,9%)	21-25;36-40 по 6 (по 20,7%)
Хустський	41-45	1 (4,5%)	21-25 8 (36,4%)

* розраховано автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів

Згідно даних таблиці 10.10, найвіддаленішими від районного центру виявилися: два села Тячівського району – Лопухів (67 км) і Руська Мокра (65 км); село Плаюць (55 км) від Рахова і село Гусний (54 км) від Великого Березного. Переважна більшість сіл знаходиться на відстані від 11 до 40 кілометрів від районних центрів. Згідно з градацією в кілометрових відрізках, конкретніше зазначимо, що у 33,3% випадків села розташовані на відстані 16-20 км, у 25,0% – на відстані 21-25 і 26-30 км, у 8,3% – на відстані 11-15 і 36-40 км.

Важливим для сільських поселень в Україні є якість доріг і дорожньої інфраструктури загалом (дорожніх знаків, дорожньої розмітки, дорожковказів і покажчиків населених пунктів). У таблиці 10.11 показана ситуація, яка склалася з дорожнім покриттям сільської транспортної мережі.

Якість дорожнього покриття в розрізі районів, в яких є гірські поселення*

Райони	Дорожнє покриття				
	асфальт	ґрунтово-кам'яне	кам'яне або гравійне	інше	бездоріжжя
Великоберезнянський	27 (100%)	1	1	1	1
Воловецький	22 (84,6%)	3 (11,5%)	1 (3,9%)	-	-
Іршавський	12 (85,7%)	1 (7,1%)	-	1 (7,1%)	-
Міжгірський	26 (59,1%)	13 (29,5%)	-	5 (11,4%)	-
Мукачівський	4 (33,3%)	5 (41,7%)	2 (16,7%)	-	1 (8,3%)
Перечинський	7 (87,5%)	-	-	-	1 (12,5%)
Рахівський	27 (96,4%)	1 (3,6%)	-	-	-
Свалявський	5 (100%)	-	-	-	-
Тячівський	19 (65,5 %)	6 (20,7%)	-	4 (13,8%)	-
Хустський	15 (68,2%)	5 (22,7%)	-	-	2 (9,1%)
Всього (серед 215 сіл)	164 (76,3%)	34 (15,8%)	3 (1,4%)	10 (4,7%)	4 (1,9%)

* відсутня інформація

* розраховано автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів

З даних таблиці 10.11 видно, що у 76,3% випадків сільські дороги мають асфальтне покриття, 15,8% доріг є ґрунтово-кам'яні, до інших видів доріг належить незначна їх частка – 6%, а бездоріжжя спостерігається в 1,9% випадків, зокрема в селах Грабово і Чабин (Мукачівський район), Лікіци (Перечинський район), Кутглаш і Кічереш (Хустський район). Аналіз показав, що ситуація з якістю доріг є задовільною, хоча і потребує постійного підтримання та будівництва нових, більш сучасних доріг. Це особливо важливо для Закарпаття, яке вважається прикордонним рекреаційно-туристичним регіоном. Для розвитку цієї галузі необхідно забезпечити дороги достатньою кількістю дорожніх знаків, а також дорожковказами населених пунктів і туристичних маршрутів, об'єктів, розташованих на гірських територіях.

У таблиці 10.12 проаналізовано види транспортного сполучення з гірськими населеними пунктами Закарпаття.

Таблиця 10.12

Транспортне сполучення гірських поселень у розрізі районів*

Райони	Транспортне сполучення		
	автобусне	відсутнє	залізничне
Великоберезнянський (27)	?	?	10 (37,0%)
Воловецький (26)	25 (96,1%)	1 (3,9%)	2 (7,7%)
Іршавський (14)	11 (78,6%)	3 (21,4%)	-
Міжгірський (44)	37 (84,1%)	7 (15,9%)	-
Мукачівський (12)	10 (83,3%)	2 (16,7%)	-
Перечинський (8)	6 (75,0%)	2 (25,0%)	-
Рахівський (28)	27 (96,4%)	1 (3,6%)	-
Свалявський (5)	5 (100%)	-	1 (20%)
Тячівський (29)	?	?	-
Хустський (22)	16 (72,7%)	6 (27,3%)	-
Всього (серед 159 сіл) ¹	137 (86,2%) ¹	22 (13,8%) ¹	13 (6,0%)

¹ відсутня інформація¹ без Великоберезнянського і Тячівського районів

* складено автором за результатами паспортизації гірських населених пунктів

Аналізуючи таблицю 10.12, акцентуємо увагу на достатньо, на нашу думку, великому показнику відсутності транспортного (автобусного) сполучення в 22 селах (13,8%). Натомість позитивним є наявність у 13 гірських населених пунктах (6,0%) залізничного сполучення.

Залізничний транспорт є дешевшим за автобусний, тому доцільно розгалужувати залізничну мережу, зокрема за рахунок відновлення вузькоколійки. Це можна визначити як ще один напрям поліпшення сполучення між гірськими селами, а також між гірськими, передгірними та низинними населеними пунктами. Нагадаємо, що на початку ХХ століття Закарпаття проходили вузькоколійки протяжністю понад тисячі кілометрів. Вони мали різне господарське призначення. Але переважно їх прокладали в гірські масиви для вивезення деревини з лісів¹.

Сьогодні іршавська вузькоколійка є останньою придатною для експлуатації. У базарні дні всі чотири вагони потягу набиті пасажирами. Це переважно пенсіонери, котрі мають право на пільговий проїзд. У звичайні дні пасажирів теж би було чимало, якби змінили графік на зручніший для людей.

Із середини 90-х років вузькоколійку постійно скорочують і намагаються закрити взагалі. За два минулі роки (2009-2010) протяжність цього залізничного маршруту скоротилася вдвічі. Тепер потяг їде в один бік лише 62 кілометри. Закарпатські обласні та районні урядники категорично проти закриття вузькоколійки. А «Укрзалізниця» у відповідь пропонує місцевій владі допомогти в експлуатації збиткового підприємства. Наприклад, було запропоновано створити спільне комунальне підприємство або ж передати вузькоколійку в оренду. Однак усі ці наміри залишаються лише деклараціями. Не зацікавили чиновників навіть уже готові пропозиції європейських колег, які експлуатують подібні малі залізниці. Наприклад, у сусідній Угорщині нині беззбитково діють два десятки вузькоколійок. У Польщі гірська Бещадська залізниця протяжністю усього 35 кілометрів щорічно перевозить 40 тисяч туристів і отримує 100 тисяч євро прибутку¹.

Закордонні колеги, допомагаючи Закарпаттю, розробили проект, в якому передбачається пріоритетне використання цієї залізниці в туристичній галузі. Однак пропозиція не зацікавила жодного керівника ні в «Укрзалізниці», ні в органах державної влади¹.

На нашу думку, за умови модернізації, реконструкції та належного експлуатування закарпатська вузькоколійка може відігравати велику роль у багатьох сферах господарства регіону: 1) соціальній сфері, що полягає у перевезенні пасажирів – жителів гірських, передгірних та низинних районів області; 2) економічній сфері – транспортування вантажів, зокрема лісу, виробів з лісу, пиломатеріалів тощо; 3) туристичній сфері - проведення

¹ На Закарпатті планують закрити останню вузькоколійку. Mukachevo.net. – 26 грудня 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/News/View/50405>.

¹ На Закарпатті планують закрити останню вузькоколійку. Mukachevo.net. – 26 грудня 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/News/View/50405>.

туристичних турів, розроблення туристичних маршрутів і підвищення інформованості про Закарпаття; 4) екологічній сфері – зменшення викидів вуглекислого газу в гірських районах Закарпаття за рахунок зменшення роботи вантажного і пасажирського автотранспорту.

Поліпшення всіх перелічених сфер господарства Закарпатської області безпосередньо вплине на підвищення рівня життя населення краю, збереження природи та екології, сприятиме соціально-економічному розвитку регіону.

***

Враховуючи зниження соціально-економічного рівня життя гірського населення, зменшення його доходів, а також віддаленість до районних центрів, державним органам влади та місцевого самоврядування необхідно розробити комплексну програму розвитку соціальної сфери та інфраструктури за такими основними напрямами.

1. У сфері освіти: відновити, добудувати і спорудити загальноосвітні школи різних ступенів і дошкільні навчальні заклади у гірських населених пунктах, де налічується понад 50 дітей відповідного віку, насамперед у тих, що розташовані на відстані понад 3 км від населених пунктів, де є такі заклади; забезпечити виконання Програми інформатизації та комп'ютеризації сільських шкіл.

2. У сфері охорони здоров'я: відкрити фельдшерсько-акушерські пункти у гірських населених пунктах із чисельністю жителів понад 500 осіб, відкрити або реорганізувати з фельдшерсько-акушерських пунктів амбулаторії загальної практики і сімейної медицини у гірських населених пунктах із кількістю жителів понад 1000 осіб; оснастити заклади охорони здоров'я з надання первинної медико-санітарної допомоги більш сучасним обладнанням і забезпечити консультивативні прийоми на місцях вузькими спеціалістами та

фахівцями з лікарської справи; продовжити реалізацію Програми уряду «Сільська медицина», зокрема в частині виділення автомобілів сімейної медицини для сільських, дільничних та районних лікувальних закладів з метою покращення медичного обслуговування мешканців гірських населених пунктів; сприяти розширенню мережі аптечних закладів, зокрема за рахунок відкриття їх у медичних установах.

3. У сфері культури: для збереження культурної спадщини та забезпечення повноцінного функціонування існуючої мережі закладів культури (клубів, бібліотек, музеїв, шкіл естетичного виховання) розробити програму переобладнання під заклади культури приміщень, якими не використовуються, а також створення закладів культури малих форм (світлиць, читалень, музеїв кімнат та ін.) насамперед у селях, де немає стаціонарних закладів культури; сприяти розвитку мобільних форм культурного обслуговування сільського населення (виїзні концерти, вистави тощо); проводити поступову комп'ютеризацію та інтернетизацію сільських публічних бібліотек згідно з Національною програмою інформатизації; збільшити й оновити книжковий фонд сільських бібліотек.

4. У сфері фізичної культури та спорту: проводити реконструкцію існуючих і будівництво нових сільських фізкультурно-оздоровчих закладів, споруд (ігрові майданчики, спортивні зали, плавальні басейни), на базі яких створювати фізкультурно-спортивні клуби з різних видів спорту з урахуванням місцевих особливостей, традицій і бажань населення.

На основі проведеного аналізу житлово-комунального господарства гірських поселень Закарпатської області було встановлено, що для утримання контингенту трудових ресурсів у гірських населених пунктах, зокрема молоді, а також для запобігання подальшого вимирання сіл, що спричинено зменшенням народжуваності, урбанізацією та міграцією населення (особливо трудовою), що почалася після розпаду СРСР, необхідно наступне.

1. На основі удосконалення кредитно-фінансових важелів (надання пільгових довгострокових кредитів на будівництво або реконструкцію житла), а також надання гарантій і пільг, встановлених законодавством (зокрема, стаття 11 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві») розробити механізми сприяння розвитку індивідуального житлового будівництва.

2. Підвищити якість житлових умов гірського населення за рахунок виконання існуючих і розробки нових державних програм щодо забезпечення населення:

- a) централізованим водопостачанням (будівництво систем водопостачання, реконструкція, капітальний ремонт і приведення у робочий стан існуючих водопровідних мереж) відповідно до Закону України від 10 січня 2002 р. «Про питну воду та питне водопостачання»;
- b) природним або скрапленим газом;
- c) вуличним освітленням;
- d) вивезенням та утилізацією сміття і побутових відходів.

3. Враховуючи важливість для Закарпаття фактора екологічності та збереження довкілля і природи, а також можливість економії витрат на утримання житлових і виробничих площ, що, безперечно, приведе до зменшення собівартості та енергомісткості продукції, доцільно розробити комплексну програму впровадження і розвитку альтернативних джерел енергії (Сонця, вітру, річок, біomasи, теплоти Землі), які існують постійно або виникають періодично у довкіллі.

4. Встановивши проблеми, які існують із водозабезпеченням гірських жителів питною водою, оголосити 2012 рік Роком забезпечення питною водою гірських територій.

У ході дослідження й аналізу транспортної та дорожньої інфраструктури було з'ясовано важливість цієї соціально-економічної складової для розвитку гірських територій Закарпаття. Зокрема, названа інфраструктурна складова

безпосередньо впливає на утримання працівників і залучення нових фахівців у соціальну сферу, поліпшення умов вимушеної майтникової трудової міграції гірського населення через відсутність об'єктів для його зайнятості, а також для розвитку всіх форм сільського підприємництва та рекреаційно-туристичної діяльності, що є пріоритетними для гірських територій. Саме тому органам державної влади і місцевого самоврядування необхідно:

- 1) провести реконструкцію дорожнього покриття та інженерних споруд, які належать до дорожньої інфраструктури багатьох доріг районного і сільського значення, що експлуатуються суб'єктами господарювання і населенням гірських територій;
- 2) провести будівельні роботи сільських доріг у таких селах, як Грабово і Чабин (Мукачівський район), Лікіцари (Перечинський район) та Кутлаш, Кічереш (Хустський район);
- 3) для поліпшення орієнтування туристів і партнерів місцевих підприємницьких структур встановити відсутні дорожні знаки, дороговкази і покажчики населених пунктів;
- 4) сприяти поліпшенню транспортного обслуговування жителів гірських населених пунктів за рахунок оптимізації кількості та якості пасажирських автобусних маршрутів, у тому числі і за рахунок оновлення технічної бази маршрутного транспорту та утримання його в належному стані, згідно з вимогами чинного законодавства, а також відновленню вузькоколійного залізничного транспорту.

Через безперечну значимість і важливість транспортної мережі не тільки для населення, але й для розвитку господарського комплексу гірських територій доцільно оголосити 2013 рік Роком гірських доріг.

Вважаємо за доцільне і в подальшому досліджувати соціальну сферу та інфраструктуру гірських територій як Закарпатської, так і інших областей України, а також вивчати досвід сусідніх країн-членів Європейського Союзу – Угорщини, Словаччини, Польщі та Румунії.

ДОДАТКИ

Додаток А

ПАСПОРТ

гірського населеного пункту _____

район _____

призначений для проведення спостережень за трансформаційними процесами щодо розвитку гірських територій і містить комплекс показників, які характеризують: соціально-економічну ситуацію; демографічну ситуацію; екологічну ситуацію; зайнятість населення; наявність та використання земельних ресурсів; об'єкти соціальної інфраструктури.

Загальний відомості (територія, землі, заповідники) _____

- Транспортні сполучення з районцентром _____

- Віддаленість від районцентру _____ км.

Соціально-демографічна характеристика населення _____ всього, в т.ч. чоловіків _____, жінок _____, молоді _____, пенсіонерів _____

Чисельність та структура населення за результатами переписів:

ОСІБ	1989 р.	2001 р.	на 01.01.2010 р.
Все населення у віці 15-70 років			
зайняті			
безробітні			
чоловіки			
жінки			

Зайнятість населення за освітою у віці від 15 до 70 років(осіб) _____ у т.ч. мають освіту:

повну вищу _____

базову вищу _____

професійно-технічну _____

повну загальну _____

не мають освіти _____

Чисельність трудових мігрантів _____ у т.ч.:

міждержавна _____

міжрегіональна _____

маятникова _____

Виробнича сфера:

- Кількість промислових підприємств _____

- Сільгоспіндусимства _____ у т.ч. фермерських _____

- Господарства населення _____ у т.ч. мають товарний х-р (реалізують с/г продукцію) _____

- Кількість сільських обслуговуючих кооперативів _____

- Кількість лісових господарств _____

- Кількість будівельних організацій _____

- Торгівлі _____

- Транспортні послуги _____ у т.ч. кількість сільських садиб зеленого туризму _____

- Сфера послуг _____

- Інші сфери _____

Соціальна інфраструктура

Житловий фонд _____

Освітні заклади

- комп'ютерний клас
- Інтернет
- Позашкільний секцій

Заклади охорони здоров'я _____

Культурно-становини

- бібліотеки
- клуби
- кінотеатри

Об'єкти сфери побутових послуг

Телефонні домашні апарати _____

Покриття мобільним зв'язком (які оператори) _____

Інформаційні ресурси (Інтернет-клуби) _____

Курортно-рекреаційні заклади _____

Торгові заклади _____

Автозаправні станції _____

Аптеки _____

Вул. освітлення, каналізація, водопостачання та газопостачання _____

Введення в експлуатацію об'єктів _____

Приоритетні сфери економічного розвитку населеного пункту _____

Загальна потреба у бюджетних коштах для реалізації економічних пріоритетів щорічно (сума) _____

Анкета соціологічного опитування

Додаток Б

1. Стать

-Ч

-Ж

2. Вік:

-15-20

-21-30

-31-40

-41-50

-51-60

-61-70

3. Національність _____

4. Сімейний стан:

- одружени
- неодруженні
- живемо разом
- овдовілі
- розведені

5. Скільки осіб проживає разом з вами у сім'ї: _____ з них дітей (до 18 років) _____

6. Скільки членів Вашої сім'ї охоплено трудовою міграцією:

- міждержавно
- міжрегіонально
- маятниково

7. Ваша освіта:

- неповна середня
- загальна середня
- професійно-технічна
- вища

8. Ваш соціальний статус:

- керівник
- службовець
- робітник
- підприємець
- студент
- безробітний

9. Місце вашої роботи:

- за місцем проживання
- за межами населеного пункту
- за межами району
- за межами області
- за межами країни

10. Джерела доходів:

- заробітна плата
- доходи від особистого господарства

- дохід від власної справи
- допомога родичів
- державна допомога
- пенсія

11. Ваш дохід за минулий місяць (грн):

- до 500
- 501-750
- 751-1000
- більше 1000
- більше 2000

12. Наскільки Вас задовільняє з/п:

- задовільняє
- не задовільняє
- частково задовільняє

13. Наскільки регулярно виплачується Вам з/п:

- регулярно
- іноді затримують
- нерегулярно
- інше _____

14. Де Ви отримуєте основний прибуток:

- працівник установ державного сектору
- найманий працівник приватних підприємств
- сезонно працюємо на інших підсобних господарствах
- збираємо дари природи
- продамо продукцію із власного підсобного господарства
- займаємося підприємницькою діяльністю

15. Де Ви отримуєте додатковий заробіток:

- доглядаю за дітьми чи людьми похилого віку
- пишу реферати, перекладаю
- будівельні чи ремонтні роботи
- сезонні роботи у с/г
- працюю з технікою, обладнанням
- працюю у громадській організації
- працюю у приватного підприємця
- працюю на державному підприємстві

16. Яку економічну стратегію Ви обираєте для себе:

- мати невелику, але гарантовану з/п
- мати постійний заробіток і ще підробляти
- ризикувати, але заробляти капітал
- займатися домашніми справами, щоб інші члени сім'ї заробляли
- інше _____

17. Який розмір щомісячної з/п вважаєте достатнім для життя у Вашому населеному пункті (грн):

- 500-1000
- 1000-2000
- 2000- 3000
- більше 3000

18. Порівняно з іншими мешканцями населеного пункту Ви відносите себе до:

- бідніх

- середніх
- багатих

19. Якою технікою володієте:

- вантажний автомобіль
- легковий автомобіль
- трактор
- мопед/мотоцикл
- міні-трактор
- не володію технікою
- наявність коней

20. Що може дозволити Вам ваше матеріальне становище:

- будь-які дорогі покупки у будь-який час
- вистачає і на дорозі покупки
- для дорогих покупок (машина, дача) потрібно накопичувати гроші
- для придбання побутової техніки потрібно накопичувати гроші
- вистачає на харчування, одяг, взуття
- змушений економити навіть на харчуванні

21. Скільки часу зможете прожити за рахунок Ваших заощаджень:

- 1-3 місяці
- 3-10 місяців
- 1-2 роки
- нема заощаджень

22. Структура Ваших витрат за місяць (%):

- продукти харчування
- житло, комунальні послуги
- інші поточні витрати
- заощадження
- погашення кредиту
- на власну справу

23. Чи позичаєте Ви гроші у інших людей:

- так - ні

24. Чи позичають у Вас гроші інші люди:

- так - ні

25. Чи брали Ви кредит і для чого:

- придбання побутової техніки чи меблів
- ремонт оселі
- навчання дітей
- відкриття власної справи
- придбання автомобіля
- придбання житла
- відпочинок
- лікування
- інше _____
- не брали кредит

26. Які ці планисте брати кредит, то для чого:

- придбання побутової техніки, меблів
- ремонт оселі
- навчання дітей
- відкриття власної справи

- придбання автомобіля
- придбання житла
- відпочинок
- лікування
- інше _____
- не планую брати кредит

27. Скільки витрачаєте на оплату комунальних послуг в місяць (грн):

- до 100
- 100-200
- 200-300
- 300-400
- 400-500
- 500 і більше

28. Скільки витрачаєте щомісяця на продукти харчування (грн):

- 200-300
- 300-500
- 500-700
- 700 і більше

29. Чи відчуваєте себе спроможним займатися підприємницькою діяльністю:

- ні, це не мое
- так, мені це подобається

30. Що утримує Вас від започаткування власної справи:

- відсутність стартового капіталу
- відсутність необхідних знань, навичок
- відсутність ідеї
- відсутність інформації
- несприятливе законодавство
- корупція органів влади
- страх ризикувати

31. Чому Ви навчилися протягом останніх 3 років або плануєте навчитись найближчим часом, або взагалі освоюєте самі:

	Навчався	Планую
- курси для користувачів комп'ютера		
- семінари по підвищенню кваліфікації		
- курси водій		
- курси іноземних мов		
- тренінги із вдосконалення особистості		
- бухгалтерські курси		
- інше		

32. Якщо займаєтесь підприємницькою діяльністю, то яким видом:

- с/г
- будівництво
- переробка с/г продукції
- виробництво товарів
- зелений туризм
- торгівля
- сфера послуг
- інше _____

33. Де і кому Ви продаєте свою продукцію:

- своїм односельчанам
- в інших населених пунктах
- у обласному центрі
- в інших областях
- здавали перекупникам
- інше _____

34. Які труднощі при продажу продукції:

- нема покупця у населеному пункті
- невеликі обсяги продукції
- покупці занижують ціни

35. Чи використовуєте працю односельчан:

- ні
- інколи
- так, часто

36. Чи може Ваша сім'я прожити за рахунок вашого господарства:

- так
- можливо
- ні

37. З яких джерел одержали стартовий капітал для свого бізнесу:

- власні заощадження
- заощадження родичів/знайомих
- банківські кредити
- кошти із заробітків за кордоном
- інші _____

38. Скільки років Ви займаєтесь підприємницькою діяльністю: _____

39. З якими проблемами Ви стикалися при організації своєї справи:

- складність оформлення кредитів
- дорожнеча обладнання/ресурсів
- низька платоспроможність населення
- відсутність знань та досвіду ведення справи
- неприязні ставлення населення
- недобросовісність партнерів
- недосконалість законодавства
- високі податки
- ректет
- інше _____

40. Як змінився попит на Вашу продукцію/послуги за останні 3 роки:

- не змінився
- зменшився
- зрос

41. Чи існує конкуренція у Вашій сфері діяльності у даному населеному пункті:

- так
- ні

42. Як Ви оцінюєте успішність своєї справи:

- висока
- середня
- низька
- по-різном

43. Що плануєте далі із власною справою:

- розширити
- скоротити
- завершити
- не змінювати
- інше _____

44. Якщо Ви не маєте роботи, то скільки часу ви вже безробітні:

- ніколи не працював
- кілька місяців
- 1-2 роки
- 3-5 років
- більше 10 років

45. З якої причини Ви не працюєте:

- не маю бажання на когось працювати
- звільненіся за власним бажанням
- через ліквідацію підприємства
- звільнений по скороченню штатів
- звільнений через порушення труд. дисципліни
- інше _____

46. Якщо Ви десь підзаробляли, яким чином була оплачена ваша праця:

- грошима
- продуктами
- спиртним
- кормами/тваринами
- харчуванням
- ніяк не розрахувалися

47. Як змінилося матеріальне становище Вашої сім'ї за останні 5 років:

- покращилося
- погіршилося
- не змінилося

48. Якби у Вас був значний капітал, куди б Ви його вклади:

- придбали б нерухомість/житло в Україні
- віддали б дітям
- вклади б у власну справу
- поклали б в банк
- тримали б вдома
- вклади б за кордоном
- інше _____

49. Які очікування на найближчі кілька років щодо матеріального стану Вашої сім'ї:

- добробут зросте
- добробут зменшиться
- змін не буде

50. Наявність та розмір земельної ділянки:

- 0,5-10
- 11-20
- 21-30
- 31-40
- 41 і більше

Додаток В

Результати опитування представників органів влади районів і міст Закарпаття щодо стратегічних пріоритетів регіонального економічного розвитку

результативність по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Бажані результати діяльності	Кількість відповідей за пріоритетностю результатів по гірських територіях						Кількість відповідей за пріоритетностю результатів по області в цілому									
	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%	Ранг*		
a) високий валовий валіск продукції	10,5	2,5	5	40,38	9,62	19,23	17,39	1	19	6	14	33,33	10,53	24,56	18,75	1
b) висока валова додана вартість (оплати праці + прибуток)	1,5	6,5	2,5	6,12	26,53	10,20	10,14	5	3	12	6	5,45	21,82	10,91	10,10	6
c) висока оплата праці	2,5	7	7,5	9,80	27,45	29,41	16,43	2	6	16	14	10,53	28,07	24,56	17,31	2
d) високі доходи населення	1,5	3,5	7	5,66	13,21	26,42	11,59	4	8	8	12	14,04	14,04	21,05	13,46	4
e) варіювання доходів населення	0,5	0,5	1	2,27	2,27	4,55	1,93	9	2	2	1	3,92	3,92	1,96	2,40	10
f) підвищення зайнятості	10,5	3,5	4	40,38	13,46	15,38	17,39	1	16	7	7	28,57	12,50	12,50	14,42	3
g) створення високотехнологічних робочих місць	2,5	3	1	10,20	12,24	4,08	6,28	6	7	5	1	12,73	9,09	1,82	6,25	7
h) вирівнювання територіального розвитку	0	1	3	0,00	4,44	13,33	3,86	7	0	2	4	0,00	3,85	7,69	2,88	8
i) підвищення надходжень у регіональні та місцеві бюджети	2,5	7,5	2,5	9,80	29,41	9,80	12,08	3	7	11	7	12,28	19,30	12,28	12,02	5
j) підвищення рівня екологічності економіки	1	1,5	0,5	4,35	6,52	2,17	2,90	8	2	1	3,77	3,77	1,89	2,40	9	
Сумарно	33	36,5	34	13,41	14,84	13,82	100,00	70	71	67	12,73	12,91	12,18	100,00	-	

* за підсумком кількості відповідей по 1, 2, 3 пріоритетному результату.

Таблиця В2

Результати опитування представників бізнесу районів і міст Закарпаття щодо пріоритетності бажаних результатів діяльності по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Бажані результати діяльності	Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по гірських територіях										Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по області в цілому					
	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%	Ранг*	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%	Ранг*
а) високий валовий випуск продукції	5	5,5	2	21,74	23,91	8,70	13,97	4	20	15	6	31,25	23,44	9,38	17,01	2
б) висока валова додана вартість (оплата праці + прибуток)	7	6	2	30,43	26,09	8,70	16,76	2	17	10	6	27,42	16,13	9,68	13,69	5
с) висока оплата праці	2	6,5	9	8,33	27,08	37,50	19,55	1	10	16	18	14,93	23,88	26,87	18,26	1
д) високі доходи населення	2,5	2,5	2	11,63	11,63	9,30	7,82	6	10	7	6	16,39	11,48	9,84	9,54	6
е) вирівнювання доходів населення	0	0,5	1	0,00	3,33	6,67	1,68	10	0	5	3	0,00	10,87	6,52	3,32	7
ф) підвищення зайнятості	5,5	1,5	2,5	23,91	6,52	10,87	10,61	5	18	8	10	27,69	12,31	15,38	14,94	3
г) створення високотехнологічних робочих місць	7,5	3,5	3,5	31,25	14,58	14,58	16,20	3	17	9	8	25,37	13,43	11,94	14,11	4
і) вирівнювання територіального розвитку	1,5	0	1,5	7,69	0,00	7,69	3,35	8	2	0	3	3,77	0,00	5,66	2,07	10
к) підвищення надходжень у регіональні та місцеві бюджети	0,5	0	2,5	2,13	0,00	10,64	3,35	9	3	0	5	5,00	0,00	8,33	3,32	9
л) підвищення рівня екологічності економіки	0,5	4	1,5	2,17	17,39	6,52	6,70	7	1	5	3	1,75	8,77	5,26	3,73	8
Сумарно	32	30	27,5	35,75	33,52	30,73	100,00	-	98,0	75,	68,	40,66	31,12	28,22	100,00	-

250

Таблиця В3

Результати опитування представників органів влади районів і міст Закарпаття щодо пріоритетності бажаних інструментів регіонального економічного розвитку по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Інструменти дослідження бажаних результатів	Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по гірських територіях										Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по області в цілому					
	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%	Ранг*	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%	Ранг*
а) підвищення рівня високотехнологічності економіки	7	2	4	26,53	8,16	16,33	11,74	3	14	4	8	25,45	7,27	14,55	12,44	3
б) підвищення рівня ресурсобереження в економічній діяльності	2	4	2	8,51	14,89	8,51	7,04	7	3	5	4	5,66	9,43	7,55	5,74	7
с) підвищення рівня енергозбереження в економічній діяльності	2	1	9	5,77	1,92	34,62	10,33	4	3	5	14	5,26	8,77	24,56	10,53	4
д) підвищення інноваційності економіки	3	7	5	12,00	26,00	18,00	13,15	2	4	15	11	7,27	27,27	20,00	14,35	2
е) підвищення якості продукції за міжнародними стандартами	2	4	1	6,12	16,33	4,08	6,10	8	4	7	4	7,41	12,96	7,41	7,18	6
ғ) розвиток експорту	15	5	3	54,72	18,87	9,43	20,66	1	28	9	8	48,28	15,52	13,79	21,53	1
і) розвиток транскордонного співробітництва	0	6	4	0,00	28,21	20,51	8,92	5	2	10	6	4,08	20,41	12,24	8,61	5
ж) розвиток високої кваліфікації молодіжних ресурсів	3	1	1	10,87	2,17	4,35	3,76	9	4	2	2	7,55	3,77	3,77	3,77	8
і) розвиток малого і середнього бізнесу	2	2	5	8,11	10,81	24,32	7,51	6	3	5	7	6,38	10,64	14,89	7,18	6
к) життєздатне інституційне середовище у цілому	2	0	2	10,26	0,00	7,69	3,29	10	3	1	2	6,98	2,33	4,65	2,37	5
Сумарно	37	32	38	34,74	30,05	35,21	100,00	71	67	71	33,97	32,06	33,97	33,97	8	

* за підсумком кількості відповідей по 1, 2, 3 пріоритетному результату.

Таблиця В4

Результати опитування представників бізнесу районів і міст Закарпаття щодо пріоритетності базових інструментів регіонального економічного розвитку по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Інструменти досягнення базових результатів	Кількість відповідей за пріоритетністю результатів						Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по області в цілому									
	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%	Ранг*	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%	Ранг*
a) підвищення рівня високотехнологічності економіки	9	4	2	40,48	16,67	9,52	16,87	1	19	6	9	30,16	9,52	14,29	13,99	2
b) підвищення рівня ресурсозбереження в економічній діяльності	4	3	4	20,00	15,00	17,50	12,65	2	7	9	6	12,73	16,36	10,91	9,05	4
c) підвищення рівня енергообереження в економічній діяльності	3	3	4	15,38	12,82	20,51	11,45	4	7	3	9	12,96	5,56	16,67	7,82	5
d) підвищення інноваційності економіки	1	3	2	5,71	17,14	11,43	7,23	6	10	8	5	17,86	14,29	8,93	9,47	3
e) підвищення якості продукції за міжнародними стандартами	3	3	4	12,50	15,00	20,00	11,45	4	7	7	8	12,96	12,96	14,81	9,05	4
f) підвищення притоку інвестицій	8	2	1	32,61	8,70	4,35	12,65	3	27	14	4	41,54	21,54	6,15	18,52	1
g) розвиток експорту	2	4	3	11,43	22,86	14,29	10,24	5	4	9	6	8,00	18,00	12,00	7,82	5
h) розвиток транскордонного співробітництва	1	2	1	5,26	7,89	5,26	4,22	10	9	2	4	15,79	3,51	7,02	6,17	9
i) розвиток високої кваліфікації підсікіх ресурсів	2	2	3	7,32	9,76	12,20	7,23	6	6	9	7	10,71	16,07	12,50	9,05	4
j) розвиток малого і середнього бізнесу	0	1	2	0,00	6,06	9,09	3,01	7	2	3	5	4,26	6,38	10,64	4,12	7
k) життєздатне інституційне середовище у цілому	1	2	0	7,41	11,11	0,00	3,01	7	8	3	1	17,02	6,38	2,13	4,94	6
Сумарно	32	27	24	15,35	78,35	3,97	100,00		106	73	64	17,52	12,07	10,58	100,00	

* за підсумком кількості відповідей по 1, 2, 3 пріоритетному результату.

Таблиця В5

Результати опитування представників органів влади районів і міст Закарпаття щодо рівня впливу ризиків на регіональний економічний розвиток по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Ризики	По гірських і передгірних районах				По області	
	Критичні ризики		Катастрофічні ризики		Критичні ризики	Катастрофічні ризики
	кількість відповідей	%	кількість відповідей	%		
Внутрішньоорганізаційні						
Людських ресурсів	29	45,31	18	46,05	64	38
Технологій та обладнання:	54	38,49	47	50,54	139	92
Пов'язані з процесами	46	44,66	20	40,00	103	50
Інвестиційні та фінансові	54	40,30	26	43,33	134	60
Зовнішні						
Політичні та законодавчі	38	39,58	29	45,24	96	63
Економічні та фінансові	115	38,21	78	47,27	301	165
Соціальні	32	40,00	29	48,33	80	60
Екологічні та техногенні	17	48,57	16	44,29	35	35
Форс-мажорні	11	61,11	10	55,56	18	18

Таблиця В6

Результати опитування представників органів влади районів і міст Закарпаття щодо рівня впливу ризиків на розроблення і реалізацію стратегії регіонального економічного розвитку по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Ризики	По гірських і передгірних районах				По області			
	Критичні ризики		Катастрофічні ризики		Критичні ризики		Катастрофічні ризики	
	кількість відповідей	%	кількість відповідей	%	кількість відповідей	%	кількість відповідей	%
1. Ризики при розробленні стратегії								
Недостатнє обґрунтuvання стратегічних пріоритетів	5,5	11,00	3	12,00	15		4	
Популізм при визначенні стратегічних пріоритетів	7	14,00	2,5	10,00	18		4	
2. Ризики при реалізації стратегії								
Відсутність на місцевому рівні знань і управлінського потенціалу для впровадження проектів	8,5	17,00	4	16,00	16		10	
Неспроможність встановлення відповідних партнерських зв'язків між державними установами, міністерствами, науково-дослідними інститутами, неурядовими та громадськими організаціями, донорами, населенням	9	18,00	1,5	6,00	17		3	
Недостатній досвід застачення інвестицій	13,5	27,00	2,5	10,00	28		6	
Небажання іноземних інвесторів вкладати кошти в Україні через непередбачувану політичну ситуацію та недосконале національне законодавство	6,5	13,00	11,5	46,00	17		18	

Таблиця В7

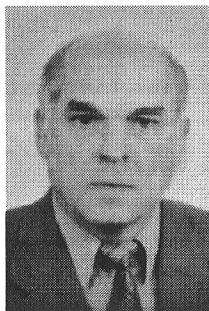
Результати опитування представників органів влади районів і міст Закарпаття щодо інституційного забезпечення регіонального економічного розвитку по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Інституційні заходи досягнення бажаних результатів	Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по гірських територіях						Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по області в цілому
	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	
a) позитивна взаємодія і співпраця з органами влади	7	0,5	1	20,29	2,56	4,35	11,04
- надання підтримки малому і середньому бізнесу з регіональних фондів	2,5	4	2,5	7,25	20,51	10,87	11,69
- надання бізнесу гарантій для фінансових установ у разі необхідності	2	2,5	1	5,80	12,82	4,35	7,14
b) зменшення корупції	3	3,5	4,5	8,70	17,95	19,57	14,29
c) підвищення якості судочинства	1	1,5	1	2,90	7,69	4,35	4,55
- запущення малого і середнього бізнесу до державних замовлень	2,5	1,5	2	7,25	7,69	8,70	7,79
d) спрощення реєстраційних процедур для бізнесу	0,5	4	4	1,45	20,51	17,39	11,04
e) спрощення звітних процедур для бізнесу	3,5	1,5	4	10,14	7,69	17,39	11,69
f) створення умов для якісної роботи з інвесторами	2,5	2,5	1	7,25	12,82	4,35	7,79
g) спрощення податкових зобов'язань	2	1,5	0,5	5,80	7,69	2,17	5,19
h) стабільне податкове середовище	5,5	1,5	2	15,94	7,69	8,70	11,69
* відсоток по підсумку по аналізований категорії.							

** відсоток до підсумку по аналізований категорії.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Мікловда Василь Петрович – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан економічного факультету, завідувач кафедри економіки, менеджменту та маркетингу ДВНЗ «Ужгородський національний університет», заслужений працівник освіти України. Автор понад 200 наукових праць і 30 монографій. **Основні напрями наукових досліджень:** аналіз проблем розвитку регіонів, дослідження проблем теорії і практики розвитку трудового потенціалу, механізму його реалізації; аналіз проблем розвитку та ефективності функціонування підприємницьких структур в умовах формування національної економічної системи з урахуванням регіональних особливостей.

Результати опитування представників бізнесу районів і міст Закарпаття щодо інституційного забезпечення регіонального економічного розвитку по гірських територіях та області в цілому, 2011 р.

Таблиця В8

Інституційні заходи досягнення бажаних результатів	Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по гірських територіях				Кількість відповідей за пріоритетністю результатів по області в цілому												
	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%*	(1+2+3)%**	Ранг	1	2	3	1(%)	2(%)	3(%)	(1+2+3)%*	Ранг
a) позитивна взаємодія і співпраця з органами влади	6,5	4	2,5	34,21	36,36	50,00	13	19,26	1	19	11	5	54,29	31,43	14,29	23,90	1
- надання підтримки МСБ з регіональних фондів	1,5	0,5	0,5	50,00	50,00	50,00	2,5	3,70	7	3	1	1	60,00	20,00	20,00	3,41	9
- надання бізнесу гарантій для фінансових установ у разі необхідності	0	1	1,5	0,00	50,00	75,00	2,5	3,70	7	1	2	2	20,00	40,00	40,00	1,95	10
- запусчення МСБ по підприємствам заможнінь	0	1	0,5	0,00	50,00	50,00	1,5	2,22	8	0	2	1	0,00	66,67	33,33	0,98	11
b) зменшення корупції	3,5	6	0,5	19,44	60,00	50,00	10	14,81	2	18	10	1	62,07	34,48	3,45	22,44	2
c) підвищення якості судочинства	1	2	1	50,00	22,22	14,29	4	5,93	6	2	9	7	11,11	50,00	38,89	6,34	8
f) спрощення рестратерійних процедур для бізнесу	3	2,5	4,5	18,75	50,00	56,25	10	14,81	2	16	5	8	55,17	17,24	27,59	18,05	3
g) спрощення звітних процедур для бізнесу	5,5	0	3	39,29	0,00	27,27	8,5	12,59	3	14	5	11	46,67	16,67	36,67	16,10	4
k) створення умов для якієї роботи з інвесторами	2	1,5	0,5	22,22	50,00	25,00	4	5,93	6	9	3	2	64,29	21,43	14,29	10,24	5
m) пільгове податкове середовище	0,5	2,5	2,5	10,00	41,67	50,00	5,5	8,15	5	5	6	5	31,25	37,50	31,25	7,80	7
n) стабільне податкове середовище	2,5	2,5	1	41,67	35,71	12,50	6	8,89	4	6	7	8	28,57	33,33	38,10	9,27	6

* відсоток по аналізований категорії.

** відсоток до підсумку по аналізований категорії.

Шітулич Михайло Іванович – доктор економічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач відділу гуманітарного розвитку Карпатського регіону Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, завідувач кафедри економічної теорії ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Автор понад 150 наукових праць, 10 монографій, 5 підручників.

Основні напрями наукових досліджень: соціально-трудові відносини, ринок праці і зайнятість населення.

Сембер Степан Васильович – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри банківської справи ДВНЗ «Ужгородський національний університет», директор Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України. Опублікував понад 27 наукових праць, 5 монографій, з яких чотири у співавторстві.

Основні напрями наукових досліджень: регіональна економіка, транскордонне співробітництво, бюджетна політика на регіональному та місцевому рівнях.

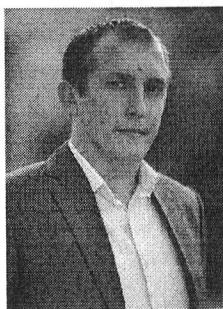
Слава-Продан Світлана Степанівна – кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник, заступник директора Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України з наукової роботи. Автор понад 76 наукових праць, з них 4 монографії у співавторстві та 4 співредаговані.

Основні напрями наукових досліджень: регіональний економічний розвиток, інвестиційні процеси, стратегічне управління, економіка та управління підприємством.

Жуков Святослав Августович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, доцент, старший науковий співробітник Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України. Опублікував понад 50 наукових праць: монографій – 7 (з них у співавторстві – 6); закордонних публікацій – 2; фахових статей – 26; статей – 16.

Основні напрями наукових досліджень: дослідження в галузі економіки підприємства, маркетингу, міжнародної економічної діяльності підприємницьких структур, транскордонного економічного співробітництва, регіональної економіки.

Пітиюлич Михайло Михайлович – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів ДВНЗ «Ужгородський національний університет», старший науковий співробітник Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України. Автор понад 40 наукових праць.

Основні напрями наукових досліджень: регіональні дослідження, демографія, соціальна політика.

Папі Дмитро Дмитрович – учений секретар, науковий співробітник Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України. Опублікував понад 8 наукових праць. **Основні напрями наукових досліджень:** загальна історія, політологія, соціологія.

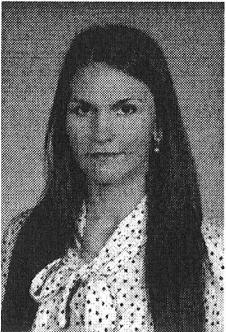
Воронич Кристина Мирославівна – молодший науковий співробітник Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, аспірант кафедри економічної теорії ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Автор понад 10 наукових праць.

Основні напрями наукових досліджень: стимуловання розвитку і підтримки малого підприємництва; соціальна політика.

Михайліук Інна Іванівна – молодший науковий співробітник Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, здобувач кафедри фінансів ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Опублікувала понад 10 наукових праць, 2 колективні монографії (у співавторстві).

Основні напрями наукових досліджень: рекреаційно-туристична сфера; сільське підприємництво; розвиток сфери туристичних послуг; сільський зелений туризм.

Стойка Юліанна Йосифівна – викладач, аспірант кафедри економічної теорії ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Опублікувала понад 7 наукових праць, 1 колективну монографію (у співавторстві).

Основні напрями наукових досліджень: проблеми регіональної економіки, розвиток соціально-трудових ресурсів регіону, соціально-трудовий потенціал гірських територій.

Варцаба Віра Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри банківської справи ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Автор 14 наукових праць, з них 1 колективна монографія у співавторстві та 6 навчально-методичних посібників.

Основні напрями наукових досліджень: формування регіональних механізмів розвитку і підтримки малого підприємництва.

Слюсаренко Вікторія Євгенівна – старший викладач кафедри обліку та аудиту ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Автор і співавтор понад 20 наукових праць.

Основні напрями наукових досліджень: проблеми формування регіональних механізмів розвитку і підтримки неприбуткових організацій та їх вплив на соціально-економічний розвиток регіону.

Слава Світлана Олександровна – студентка бакалаврату економічного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Основні напрями наукових досліджень: регіональна економіка.

Наукове видання

ГІРСЬКІ ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Монографія

Коректура та дизайн авторський
Літературний редактор – Людмила Середа
Комп’ютерна верстка, дизайн обкладинки – Максим Медведев